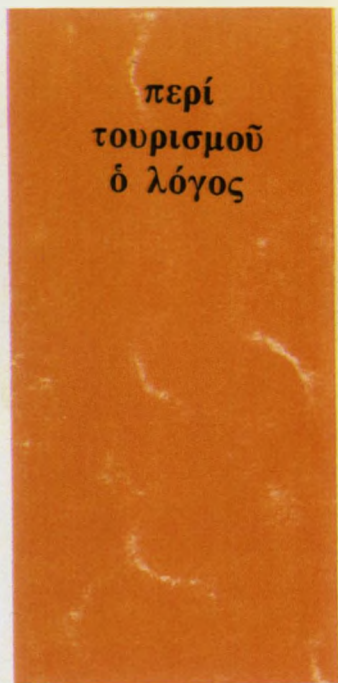
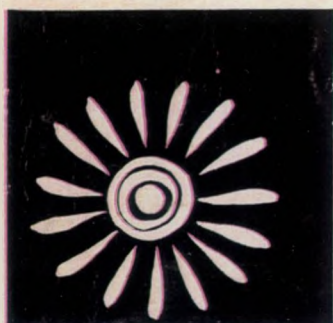

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μιά λανθάνουσα ποιητική σύνθεση
του Διονυσίου Σολωμού.

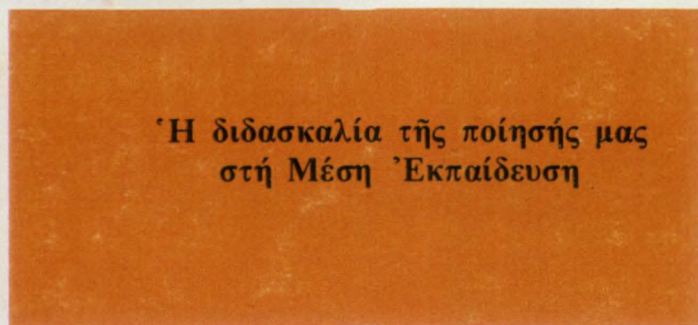
περί
τουρισμού
ὁ λόγος

περί
λειτουργικής
γλωσσολογίας

Ἡ διδασκαλία τῆς ποίησής μας
στή Μέση Ἐκπαίδευση

Δημοκρατική
συναυτοურγία

Ἄγγελου Ἐλεφάντη, Παλιές καί νέες δίκες τῆς Μόσχας, Κώστα Ζουράρι, Ὁ Τσιρώνης καί ἡ δημοκρατική συναυτοურγία, Βάσω Κιζήλου, Περί τουρισμοῦ ὁ λόγος. ■ Ντίνα Βαῖου-Χατζημιχάλη, Τουρισμός καί προστασία τῆς παραδοσιακῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου. ■ Andre Martinef, Περί λειτουργικῆς γλωσσολογίας. ■ Ἐλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου, Μιά λανθάνουσα ποιητική σύνθεση τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. ■ Σόνια Ἰλίνσκαγια, Ἡ ρομαντική ποίηση στήν Ἑλλάδα. ■ Παναγιώτη Πίστα, Ἡ διδασκαλία τῆς ποίησής μας στή μέση ἐκπαίδευση. ■ Pierre Oreccioni, Τό πρόβλημα τῆς περιοδολόγησης στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. ■ Δ. Ν. Μαρωνίτη, Ἡ διατριβή τῆς Ἐλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου σταθμός στίς σολωμικές ἐρευνες. Μιχάλη Παπαγιαννάκη, «ΕΟΚ καί ἐλληνική γεωργία» τοῦ Γ. Παντισίδη. ■ Νέα Βιβλία-Περιοδικά.

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση ■ τεῦχ. 20 ■ Ἰούνιος - Ἰούλιος 1978 ■ 50 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

μηνιαία επιθεώρηση Ιούνιος - Ιούλιος 1978, 50 δρχ.
Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Άγγελος Έλεφάντης	Παλιές και νέες δίκες τής Μόσχας	2
Κώστας Ζουράρις	Ο Τσιρώνης και η δημοκρατική συναυτοργία	6
Βάσω Κιζήλου	Περί τουρισμού ο λόγος	10
Ντίνα Βαΐου Χατζημιχάλη	Τουρισμός και προστασία τής παραδοσιακής οργάνωσης του χώρου	14
André Martinet	Περί λειτουργικής γλωσσολογίας	22
Έλενη Παχίνη-Τσαντσάνογλου	Μιά λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Διονυσίου Σολωμού	28
Σόνια Ίλινσκαγια	Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα	43
Παναγιώτης Πίστας	Η διδασκαλία τής ποιησής μας στή μέση εκπαίδευση	52
Pierre Orecioni	Τό πρόβλημα τής περιοδολόγησης στην ιστορία τής λογοτεχνίας	62
Δ. Ν. Μαρωνίτης	Η διατριβή τής Έλενης Παχίνη-Τσαντσάνογλου σταθμός στις σολωμικές έρευνες	74
Μιχάλης Παπαγιαννάκης	«ΕΟΚ και ελληνική γεωργία» του Γ. Πανιτοΐδη	77
Έλενη Δημητρίου	«Γιά τή λογοτεχνία και τήν τέχνη» του Β. Ι. Λένιν	82
Νέα Βιβλία-Περιοδικά		83

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Γιά Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ-ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ Γιά ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Αθήνα

Έκδότης: Δήμος Μαυρομάτης, Ίδιοκτήτης: Σπύρος Δελέγκας, Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης
■ Φωτοστοιχειοθεσία - αναπαραγωγή τών φίλμς: «Φωτοσυνθετική Ε.Ε.» - Λουκάς Γιοβάννης & ΣΙΑ,
Έμμ. Μπενάκη 87α, τηλ. 36 36 896 ■ Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοΰ, Στυμφαλίας 8 - Περιστερί, τηλ.
57 19 937 ■ Φωτογραφίες: Νίκος Ματινόπουλος, Νέζερ 1, τηλ. 92 37 655.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Παλιές και νέες δίκες τῆς Μόσχας

Τό πίο δυσάρεστο ὄργανο γιά τό γραφειοκράτη εἶναι ἡ μνήμη
Μπ.Μπρέχτ

«Νά ξαναβροῦμε τή δικιά μας μνήμη!» προσκαλοῦσε ὁ Γκράμσι. Τή δικιά μας. Ὅχι τοῦ γραφειοκράτη ἢ τοῦ ἀρχιεφύλακα. Αὐτοί θά συνεχίσουν νά πρωτοκολλοῦν ὀκνηρά τίς ἀποφάνσεις τῆς σκοπιμότητας καί τῆς μικρόνοιας. Καί πῶς νά χωρέσει ὁ χεῖμαρρος τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι στό σωληνάριο τῆς καχυποψίας;

Κι ἂν στή μνήμη μας ζωντανέψουν οἱ προπολεμικές «δίκες τῆς Μόσχας», ὅταν κατά ἑκατοντάδες, κι ὕστερα κατά ἑκατοντάδες χιλιάδες, οἱ ἐπαναστάτες τῆς ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης-κυρίως αὐτοί-ἐπαιρναν τό δρόμο τῶν στρατοπέδων ἐξόντωσης καί τοῦ ἐκτελεστικοῦ ἀποσπάσματος, πῶς θά χωνέψουμε τίς σημερινές δίκες τῆς Μόσχας, ἴσως μακάβριο πρελούντιο καί προειδοποίηση γιά τίς αὐριανές:

Ἡ ἐποχή τῶν δικῶν τῆς Μόσχας τῆς δεκαετίας τοῦ '30 εἶναι ὅπως δὴποτε διαφορετική ἀπό τήν τωρινή, ἔστω καί γιατί οἱ κομμουνιστές ὅλου τοῦ κοσμου, ὄχι χωρίς λόγο, πίστευαν ὅτι ἡ ΕΣΣΔ ἦταν τό προχωρημένο ἀπόσπασμα τοῦ παγκόσμιου ἀγῶνα γιά τό σοσιαλισμό. Οἱ ἀθάίρετες συγκρίσεις ἀνάμεσα σέ διαφορετικές ἐποχές καί ἱστορικά προβλήματα εἶναι ἀνεπίτρεπτες ἐπί ποινή μηδενισμοῦ. Ἀλλά οἱ συμπτώσεις καί οἱ ὁμοιότητες εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίμονες. Θυμίζουν ὅτι ὅπου φαίνεται καπνός ὑπάρχει φωτιά. Οἱ δίκες ἐκεῖνες, καί κυρίως οἱ πολιτικο-κοινωνικές συνέπειές τους, ἔδειξαν ὅτι ὅταν τή θέση τῶν δημοκρατικῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν παίρνουν οἱ ἀστυνομικο-δικαστικές κάτι ἢ μᾶλλον πολλά δέν πᾶνε καλά μέ τόν «ὑπαρκτό σοσιαλισμό». Γιατί τά στρατόπεδα συγκέντρωσης, ἐξοντώνοντας τούς πολιτικούς ἀντιπάλους, πραγματικούς ἢ πιθανούς, τῆς σταλινικῆς ἡγετικῆς ομάδας στήν ΕΣΣΔ, ἀποστέωναν τούς ἴδιους τούς ἐπαναστατικούς θεσμούς - τά Σοβιέτ, τό κόμμα, τά συνδικάτα, τό λαϊκό στρατό, τήν ἐξουσία τοῦ προλεταριάτου - καί ναρκοθετοῦσαν τήν πορεία πρός τό σοσιαλισμό.

Ἀπό τότε ἄλλαξαν πολλά πράγματα. Καί ἡ ὄραση τῶν κομμουνιστῶν ἔγινε ὀξύτερη ὥστε μέ ἀνεση νά διακρίνουν ὅτι τά σημερινά δικαστικο-ἀστυνομικά μέτρα στίς χῶρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» ἔρχονται νά κατασκευοφαντήσουν κάποιες ἀνελαστικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων: τό δικαίωμά τους στήν πολιτική. Ἄν τότε ὑπῆρχε, ὄχι ἀδικαιολόγητα, ἡ ἐμπιστοσύνη στή γενική πορεία τοῦ σοσιαλισμοῦ πού προστάτευε τήν ἐπαναστατική μεταφυσική τοῦ σταλινισμοῦ, πῶς μπορεῖ νά χωνευτοῦν σήμερα τά ἀστυνομικά-δικαστικά μέτρα, καί γιατί τά μέτρα αὐτά δέν προδίνουν τόν ἐξωραϊσμένο μέ μαρξιστική

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ορολογία καταπιεστικό χαρακτήρα του πολιτικού καθεστώτος των κοινωνιών σοβιετικού τύπου; Βέβαια και τότε και τώρα η τρομοκρατημένη πειθαρχία πολλά χρωστάει στις αυτονόητες αλήθειες που καταντούν μεγάλα ψεύδη. Και όπως τότε η «ιμπεριαλιστική περικύκλωση» δούλεψε σαν μπαμπούλας συνειδήσεων έτσι και σήμερα κάποιοι κραδαίνουν τό σκιάχτρο του ένεδρεύοντος Κάρτερ για να εκβιάσουν την καλή προαίρεση των άπλων αγωνιστών. Και στή μιά και στην άλλη περίπτωση μιά άμνημονική λογοδιάρροια, μιά Ιστορία χωρίς ύλη, χωρίς σώμα, πλασμένη από τό "Ένα και αδιαίρετο Κόμμα που προσπαθεί να κρύβει τις ρωγμές του μέ τό μανδύα του άλογου Πιστεύω. 'Ο νέος Παράκλητος που θά μεσιτεύει την αλήθεια, ο πανάρχαιος 'Αρχάγγελος που θά κραδαίνει τή ρομφαία της άποστασίας.

'Ωστόσο ή κριτική δέν είναι άποστασία. 'Αποστασία είναι ή άκρισία, ή άμνησία: όταν χάνουμε τή δικιά μας κρίση, τή δικιά μας μνήμη, όταν δανειζόμαστε τήν κρίση του Εισαγγελέα και τή μνήμη των άστυνομικών φακέλλων. Και πρέπει να θυμηθοῦμε - έστω κι έξαιτίας των σημερινών δικών της Μόσχας-ότι «οί άνθρωποι που έπεφταν ήταν στ' αλήθεια νεκροί. Οί φωνές των πληγωμένων ήταν αληθινές φωνές και επιπλέον ή όλη υπόθεση ήταν τόσο έντονα ιστορική» (Μάρξ). Κανείς πιά, τουλάχιστο μετά τό 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ, δέν έχει τή δυνατότητα να μή θυμάται ότι αυτοί οί εκατοντάδες χιλιάδες «άποστάτες» και «έχθροί του σοβιετικού καθεστώτος» της εισαγγελικής κρίσης ήταν πραγματικοί νεκροί και ιστορικοί νεκροί. "Όχι μυθεύματα του αντίσοβιετισμού. "Όσοι θέλουν να ξεχνούν τις οίμωγές εκείνες παιανίζοντας τά έπιτεύγματα της κολχόζνικης παραγωγής, «άντικειμενικά» θά δίνουν άφθονη τροφή στις ανθρωπιστικές ύποκρισίες του Κάρτερ.

Δέν ισχυρίζομαι ότι υπάρχουν αναλογίες ανάμεσα στις δίκες της δεκαετίας του '30 της έποχής του σταλινισμού στην ΕΣΔΔ και τις σημερινές δίκες της Μόσχας. Κοντά στά άλλα γιατί τά τότε θύματα, ο Νικολάι Μπουχάριν, ο Ρακόβσκυ, ο Ζηνόβιεφ, ο Κάμενεφ, ο Ράντεκ, ο Τουχατσέφσκυ, ο Ρύκοφ, ο Ραζιάνοφ, ο Τόμσκι και τόσοι άλλοι επιφανείς και άφανείς, έλάχιστη σχέση έχουν μ' αυτούς που σήμερα καταδικάζονται και διώκονται στή Σοβιετική Ένωση. "Όπως και οί διώκτες τους άλλωστε, κι άς φοροῦν τήν ίδια τήβεννο μέ τό Βισίνσκι. 'Υπάρχει όμως μιά όμοιότητα: και τότε και τώρα τή θέση της άνοιχτής πολιτικής διαδικασίας παίρνει ή άστυνομικο-δικαστική. Κι ένα κοινός σκοπός: ή τρομοκρατημένη πειθαρχία, ή άπολιτικότητα των μαζών. Κι ένα συνεχές αποτέλεσμα: ή δυσφήμιση του σοσιαλισμού. "Ισως γι' αυτό τά επιφανέστερα θύματα των σταλινικών διωγμών δέν έχουν άποκατασταθεί από τις «άποσταλινοποιημένες» ήγεσίες. "Όπως ο Μπουχάριν και ο Τρότσκυ για παράδειγμα. Και πώς τάχα θά ήταν δυνατό να άποκατασταθούν άφου άποκατάσταση θά σήμαινε άναγνώριση του πρωταγωνιστικού τους ρόλου στην επανάσταση του 'Οκτώβρη και στή

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

πρώτη απόπειρα νά οικοδομηθεῖ μιά σοσιαλιστική κοινωνία; Θά ἄνοιγε ἔτσι ὁ δρόμος γιά νά γνωρίσουν οἱ ἄνθρωποι μιάν ἄλλη ἱστορία, τήν πραγματική ἱστορία, μέ τίς ἀντιφάσεις της, τίς συγκρούσεις, τίς «φράσεις», τήν πρωτοβουλία καί τή δράση τῶν μαζῶν, πού σήμερα καλύπτει ἡ μυθευτική εἰκόνα τοῦ Ἀμώμου Κόμματος καί τῶν ἀντικομματικῶν Ἑωσφόρων.

Βέβαια ἡ πραγματική ἱστορία τοῦ κινήματος δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἐπίσημες ἀποκαταστάσεις. Ὅσοι γνοιάζονται γι' αὐτήν ποτέ δέν σταμάτησαν νά τή στοχάζονται, νά τήν ἐρευνοῦν, νά τήν ἀναλύουν, νά τήν κρίνουν, νά τή συζητοῦν. Μόνο πού οἱ ἐπίσημες ἀποφάσεις μποροῦν νά διαλύσουν τήν καχυποψία τῶν πολλῶν, νά σπάσουν τά ταμποῦ καί νά ἀπελευθερώσουν τήν κριτική συνείδηση. Γι' αὐτό καί δέν μπορεῖ παρά νά προσυπογράψει κανεῖς τήν πρωτοβουλία τοῦ Ἱταλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ Νικαλαί Μπουχάριν, τοῦ Τρότσκι καί ἄλλων. Δέν πρόκειται γιά ἐσωτερικά προβλήματα τοῦ ΚΚΣΕ πού τά προστατεύει κάποια περίεργη ἑτεροδικία «περί μή ἀναμείξεως στά ἐσωτερικά ἀδελφοῦ κόμματος», ἀφοῦ ξέρομε πόσες καί ποιές τεράστιες ἐπιπτώσεις εἶχαν καί ἔχουν στά ἐσωτερικά τῶν Κομμουνιστικῶν Κομμάτων ὄλου τοῦ κόσμου, καί τοῦ δικοῦ μας, αὐτές οἱ παλιές ἀναταραχές στό ΚΚΣΕ.

Καί τό δικό μας ΚΚΕ ὄχι μόνο δέν ἀπέφυγε τίς ἐκκαθαρίσεις τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἀλλά ἴσως πλήρωσε βαρύτερο φόρο ἀπό ἄλλα κόμματα. Καί φόρο αἵματος. Ἄς θυμηθοῦμε μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, τήν ἐκκαθάριση πού ἐγινε στό ΚΚΕ στό ὄνομα τοῦ «ἀντιμπουχαρινισμοῦ», κάπου ἐκεῖ μετά τό 1936, τή φυσική ἐξόντωση (ὑστερα ἀπό τήν πολιτική) τοῦ πρώην γραμματέα τοῦ ΚΚΕ (1926-31) Ἀνδρόνικου Χαϊτᾶ, τοῦ Ε. Εὐτυριάδη, μέλους τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου, τοῦ Γ. Κολοζῶφ, γραμματέα τῆς ΟΚΝΕ, καί ἄλλων πού ἀγνοῶ τά ὀνόματά τους γιατί οἱ καθ' ἡμᾶς ὑπεύθυνοι τῆς ἀποσταλινοποίησης - ἀποζαχαριαδοποίησης δέν βρῆκαν, εἴκοσι χρόνια τώρα, τό χρόνο νά ποῦν δυό λόγια γι' αὐτή τήν τραγική πτυχή τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος. Ἀλλά τά περιστατικά φυλάχτηκαν στήν προφορική παράδοση, ἔστω σέ θραύσματα μνήμης, μολοντι κρατήθηκε κλειστό τό στόμα ὄλων τῶν ἀποσταλινοποιῶν: «ἀνανεωτῶν» καί «δογματικῶν». Ἴσως γιατί ἡ πράξη ἀποκατάστασης τῶν Ἑλλήνων κομμουνιστῶν πού χάθηκαν στά σταλινικά στρατόπεδα δέν προσυπογράφηκε ἐπίσημα ἀπό τό ἀρμόδιο γραφεῖο τοῦ ΚΚΣΕ, ἴσως γιατί θά ἀνακαλοῦσε ἄλλες δυσάρεστες μνήμες¹. Γι' αὐτό φαντάζει κάπως σάν εἰρωνεία νά διαβάσει κανεῖς σέ ἐπίσημες κομματικές ἀποφάσεις ὅτι «μεγάλη ἀξία γιά τήν κομματική διαπαιδαγώγηση, ἰδιαίτερα τῶν νέων μας, ἀλλά καί γιά τήν ἀντληση διδαγμάτων χρησίμων στό σημερινό ἀγῶνα, ἔχει ἡ ἐπιστημονική μελέτη καί ἡ πλατιά ἐκλαϊκευση τῆς ἱστορίας τοῦ ΚΚΕ²» ἢ ὅτι «χρειάζεται πλατιά διαφωτιστική δουλειά(...) γιά τά διδάγματα ἀπό τήν ἱστορία τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος στή χώρα μας...³. Καί εἶναι εἰρωνεία γιατί αὐτές

1. Σέ δημοσίευμα του στήν ΑΥΓΗ (10.7.78) ὁ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ

γράφει ὅτι σύντομα θά δώσει στή δημοσιότητα τόν κατάλογο τῶν Ἑλλήνων

κομμουνιστῶν πού ἐκκαθαρίστηκαν τό 1937, καί ἀποκαταστάθηκαν ἀπό τό ἴδιο τό ΚΚΣΕ, ἀλλά πού οἱ «δογματικοί πού κυβέρνησαν καί κυβερνοῦν τό ΚΚΕ ἐξ. τά εἶχαν θάψει στό χρονοντούλαπο».

2. ΚΟΜΕΠ.

Ἰούνης-Ἰουλῆς 1978, σελ. 122, «Ἀπόφαση τοῦ 10ου συνεδρίου γιά τήν ἰδεολογική δουλειά τοῦ ΚΚΕ».

3. Θέσεις τῆς ΚΕ

τοῦ ΚΚΕ ἐσῶτ. γιά τό 2ο (10) Συνέδριο. «ΚΟΜΘΕΠ, Γεν.-Φλεβ. 1978, ἀριθ. 21.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

οί αυτονόητες εϋχές,στό όνομα τής σοβαρής και υπεύθυνης επιστημονικής δουλειάς, κρύβουν, σαράντα χρόνια τώρα, αυτά που πραγματικά έγιναν στό και από τό κομμουνιστικό κίνημα στόν τόπο μας.

■

Στίς παλιές δίκες τής Μόσχας δέν δικάζονταν κατσκοκλέφτες. Στίς καινούριες ή υπόθεση δέν είναι εγκλήματα τιμής. Οί δίκες αυτές έγιναν για νά κρύψουν τήν αλήθεια. Ο Μπουχάριν πεθαίνοντας άφηνε βαριά υποθήκη στη μελλοντική γενιά ήγετών του κομμουνιστικού κόμματος νά αποκαταστήσουν τήν αλήθεια. Φαίνεται ότι οί νέοι ήγέτες τής ΕΣΣΔ δέν γνολάζονται γι' αυτήν τήν παρακαταθήκη. Γι' αυτό ξαναφόρεσαν τήν τήβεννο του Βισίνσκι. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι έπαψε ή αλήθεια νά είναι υπόθεση των κομμουνιστών.

Άγγελος Έλεφάντης

Στή μελλοντική γενιά ήγετών του Κόμματος*

Η ζωή μου τερματίζεται. Σκύβω τό κεφάλι κάτω από τό τσεκούρι του δήμιου, τό τσεκούρι που δέν τό κρατά πιά τό χέρι του προλεταριάτου που όφείλει νά είναι ανελέητο αλλά και άκηλίδωτο. Αισθάνομαι γεμάτος άνημποριά μπροστά σ' αυτή τή διαβολική μηχανή, που μέ μεθόδους άναμφίβολα μεσαιωνικές, απέκτησε τεράστια έξουσία, κατασκευάζει συκοφαντίες στην άράδα και δρᾶ μέ θράσος και σιγουριά.

Ο Ντζερζίνσκι δέν υπάρχει πιά · οί σπουδαίες παραδόσεις τής Τσεκά, όταν ή επαναστατική ιδέα ένέπνεε τίς πράξεις της, δικαίωνε τή σκληρότητά της άπέναντι στους έχθρους, προστάτευε τό Κράτος από τήν πολυπρόσωπη άντεπανάσταση, ξεχάστηκαν λίγο λίγο. Μ' αυτό τόν τρόπο ήταν που ή Τσεκά είχε άποκτήσει κύρος, είχε περιβληθεί μέ τήν έμπιστοσύνη και τό σεβασμό όλων. Σήμερα οί περισσότερες δήθεν υπηρεσίες τής NKVD εκφυλίστηκαν σε όργάνωση ήλιθίων, διεφθαρμένων, καλοπληρωμένων γραφειοκρατών που καταχρῶνται τό παλιό κύρος τής Τσεκά για νά χορτάσουν τό άρρωστημένο και γεμάτο καχυποψία πάθος του Στάλιν (για νά μή ποῦμε τίποτε χειρότερο) στόν άδιστακτο άγώνα του προς τά μπρός και προς τή δόξα, βυσοδομώντας δόλιες μηχανορραφίες αλλά μή καταλαβαίνοντας ότι μ' αυτό τόν τρόπο άφανίζονται και οί ίδιοι. Διότι ή ιστορία δέν άνέχεται τους μάρτυρες τής άθλιότητας.

Κάθε μέλος τής Κεντρικής Έπιτροπής, κάθε μέλος του κόμματος μπορεί νά εκκαθαριστεί σε κάθε στιγμή άπ' αυτές τίς «άκατανίκητες υπηρεσίες» ή νά μετατραπεί σε προδότη, σε τρομοκράτη, αίρετικό, κατάσκοπο. Άκόμη κι αν υποθέσουμε ότι ό Στάλιν έχει κάποιες άμφιβολίες για τήν όρθότητα των πράξεών του οί υπηρεσίες αυτές θά τόν ενθάρρυναν νά συνεχίσει.

* Γράμμα του Ν.Μπουχάριν που έγραψε μερικές μέρες πριν τή σύλληψή του. Η γυναίκα του Α.Μ.Λάρινα τό άποστήθισε και μετά τήν άποφυλάκισή της, όταν προετοιμάζονταν ή «άποκατάσταση» του Μπουχάριν, τό 1961, τό έστειλε στην Έπιτροπή Έλέγχου του ΚΚΣΕ.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Σύννεφα καταιγίδας σηκώνονται πάνω από τό κόμμα. Ή κεφαλή μου, άθώα για όλα τά κρίματα πού τής καταλογίζουν, πέφτοντας θά συμπαρασύρει χιλιάδες κεφαλές. Γιατί τούς χρειάζεται να ανακαλύψουν μιά όργάνωση, τήν μπουχαρινική όργάνωση, πού στην πραγματικότητα όχι μόνο δέν υπάρχει-πάνε επτά χρόνια τώρα πού δέν έχω δείξει τήν παραμικρή σκιά διαφωνίας μέ τό κόμμα-άλλά πού δέν υπήρχε επίσης ούτε τήν εποχή τής δεξιās αντιπολίτευσης. "Όσο για τίς μυστικές όργανώσεις του Ριούτιν και του Ούγκλανοφ, δέν γνώριζα τίποτε. Ή Ρύκοφ, ό Τόμσκι και έγώ ό ίδιος παρουσιάσαμε τίς απόψεις μας μέ κάθε ειλικρίνεια.

Είμαι στό κόμμα από 18 χρονώ, και πάντοτε σκοπός τής ύπαρξής μου ήταν να αγωνίζομαι για τά συμφέροντα τής εργατικής τάξης και του σοσιαλισμού. Στίς μέρες μας ή έφημερίδα πού έχει τό ιερό όνομα Πράβντα (Ή Αλήθεια) τυπώνει τό άθλιο ψεύδος ότι έγώ, ό Νικολάι Μπουχάριν, θέλησα να εκμηδενίσω τίς νίκες του Ή Οκτώβρη και να αποκαταστήσω τον καπιταλισμό. Αυτή ή χωρίς προηγούμενο ιταμότητα, καταπροδίδοντας τήν εμπιστοσύνη του λαού, μοιάζει σα να ανακαλύπταμε τώρα ότι ό Νικολάι Ρομανόφ είχε αφιερώσει τή ζωή του στον άγώνα ενάντια στη μοναρχία και τον καπιταλισμό και τήν πραγματοποίηση τής προλεταριακής επανάστασης. "Αν πολλές φορές διέπραξα λάθη ως προς τίς μεθόδους πού θάπρεπε να χρησιμοποιήσουμε για τήν οικοδόμηση του σοσιαλισμού, οι έπερχόμενοι ως μη μέ κρίνουν πιο άυστηρά απ' όσο μέ έκρινε ό Βλαντιμίρ Ή Ιλιτς.

Βαδίζαμε προς τον ίδιο και μοναδικό σκοπό για πρώτη φορά, κι ό δρόμος δέν ήταν άκόμη χαραγμένος. Ή Αλλά συζητούσαμε αναζητώντας τίς καλύτερες μεθόδους και μέσα, διαφωνούσαμε, ύστερα συμφιλιωνόμαστε, κι όλοι βαδίζαμε μαζί.

Κάνω έκκληση σε σας, μελλοντική γενιά ήγετων του κόμματος: ένας ιστορικό καθήκον θα είναι να κάνετε τήν αυτοψία τής τεράστιας θεομηνίας εγκλημάτων πού μαινεται αυτή τήν φριχτή εποχή, άγκαλιάζει σαν φλόγα και κατακαίει τό κόμμα.

Κάνω έκκληση σε όλα τά μέλη του κόμματος. Αυτές τίς μέρες, ίσως τίς τελευταίες τής ζωής μου, έχω τήν πεποίθηση ότι άργά ή γρήγορα ή Ή Ιστορία θα βρει τον τρόπο να ξεπλύνει τήν βλασφημία πού σήμερα μέ σκεπάζει. Ποτέ δέν ήμουν προδότης. Θα έδινα χωρίς δισταγμό τή ζωή μου για τό Λένιν. Ή Αγαπούσα τον Κυρόφ. Τίποτε δέν έπραξα εναντίον του Στόλιν. Ζητώ από τή νέα και ανανεωμένη γενιά των ήγετων να διαβάσει τό γράμμα μου στην Ή Ολομέλεια του Κόμματος. Να μέ απαλλάξει από τήν κατηγορία και να μέ ένσωματώσει στις γραμμές του κόμματος.

Νά ξέρετε σύντροφοι ότι σ' αυτή τή σημαία πού κρατάτε στό νικηφόρο δρόμο προς τον Κομμουνισμό, υπάρχει μιά σταγόνα κι από τό δικό μου αίμα.

Νικολάι Μπουχάριν

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ο Τσιρώνης και η δημοκρατική συναυτουργία

Περιφρόνηση κάθε αναλογίας μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού και των μέσων είναι και η περίπτωση της πανστρατιάς του «Βήματος», που κηρύχθηκε τα ξημερώματα της Παρασκευής, 7/7, για τη σύλληψη του γιατρού Τσιρώνη και έκλεισε με το θάνατό του.

Πού βρίσκεται, αλήθεια, σ' όλη την άρθρογραφία του «Βήματος» ή «τήρηση του μέτρου» στην επισήμανση της επικινδυνότητας του Τσιρώνη, στην αντιπολιτευτική του εγγήγορη, στη «δημοκρατική» του μεγαλαυχία;

Χωρίς να όρρωδει πρό του γελοίου «Τό Βήμα» (7/7) ισχυρίζεται ότι «μιά υπόθεση, που θά μπορούσε να ήταν (έστω και εκνευριστικά) φαιδρή, τείνει να εξελιχθεί σε δημόσιο κίνδυνο που δεν έχει όμοιό του σ' όλο τον κόσμο»(!)

Χωρίς να σεβαστεί την τήρηση «κάθε αναλογίας μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού και των μέσων», «Τό Βήμα», σε έναν υπερθεματισμό αντιπολιτευτικού «κρατισμού», εκπλειστηριάζει αγέρωχα τον «φαιδρό» Τσιρώνη.

Υπάρχει όμως ήθος στον καταιονισμό των στηλιτεύσεων, που επιδαφιλεύει επί δικαίων και άδικων ο «δημοκρατικός» δρυμαγδός του Βήματος; *«Η μήπως αποφάσισε κάποτε ως Λάρης θεός της δεξιᾶς έστω δημοκρατίας, «να προστατεύσει τό κύρος και την αξιοπιστία του Κράτους;» (7/7). (Τό Κράτος έδω μέ κεφαλαῖο...).* *«Η μήπως πρέπει έμεῖς οἱ κοινοῖ δημοκράτες καρτερικά να ένοήσουμε ότι ο χρόνος άνοχῆς του «Βήματος» και ο προῖών «έκνευρισμός» του πρέπει να είναι ο κρίσιμος χρόνος ανάδρασης για τον κρατικό μηχανισμό; Τό Κράτος, λοιπόν, πρέπει να συγκροτείται από τούς έκνευρισμούς του Συγκροτήματος...*

«Τά έρωτήματα είναι πολλά και σύνθετα» (11/7). Και στοιχειωδῶς δημοκρατικά. Στά έρωτήματα αυτά, η σιωπή των «άρχῶν» –εφόσον συνεχίσει– δίνει τίς πιο δυσσίωνες άπαντήσεις» (11/7). Και ξέρουμε, είτε τό θέλουμε είτε όχι ότι τό «Βήμα» είναι μιά «άρχή» και μάλιστα δημοκρατική. Τού ζητούμε λοιπόν δημοκρατικά τίς πιο εδῶινες άπαντήσεις.

Io σύνθετο έρώτημα: *Έλλείπει δημοκρατικού μέτρου, υπάρχει ήθος στο δημοκρατικό τύπο του τόπου; «Τό Βήμα» παρόλο πού, για λόγους ήκιστα εύγενείς δεν ένδιαφέρθηκε κατά τη διάρκεια της έμπρηστικής άρθρογραφίας για τό χαρακτήρα του περιβόητου «γιατροῦ» (ή έκφραση και τά εισαγωγικά είναι του Βήματος), αφήνει να έννοηθεῖ, για να μή χάσει έντελῶς τό κύρος του, ότι ο Τσιρώνης έχει μιά διαταραχή της προσωπικότητάς του. Ξέρει λοιπόν τό «Βήμα» ότι ο άνυποχώρητος αυτός άγωνιστής είναι πιά ένας πληγωμένος άνθρωπος. Δέν άγνοεί λοιπόν τό «Βήμα», τό μειωμένο καταλογισμό του γιατροῦ. Δέν τον άγνοεί ούτε η εισαγγελική αρχή ούτε η άστυνομία, όπως προκύπτει από την άνακοίνωση του ύπουργείου Δημοσίας Τάξεως (12/7), την έπιστολή της εισαγγελίας (9/7) και τό έγγραφο της Άστυνομίας.*

Γνωρίζει επίσης τό «Βήμα» ότι μετά τό βούλευμα μέ άριθ. 1512/78 και τό

«Αν η τήρηση του μέτρου συνιστάται σαν γνώμονας για την ατομική συμπεριφορά, ο σεβασμός του στη δημόσια ζωή εν γενει (...) αποτελεί χρυσό κανόνα. Η περιφρόνηση κάθε αναλογίας μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού και των μέσων που επιστρατεύονται για την εκπλήρωσή του αποτελεί αυτόφωρη παράβαση του μέτρου. Τέτοια είναι η περίπτωση της πανστρατιάς των ειδικών δυνάμεων των Σωμάτων Ασφαλείας, που κηρύχθηκε τα ξημερώματα της Τρίτης, για τη σύλληψη του γιατρού Τσιρώνη...» («Τό Βήμα» 13/7/78).

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ένταλμα συλλήψεως τῆς 24/1/78 δέν ὑπῆρξε ἄλλη ἐνέργεια τοῦ Τσιρώνη, πού νά ἔθεσε σέ κίνδυνο τήν τάξη καί ἀσφάλεια.

Καί ζαφνικά διαπιστώνουμε, ὡ θεέ τῆς δημοκρατίας, τόν κόσμο ἀνάποδα: τό «Βῆμα», ἀθθεντικός ἐκπρόσωπος τοῦ πλουραλιστικοῦ οὐμανισμού, νά ζητᾶ τήν κεφαλήν τοῦ ἀκαταλόγιστου Τσιρώνη ἐπί πίνακι, στό ὄνομα τῆς εὐρυθμῆς βαναυσότητος τοῦ Λεβιάθαν, καί μιά δεξιά μέ ἀνθρώπινο πρόσωπο νά πιάνει τόν παλμό τῆς κοινῆς μας ψωροκώσταινας, νά νιώθει τόν Τσιρώνη καί τό κοινό μας δράμα καί νά προσπαθεῖ στά μέτρα τῆς ἀνεπάρκειάς της νά βρεῖ μιά ἥπια λύση!!

Ἄλλά τό «Βῆμα», ἐπαλξη τῆς δημοκρατικῆς στυγνότητος καί στά πρόθυρα προφανῶς τῆς βλοσυρῆς στά θέματα «τρομοκρατίας» Κοινῆς Ἀγορᾶς, ὑποθάλλει τήν ἀμήχανη ἀδιαλλαξία τῆς δεξιᾶς καί προτρέπει τή γνωστή ἀδεξιότητα τῆς σημερινῆς μας ἀστυνομίας: θέλω Κράτος...

Ποιόν, λοιπόν, θά πείσει τό «Βῆμα», ὅτι, ὅταν μέ ἐπιλήψιμη παγερότητα καί δυσοίωνη θέρμη παραληροῦσε «θέλω κράτος», ἀγνοοῦσε πώς ἡ ἀπάντηση λοιραῖα ἀπό τό σημερινό ἄθλιο κράτος τῆς Δεξιᾶς θά ἦταν: «πάρε αἷμα»;

Ἡ μήπως ἡ δημοκρατική του ἐπαρση, ἐπιτρέπει στό «Βῆμα» τό συμψηφισμό τοῦ θανάτου ἐνός ἐξαντλημένου δημοκράτη μέ τήν ἀπομάκρυνση ἐνός ἀπό τοὺς ἀνεξάντλητους Μπάλκους;

Ἄν ἐπιδίωξη τοῦ «Βήματος» ὑπῆρξε ἡ ἐμπέδωση τῆς ἰσονομίας, πρέπει νά ζαναθυμηθεῖ ὅτι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ξέρουμε τουλάχιστον ἀπό τά Ἡθικά Νικομάχεια ὅτι αὐτή ἐγκεῖται στήν ἐφαρμογή ἀνίσων κανόνων σέ ἀνισες καταστάσεις.

Ἄν ἀπέβλεπε σέ ἀντιπολιτευτική νίκη, πρέπει νά δεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶδαν μᾶλλον μιά συγκεχυμένη δραχμοθηρική ἐπιχείρηση παρά μιά ὑψηλόφρονη δημοκρατική πρόκληση. Ἡ νίκη, ἂν ὑπάρχει, βρίσκεται ἀπτερη καί ταπεινωμένη στή θριαμβική ἀγκαλιά τοῦ κ. Μπάλκου. Στό «Βῆμα» ἀπέμεινε, πέρα ἀπό τήν ἔνοχη συνείδησή του, ἡ γεύση τῆς «δημοκρατικῆς» του ἀναποτελεσματικότη-
τας...

Γιατί εἶναι εὐκολο νά διαπιστώνει ὅτι «τίποτε ἀπ' ὅσα κατελογίζοντο στό γιατρό Τσιρώνη, δέν δικαιώνει τώρα τό τέλος τῆς ζωῆς του» (13/7). Ξέρει πολύ καλά ὅτι, ἡ ἀδιαλλαξία του ἔδωσε στή μέν δεξιά τήν νίκη, στή δέ δημοκρατία τό αἷμα, γιατί ἡ μακάβρια αὐτή πανστρατιά ὀργανώθηκε χειρὶ μέν Μπάλκου, φωνῆ δέ Βήματος...

2ο σύνθετο ἐρώτημα: Ἐλλείπει δημοκρατικοῦ ἤθους, ὑπάρχει ἢ ὄχι δημοσιο-γραφική δεοντολογία στό δημοκρατικό τύπο τοῦ τόπου; Ποιά εἶναι τά ὄρια ἀνάμεσα στό τίποτε, πού γίνεται εἶδηση, στό κάτι πού διογκώνεται σέ γεγονός καί στή σκοπιμότητα, πού μεταβάλλεται σέ τραγωδία; Οἱ ἀνυπόγραφες αὐτές θρναλλίδες τοῦ Βήματος ἐκφράζουν τή συλλογική καταισχύνη τῶν συντακτῶν ἢ τή μονήρη ἀθαιρεσία τῆς ἐργοδοσίας;

Ἐπί τρεῖς μέρες δημοκράτες καί μή ἀναγνώστες διαπιστώνουμε ἀνίσχυροι τήν κατασκευή, τή διόγκωση καί τήν ὑπερέξαση μιᾶς ἀτμόσφαιρας ἐμπαθοῦς ἀνθρωποκουνηγητοῦ στό ὄνομα ὑπερφιάλων καί παρωχημένων ἀσυναρτησιῶν. Τό περιθωριακό δράμα ἐνός ἐντιμου ναυαγοῦ μετατρέπεται σέ μονομαχία ἐνός κεφαλαιοκρατικοῦ μεγαθηρίου τοῦ τύπου μέ τό θηρίο τῆς κρατικῆς μηχανῆς.

«... ἐπιχειρήσεις πρὸς σύλ-
ληψίν του, οὐδόλως
ἀποκλείεται νά ἔχη
δυσარέστους συνεπείας διά
τήν ζωή ἢ τήν σωματικήν ἀ-
κεραιότητα τοῦ ἰδίου, μελῶν
τῆς οἰκογενείας του ἢ
ἀστυνομικῶν...»

Ἀπάντηση τῆς Ἀστυνομικῆς
Δ/σεως Ἀθηνῶν στήν Εἰσαγ-
γελική Ἀρχή. Ἀρ. 125266 Φ.
509.1.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Στόχος, όπως πάντα, ή παντός ρύπους έξουσία. Μέσο, ή εϋθραυστη ύπόνοια ευτυχίας ή ή συγκρατημένη δυστυχία ή ό θάνατος ενός όνειροπόλου πού έπιβίωνα χωρίς τά όνειρα πού είχανε πεθάνει.

Αυτή ή θηριομαχία, πού κατέληξε σε θάνατο ενός άνίσχυρου, έτεινε μέ τή συνδρομή ή τήν παρούσα άποχή άκραιφνών δημοκρατών δημοσιογράφων και άρτιμελοϋς δημοκρατικότητας έργοδοσίας. Και οί μέν και ή δέ μās όφείλουν κάτι πιο εκκρινές από τά ψελλίσματα τής 13/7/78.

Οί μέν για νά έξηγήσουν τό ποσοστό τής ευθύνης ή τής άνευθυνότητάς τους ή δέ για νά ψιμυθιώσει τό δημοκρατικό της αυταρχισμό.

Όσο για την Ένωση ζυντακτών, είναι ολοφάνερο ότι ή παρατεινόμενη σιωπή της, αφαιρεί από τή συνήθη ευγλωττία της τό κύρος πού χρειάζεται ένα τέτοιο περίοπτο προπύργιο τής δημοκρατίας...

3ο σύνθετο έρώτημα: έλλείπει δημοσιογραφικής δεοντολογίας ύπάρχει δημοκρατική ευαισθησία στους διανοούμενους, πού συνεργάζονται μέ τό δημοκρατικό τύπο του τόπου;

Ός γνωστόν, τό κλεινό «Βήμα» τής δημοκρατίας ένασμενίζεται μέ τή γραφίδα δημοκρατών διανοούμενων, πού διαμορφώνουν τή ζώσα συνείδηση του μαχόμενου Έθνους. Ποιά υπήρξε ή στάση ή καλύτερα ή αντίστασή τους στή μαζική διήθηση αυταρχικής τοξίνης πού επιδίωξε τό «Βήμα» σε βάρος του τραγικού Τσιρώνη; Δέν είδαμε καμιά επώνυμη εκδήλωση δυσφορίας τους και φοβούμαστε μιά άνώδυνη διαιώνιση τής σιωπής τους, ίσως γιατί οί διανοούμενοι συνεργάτες του «Βήματος» εφαρμόζουν τή σωστή διαπίστωση του ότι «... έχει δημιουργηθεί στήν Ελλάδα ή έντύπωση πώς όλα τά άδικήματα έχουν στιγμιαία διάρκεια και όλα τά πολιτικά λάθη τά ξεχνούμε σύντομα. Μιά τέτοια θεωρία μπορεί νά έξηγει τή σιωπή, αλλά...» (11/7).

Φοβούμαστε ότι ή σιωπή των διανοομένων κινδυνεύει νά ύπονομεύσει τό καταξιωμένο μέσα στους άγώνες και τίς διώξεις κύρος τους.

Φοβούμαστε ότι ή σιωπή των διανοομένων στή «δημοκρατική» συναυτουργία, πού προκά,εσε τό θάνατο του Τσιρώνη, δέν αίρει ασφαλώς τή δημοκρατική τους αϋθεντικότητα, διακυβεύει όμως τήν αξιοπιστία της. Δυστυχώς, ή δημοκρατική συνοφρύωση είναι άδιαίρετη...

Τό τελικό σύνθετο έρώτημα έρχεται αναπόφευκτο: Μήπως πρώτιστο καθήκον του δημοκρατικού τύπου πρέπει νά γίνει ό εκδημοκρατισμός του; Μήπως τό «Βήμα» για νά ανανήψει δημοκρατικά, πρέπει νά ξαναθυμηθεί ότι ή «άρχή» δέν είναι στυγερή άκαμψία, όπως μās διδάσκει μιά αναφομοίωτη ανάγνωση τής εκφυλισμένης δυτικής αντίληψης για τή δημοκρατία; Κι ότι πολύ πιο σεμνά και έλληνικά «... παρά των οϋτως άρχειν δυναμένων όρθή γίνονται' άν πολιτεία, τήν τής τέχνης ρώμην των νόμων παρεχομένων κρείττω;» (Πλάτωνος Πολιτικός 297 α).

Γιατί είναι βαριά ή έτυμγορία πού άπορρέει από τον αντιτσιρωνικό φανατισμό τής τριήμερης αίματηρης άρθρογραφίας: άκόμη και τό έρμιο τό κράτος τής ελληνικής δεξιάς προσπάθησε κουτσά στραβά νά καταφύγει σε μιά

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κάποια «τέχνη» για να αντιμετωπίσει σωστά, δηλαδή ήπια, τήν ήπια «προσβολή» πού τοῦ ἔκανε ὁ δύστυχος Τσιρώνης. Καί χρειάστηκε ἡ τρομοκρατική παρέμβαση τοῦ «Βήματος», πού ζητοῦσε τήν ρομφαία τῶν «νόμων» σέ βάρος κάποιου πού βρισκόταν πρό πολλοῦ ἐπέκεινα τῶν νόμων, γιά νά ξαναγυρίσει καθησυχασμένο τό δεξιό κράτος μας στά δεξιά του ἀνακλαστικά: τό θάνατο. Ἄλλωστε αὐτό δέν εἶχε ζητήσει τό ἀκραιφνῶς δημοκρατικό «Βῆμα»;

Ἔσο γιά τό γιατρό Τσιρώνη, πού πέθανε ὀρθιος γιά τόν ἑαυτό του, ἐμᾶς ὅλους καί γιά τή χαμένη τιμή τοῦ «Βήματος» καί παντός ἄλλου συγκροτήματος, ἄς εἶναι ἡσυχος καί περήφανος. Ξέρουμε, ὅπως μᾶς διδάσκει ὁ Α. Αρτώ, ὅτι ἡ ζωή του ἐπιδίωξε τό ὕψιστο, «ἀσυνείδητα νά κρυσταλλώνεται μιά ἀν-ἐξουσία, τό σπασμένο σημεῖο τοῦ αὐτοματισμοῦ ὁποιοῦδήποτε βαθμοῦ».

Κώστας Ζουράρις

Περί τουρισμοῦ ὁ λόγος

Ἡ ἐδνοούμενη δραστηριότητα τοῦ καλοκαιριοῦ, οἱ χῶρες τοῦ ἡλίου καί τῆς θάλασσας στήν πρώτη γραμμή τῆς ἐπικαιρότητας, ὁ ὄργασμός τῶν τουριστικῶν ἐπιχειρήσεων, τό ὄργιο τῶν χρωμάτων πού διακοσμοῦν τίς προσκλήσεις – προκλήσεις γιά ἐπίγειους παράδεισους ἀναψυχῆς καί ἀπομάκρυνσης ἀπό τήν καθημερινότητα.

Τό πλήθος πού ἐνδίδει στό τραγοῦδι τῶν σειρήνων, μελετάει δρομολόγια, προγραμματίζει ἐξοδα, ὀνειρεύεται.

Ἔνας τεράστιος ἀριθμός ἀπό πολύχρωμα τουριστικά φυλλάδια, ἐντυπωσιακές ἐπενδύσεις τοίχων μέ ἀφίσες πού ὑπόσχονται ἡμέρες διακοπῶν ἀξέχαστες, γιά ὅλα τά γούστα, γιά ὅλα τά βαλάντια, εὐφρεῖς διαφημίσεις στόν καθημερινό καί περιοδικό τύπο, εἰδικές ἐκδόσεις πού συγκεντρώνουν «κάθε γωνιά τῆς γῆς πού ἀξίζει κανεῖς νά τήν ἐπισκεφτεῖ», ἀποτελοῦν τό πανίσχυρο ὄπλοστάσιο τοῦ ὀργανωμένου τουρισμοῦ, πού ὄλο καί περισσότερο πιεστικά προτείνει, ὑποδεικνύει, ἐπιβάλλει ταξίδια μελετημένα ὡς τήν τελευταία τους λεπτομέρεια, τό ἔνα ἔλκυστικότερο ἀπό τό ἄλλο.

Οἱ δώδεκα μῆνες ταξινομοῦνται σέ δύο περιόδους (κάτι πού ἄλλοτε γινόταν μόνο γιά τούς μαθητές): τήν περίοδο τῶν διακοπῶν καί τήν περίοδο τῆς προετοιμασίας τους. Τό καλοκαίρι πού ἀρχίζει ἀπ' τό Γενάρη νά καλύπτει μέ τυπωμένο ἡλιο διαφημιστικά πανώ, τό ἄγχος τῆς ἐπιλογῆς γιά τήν καλοκαιρινή κατεύθυνση πού γίνεται πρόβλημα βασικό γιά τήν καθημερινή ζωή, ἡ καυτή ἄμμος πού τροφοδοτεῖ τά ὄνειρα τοῦ φθινόπωρου καί τοῦ χειμῶνα...

Ἄ ὁ «παράδεισος» ἡ καλύτερα ὅλα τά εἶδη τῶν παραδείσων γίνονται προσιτά σέ ὄλω, δημοκρατικοποιοῦνται.

Οἱ ὀργανωμένες διακοπές λειτουργοῦν σάν καταλύτης καί γιά χάρη τους ἀμβλύνεται ἡ καταπίεση τοῦ ὥραριου.

**φλαμενγκο
καί ταυρομαχίες
γιά σᾶς**

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ο ελεύθερος χρόνος, διακοσμημένος κατάλληλα με τις ευκολίες και τις ασύγκριτες ανέσεις του οργανωμένου ταξιδιού, προβάλλεται σαν αντίβαρο στην αλλοτρίωση της καθημερινότητας.

■

Αν προσπαθήσει κανείς να μελετήσει ένα, έστω και περιορισμένο δειγματολόγιο, της διαφημιστικής σταυροφορίας για τον τουρισμό, θα παρατηρήσει ότι αυτή ή πλουσιότερη παραγωγή στηρίζει τη δύναμη διείσδυσής της στην καθημερινή ζωή, στην οργάνωση και πλοκή ενός σεναρίου που στηρίζεται σε κάποιες θεματικές ενότητες, αρκετά καθαρά προσδιορισμένες:

- την επιθυμία μιάς περιπέτειας, απαλλαγμένης όμως από τους κινδύνους του άγνωστου.
- τη δυνατότητα προσέγγισης δραστηριοτήτων και απολαύσεων που ή καθημερινή ζωή δεν επιτρέπει.
- την επάνοδο στη ζωή της φύσης και την εξερεύνηση της κρυφής γοητείας της, με προεξασφαλισμένο όμως αποτέλεσμα.
- τη γνωριμία αξιόλογων μνημείων και πολιτιστικών συνόλων, που επιλέγονται επιμελώς από τους τουριστικούς πράκτορες.
- τη γνωριμία με τους πληθυσμούς καινούριων χωρών και την επαφή με τα ήθη και έθιμά τους.
- την απόλαυση ενός ήλιου που δεν κρύβεται ποτέ ή του χιονιού που είναι πιο άσπρο από οπουδήποτε άλλο.

Με τον όρο «τουρισμός», καλύπτεται σήμερα το σύνολο αυτών των δραστηριοτήτων και απολαύσεων. Μένει παρόλα αυτά συγκεχυμένο το περιεχόμενό του. Από τη μία μεριά είναι παραδεκτό από μεγάλα στρώματα του πληθυσμού ότι το ταξίδι, ή γνωριμία ανθρώπων, έργων τέχνης, μνημείων του παρελθόντος, χαρίζουν στο πνεύμα και την ευαισθησία του ανθρώπου αναντικατάστατη τροφή. Από την άλλη μεριά, οι ίδιες δραστηριότητες που ο όρος τουρισμός περιλαμβάνει γίνονται αντικείμενο δριμύτατων κριτικών για τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζονται. Δύσκολα όμολογεί κάποιος ότι είναι τουρίστας, δύσκολα παραδέχεται ότι «κάνει τουρισμό». Ποῦ όμως οφείλεται ή παράδοξη αυτή κατάσταση;

Αν θελήσουμε να κατατάξουμε, πολύ χονδρικά, τους τουρίστες μπορούμε να δεχτούμε ότι υπάρχουν οι εξής βασικές κατηγορίες:

- εκείνοι που ταξιδεύουν καθοδηγούμενοι από την αρχή ως το τέλος από ένα τουριστικό γραφείο, τα κοπάδια δηλαδή για τα οποία ο τουριστικός πράκτορας παίρνει αποφάσεις
- εκείνοι που ταξιδεύουν ατομικά, οικογένειες κυρίως μέσω εισοδήματος, και που έχουν ακόμη κάποια περιθώρια να αναπτύξουν σε ένα βαθμό κάποια πρωτοβουλία
- τα γκρουπ των νέων που επιδιώκουν να ζήσουν μία περιπέτεια και ταξιδεύουν θεωρητικά χωρίς πρόγραμμα αλλά αναπόφευκτα είναι δέσμιοι της μόδας που οι τουριστικές επιχειρήσεις δημιουργούν
- ο τουρίστας των υψηλών εισοδημάτων που κατευθύνεται σε μέρη απρόσιτα για τις μεγάλες κατηγορίες του πληθυσμού.

η Νοτια Αμερικη δεν ειναι μονο το Ριο!

Η Νότια Αμερική είναι κάτι άπειρο. Χώρα γεμάτη συναρπαστικές αντιθέσεις.

Κοσμοπολίτικες πόλεις και γραφικά χωριά ψηλά στις Άνδεις, αδιάβαστες ζούγκλες και άγανείς πάμπας, ολόχρυσες παραλίες και χιονισμένες κορυφές, μυθικοί ναοί και πανέμορφες εκκλησίες, γλυκές μελωδίες, ξέφρενοι ρυθμοί και μια υπέροχη αίσθηση κεφαίου.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ σημαντικότερη κατηγορία εἶναι ἡ πρώτη καί εἶναι ἐκείνη στήν ὁποία ἀναφέρεται αὐτό τό σημείωμα. Εἶναι ὁ κόσμος τοῦ μαζικοῦ τουρισμοῦ, εἶναι ἡ ἀγέλη πού ἀγεται καί φέρεται, εἶναι τό ἄβουλο πλῆθος πού χωρίς πρωτοβουλία ἀκολουθεῖ καί ἀπολαμβάνει κατά παραγγελία, εἶναι τά στρώματα ἐκεῖνα τοῦ πληθυσμοῦ πού διακατέχονται συνεχῶς ἀπό τό ἄγχος τῶν διακοπῶν, εἶναι τό κοινό ἀπό τό ὁποῖο εἶχε ἀνάγκη ἡ τουριστική βιομηχανία γιά νά μπορέσει νά ἐπιβιώσει, εἶναι τό κοινό τό ὁποῖο αὐτή ἡ ἴδια κατόρθωσε νά διαμορφώσει.

Ἄς δοῦμε πῶς.

Παλιότερα τό ταξίδι ἦταν μιά δοκιμασία πού ἔθελγε τούς ἐνεργητικούς καί δραστήριους ἀνθρώπους καί τούς γέμιζε πολύτιμα διδάγματα. Ἀπό αὐτή τήν ἔννοια τοῦ ταξιδιοῦ, περνᾶμε στήν ὀργανωμένη μετακίνηση. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἀναπτύσσονται τά ἔργα ὑποδομῆς, ὀργανώνονται τά μεταφορικά μέσα καί διευκολύνονται ὡς ἐκ τούτου τά μαζικά ταξίδια. Τό στάδιο αὐτό εἶναι ἡ ἀφετηρία γιά τή μαζική παραγωγή τουριστικῶν ταξιδιῶν πού ἐντάσσεται στή λογική τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Πῶς λειτουργεῖ ἡ λογική αὐτή στή συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ τουρισμοῦ;

Τό σημαντικό ὕψος τῶν ἐπενδύσεων στόν τομέα τοῦ τουρισμοῦ, ἀπαιτεῖ τήν αὐξηση τῶν πωλήσεων σ' ὅλες τίς σχετικές μ' αὐτόν ἐπιχειρήσεις. Αὐτό εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά «δημοκρατικοποιηθοῦν» τά ταξίδια - μ' ἄλλα λόγια νά ὀργανωθοῦν ταξίδια γιά ὅλα τά γούστα καί κυρίως γιά ὅλα τά βαλάντια. Γιά νά ὑπάρξει ὅμως, νά σταθεροποιηθεῖ καί νά διευρύνεται συνεχῶς τό κοινό πού θά ἀγοράζει μαζικά τό προσφερόμενο προϊόν τοῦ ὀργανωμένου ταξιδιοῦ, ἔπρεπε ἡ καινούρια βιομηχανία νά τοῦ δώσει τίς ἐγγυήσεις τῆς ποιότητας καί τῆς προτυποποίησης: μεταφορά ἐξασφαλισμένη, μέσα σέ συνθήκες προκαθορισμένου ὥραριου, ἀνεσης, ταχύτητας, μέ τή δυνατότητα ἀσφάλισης τῶν ἀποσκευῶν κ.λπ. Ἡ ἴδια λογική πού ἀποκλείει τήν «περιπέτεια» γιά τήν ἀγορά ἐνός βιομηχανικοῦ προϊόντος κυριαρχεῖ καί στήν προβολή τῆς σταθερῆς, χωρίς κινδύνους καί ἀσφαλισμένης βιομηχανικῆς τουριστικῆς μετακίνησης καί διαμονῆς. Μετατρέπεται ἔτσι τό ταξίδι καί ὅλες οἱ ἐμπειρίες πού αὐτό ἐμπεριέχει σέ ἀπλό ἐμπόρευμα. Ἡ ἐπιχείρηση πού τό ὀργανώνει, στηριγμένη σέ λεπτομερή ἔρευνα τῆς «ἀγορᾶς», ἀναλαμβάνει ὅλες τίς λεπτομέρειές του, τήν κατεύθυνση, τό μεταφορικό μέσο, τό διαβατήριο κι ὅλες τίς σχετικές διατυπώσεις, τό δρομολόγιο καί τίς ἐνδιάμεσες στάσεις, τίς ὥρες ἐγερσης καί κατάκλισης, τήν ἐπιλογή τῶν ἀξιοθέατων κ.λπ.

Τά ἀξιοθέατα γιά τούς τουρίστες ἐντάσσονται σέ δύο μεγάλες ἐνότητες:

- Ἀπόλαυση τῆς φύσης
- Γνωριμία ἠθῶν καί ἐθίμων.

Ἡ τροφή πού δίνεται στόν τουρίστα καί στίς δύο αὐτές ἐνότητες εἶναι ἐντελῶς νοθευμένη.

Θεωρητικά ἡ φύση ἀπομακρύνεται, τήν ἴδια στιγμή πού τά σημεῖα τῆς φύσης καί γενικά τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος πολλαπλασιάζονται ἀντικαθιστώντας καί ὑποκαθιστώντας τήν πραγματική φύση. Αὐτά τά σημεῖα παράγονται μαζικά καί πουλιῶνται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἕνα δέντρο, ἕνα λουλούδι, ἕνα βουνό, ἕνα ποτάμι, μέ τόν τρόπο πού προβάλλονται καί πουλιῶνται, ὀργανώνουν τό σενάριο ὅπου ἡ φύση ἀπουσιάζει τελείως. Κατασκευάζονται τεχνητές συγκινή-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

σεις στηριγμένες στην αναπαράσταση της φύσης με προδιαγραφές που ή τουριστική επιχείρηση συντάσσει: εκεί που δεν υπάρχει κανένα ουσιαστικό περιεχόμενο θα τό κατασκευάσουν με τή μεσολάβηση ενός φετίχ. Το φετίχ της φύσης. Έτσι ή πραγματικότητα της πόλης πρίν ακόμη γίνει αποδεκτή σάν πολυσύνθετη όντότητα, βρίσκεται περιορισμένη σε μία καθημερινότητα διακοσμημένη με όπλισμένο σκυρόδεμα και αντιπαράθεται στους πράσινους χώρους που βρίθουν από δξυγόνο, στις τουριστικές περιοχές της γαλάζιης θάλασσας, της χρυσής άμμου, του πράσινου άγρου, του καρόδρομου και του ήμιόνου. Τά είδωλα της φύσης που διανθίζουν τό χρόνο των διακοπών.

Τό γραφικό στην πρωτοκαθεδρία. Οί τουριστικές περιοχές δεν περιλαμβάνουν παρά μόνο γραφικά τοπία. Πού σημαίνει συγχρόνως ότι πρέπει να έχουν και τήν διάσταση του υπερβολικού. Έ υπερβολικά μεγάλο, υπερβολικά μικρό. Τό πολύ ψηλό βουνό, ή πολύ βαθιά χαράδρα, ό πολύ όρμητικός καταράχτης, τό πολύ μικρό δρομάκι. Έτσι τό γραφικό εξαφανίζει όλα τά άλλα στοιχεία του τοπίου, δηλαδή τήν πραγματικότητα του φυσικού περιβάλλοντος.

Μετά τή φύση, ό τουρίστας πρέπει να «άπολαύσει» μία ποσότητα μνημείων, τά «άξιοθέατα» που ό τουριστικός όδηγός και ό τουριστικός πράκτορας έχουν επιλέξει. Για τούς τουριστικούς πράκτορες όμως, οί κάτοικοι μιας χώρας δεν υπάρχουν παρά μόνο σάν «τύποι». Οί Έλληνες χαρακτηρίζονται από τό άναπτυγμένο άίσθημα φιλοξενίας, οί Έταλοί από τό φλογερό έρωτικό ταμπεραμέντο τους, οί Έσπανοί από τό χορευτικό τους ρυθμό, οί Ταϊλανδοί από τίς εύκολες γυναίκες τους.

Έτσι στους τουριστικούς όδηγούς ή Έλλάδα υπάρχει σάν άπλή παράθεση κρίκων παρελθόντος: ή Έκρόπολη, τά έρείπια της Κνωσσού, της Όλυμπίας, των Μυκηνών... και παρόντος: οί γραφικοί οικισμοί των Κυκλάδων, ή άγριότητα των πύργων της Μάνης, ή μοναδική διάταξη των οικισμών του Πηλίου... Η Έταλία περιορίζεται στο Κολοσσαίο, στην πλατεία του Άγιου Πέτρου, στη Βία Βένετο και τίς γόνδολες της Βενετίας... Η Έσπανία βρίσκεται εγκλωβισμένη στο Τολέδο και τον Γκρέκο, στο Άλκαζάρ της Γρανάδας, στις άπανταχού άνθίζουσες ταυρομαχίες, και τίς εκατοντάδες εκκλησίες που υποδηλώνουν τήν έντονη ύπαρξη του καθολικισμού. Για τήν Έσπανία, ό χριστιανισμός παίζει τό ρόλο του πρώτου τροφοδότη για τον τουρισμό. Ταξιδεύει κανείς για να επισκεφτεί εκκλησίες. Φτάνει έτσι αυτός ό καθολικός καθολικισμός να είναι επικίνδυνος γιατί πολύ συχνά μετατρέπεται σε βάρβαρη δύναμη που καταστρέφει τίς προηγούμενες κατακτήσεις του Μουσουλμανικού πολιτισμού.

Δέσμιος τέτοιων επιλογών, ό τουρίστας, δεν είναι σε θέση να υποβάλει κανένα από τά έρωτήματα που θα ήταν φυσικό να του γεννηθούν τήν ώρα που διασχίζει μία χώρα πραγματική με μία ιστορία που διαρκεί. Τό τουριστικό σερβίρισμα των μνημείων, καταργεί τήν πραγματικότητα της γής και των ανθρώπων της. Δεν περιλαμβάνει τίς παραμέτρους του κανένα από τούς κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς παράγοντες που συνθέτουν τό φυσικό και τό άνθρωπογενές περιβάλλον μιας χώρας, δεν υπολογίζει δηλαδή τίποτε τό παρόν, δηλαδή ιστορικό. Από εκεί και πέρα, τό μνημείο χάνει τό νόημά του και γίνεται τελικά άνατανόητο. Ο μηδενισμός στον όποίο όδηγείται σε τελευταία ά-

στη μυστηριακη γοητεια της Ανατολης.

Σαγκάη, Καντώνα, Πεκίνο, Μπαλί, Χόνγκ-Κόνγκ, Μπανγκόκ, Τόκυο, Σιγκαπούρη, Μανίλλα... Όνόματα που ξυπνούν εικόνες μαγικές, παραμυθένιες...

Για σάς που γοητεύεστε από τό μυστήριο της Ανατολής οργανώσαμε τα πιο άνετα ταξίδια σε μέρη που μόνο με τή φαντασία ή στις σελίδες κάποιου διθλίου θα μπορούσατε να γνωρίσετε.

Έλάτε μαζί μας στην Άσία. Ζωντανέψτε κάποιο άγαπημένο σας όνειρο

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

νάλυση ή τουριστική αγέλη, δίνει τροφή σέ κάθε είδους μυστικοποιήσεις πού συνθέτουν τό έγχειρίδιο τής τουριστικής αποβλάκωσης. Ή τουριστική περιπλάνηση γίνεται μέσα σ' ένα κόσμο μνημειώδη καί άκατοίκητο. Δέν υπάρχει ανθρώπινη γεωγραφία, δέν υπάρχει σημερινή όργάνωση τοῦ χώρου, δέν υπάρχει κοινωνιολογία, οίκονομία, πολιτική. Δέν διαγράφεται δηλαδή κανένα από τά πραγματικά πλαίσια μέσα στά όποια θά μπορούσε νά άνθίσει ή άπορία τοῦ σημερινού επισκέπτη.

Έτσι μπλεγμένο στό κύκλωμα τής καπιταλιστικής λογικής, τό ταξίδι πρέπει άναγκαστικά νά μετατρέπεται σέ προϊόν ύψηλής άποδοτικότητας έφ' όσον ή τουριστική βιομηχανία θελήσει νά κρατήσει τή θέση της στην άγορά. Ή τουρισμός πρέπει, ύποχρεωτικά, νά άναζητήσει τή νίκη του στην καταστροφή τής ανθρώπινης έννοιás του. Ή τουρίστας τής μαζικής μετακίνησης, ύποχρεωτικά, θά είναι δέσμιος ενός κόσμου πού σηματοδοτείται από τή φθηνά προσφερόμενη άνεση, τή ταχύτητα, τή διακόσμηση πού φτιάχεται άκριβώς για νά τραβήξει τήν προσοχή του.

Μακάριος καί άπαθής, ό σύγχρονος τουρίστας, πρέπει νά γίνεται όλο καί πιό ώριμος για νά εκπληρώσει τά προγράμματα τοῦ τουριστικού γραφείου χωρίς νά ξεφεύγει ούτε στό έλάχιστο, χωρίς νά άναπτύσει τήν παραμικρή πρωτοβουλία.

«... Ήχι νά μείνω πολύ. Δεκαπέντε μέρες, τρεις βδομάδες θά μου έφτανε. Μ' άρέσει νά ταξιδεύω μέ τουριστικό γραφείο. Ήργανωμένο ταξίδι. Σέ καθοδηγούν, δέν ταλαιπωρείσαι νά ψάχνεις...» Κουβέντες καθημερινές πού όλοι άκούμε γύρω μας.

Βάσω Κιζήλου

ΚΕΡΑΜΙΚΑ
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

σταχυ
Ξάνθου 7 Κολωνακι
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
Δημητρίου Γούναρη 30 Θεσσαλονίκη

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ
Φανερωμένης 48 Χολαργός
Τηλ. 652 1725

ΧΡΑΦΗ

δημιουργία περιόδικη
έκδοση τέτταρις 2

Ἡ πανάκριβη κληρονομιά μας δέν εἶναι πιά ἀπρόσιτη!

Γνωρίστε ἀπό κοντά τούς
ἀρχαίους μας συγγραφείς.
Εἶναι ἀπροσδόκητα σημερινοί.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Ἰππόλυτος - Ἴων

Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια
Κ. ΚΟΝΤΟΣ, Ν. ΠΟΡΙΩΤΗΣ

Κυκλοφορεῖ
στὰ περίπτερα
καί στὰ
βιβλιοπωλεῖα

Ἡ «Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Συγγραφέων» εἶναι ζωντανά
μεταφρασμένη ἀπό τούς:

ΚΩΣΤΑ ΒΑΡΝΑΛΗ - ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΛΗΝΟ -
ΓΙΑΝΝΗ ΓΡΥΠΑΡΗ - ΗΛΙΑ ΗΛΙΟΥ - ΠΑΝΑΓΗ ΛΕΚΑΤΣΑ -
ΝΙΚΟ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ - ΖΗΣΙΜΟ ΣΙΔΕΡΗ - ΔΗΜΗΤΡΗ ΦΩΤΙΑΔΗ
καί ἄλλους κορυφαίους ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, μέ τή
γενική ἐπιμέλεια τῶν:

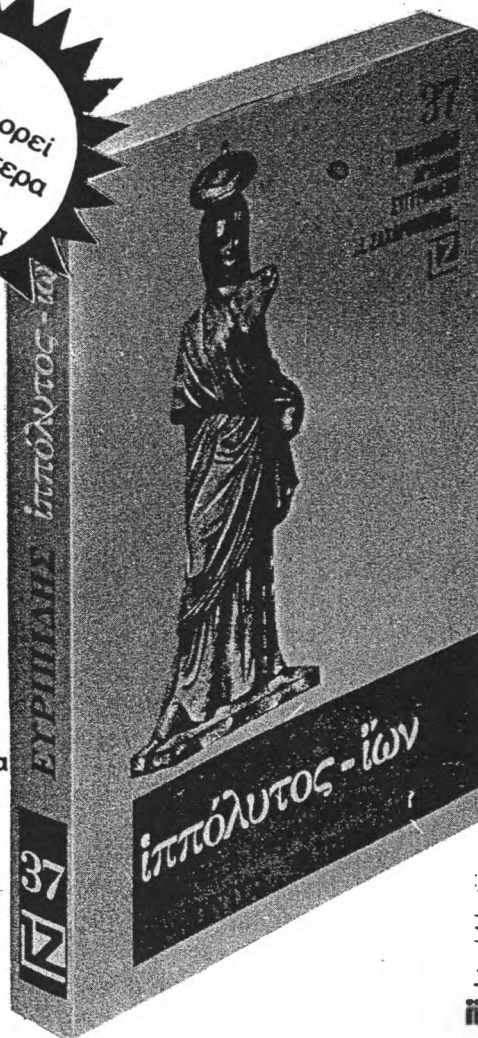
ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ (Α' περίοδος)

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ (Β' περίοδος)

- Ἐπίσης σέ εἰδική τιμή διατίθενται τά μέχρι σήμερα ἐκδοθέντα
36 βιβλία
- Ἀποστολή δωρεάν
- Εἰδικές τιμές γιά συνδρομητές καί φοιτητές

ΤΙΜΗ ΒΙΒΛΙΟΥ: Μόνον 150 δρχ. (300-400 σελ.).

Κυκλοφορεῖ κάθε 15 μέρες

Intrad Advertising

- Ἡ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ» διατίθεται καί ὀλοκληρωμένη
(228 ἔργα σέ 111 τόμους) σέ καλαίσθητη βιβλιοδεσία.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
ΑΘΗΝΑ: Ἀρακίη 6, τηλ.: 3247791 - Μαυρομιάλη 51, τηλ.: 3600968

ΘΕΣ/ΝΙΚΗ:
26ης Ὀκτωβρίου 22 τηλ.: 519944 - Ἀριστοτέλους 4, τηλ.: 228682 -

ΚΥΠΡΟΣ:
Πρακτορεῖο βιβλίου: Χρήστος Ἀνδρέου - Ρηγαίνης 64 τηλ.: 76105 (Λευκωσία)

ΕΚΔΟΠΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

καί προστασία

τῆς παραδοσιακῆς

ὀργάνωσης τοῦ χώρου

τῆς Ντίνας Βαΐου-Χατζημιχάλη

Πρὶν λίγο καιρὸ ὁ ΕΟΤ ἀνακοίνωσε (θριαμβολογώντας) τὸν ἀριθμὸ τῶν τουριστῶν πού ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα τὸν προηγούμενο χρόνο. Τὸ νούμερο αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ «αἰσιόδοξες προβλέψεις» τοῦ Ὁργανισμοῦ, γιὰ τὴν κίνηση τῆς φετεινῆς χρονιάς. Τέτοιου εἶδους ἀνακοινώσεις δὲν εἶναι καινούριες: ἡ ἀνοδος τοῦ τουρισμοῦ (ἀριθμὸς τουριστῶν καὶ ξενοδοχειακὲς κλίνες) εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς στόχους τοῦ κρατικοῦ προγραμματισμοῦ σ' ὅλη τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο. Τὸ τουριστικὸ συνάλλαγμα θεωρεῖται μόνιμη πηγὴ γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ σταθερὰ ἐλλειμματικοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου. Τὸ καινούριο στοιχεῖο τοῦ κρατικοῦ προγραμματισμοῦ — πού θίγεται σέ τοῦτο τὸ κείμενο — εἶναι ἡ στροφὴ καὶ συσχέτιση τοῦ τουρισμοῦ μέ τὴν προστασίαν τῆς παραδοσιακῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου στὴν Ἑλλάδα, καί, εἰδικότερα, μέ τοὺς παραδοσιακοὺς οἰκισμοὺς — διαδικασία πού τοὺς ἐνσωματώνει στὸ διευρυνόμενο σύστημα τῆς Μεσογειακῆς ἀγορᾶς.

Α. Στροφή τοῦ μαζικοῦ τουρισμοῦ πρὸς τὸ παραδοσιακὸ περιβάλλον

Ὁ μαζικὸς τουρισμὸς εἶναι ἓνα μᾶλλον νέο παγκόσμιο φαινόμενο. Μέχρι τὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο τὰ ταξίδια στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν πολυτέλεια γιὰ τοὺς πολλοὺς. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ οἱ παράλληλοι διεκδικητικοὶ ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων γιὰ αὐξηση μισθῶν καὶ ἐλεύθερου χρόνου, ἰδιαίτερα στίς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα τὴ δι-

εύρυνση τῆς παγκόσμιας τουριστικῆς ἀγορᾶς. Ὁ συνδυασμὸς φτηνῶν μεταφορῶν καὶ φτηνῆς διαμονῆς καθιέρωσαν τὴ μαζικὴ καὶ ὀργανωμένη κατανάλωση ἐλεύθερου χρόνου, σάν ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ζωῆς στὰ ἀστικά κέντρα. Ἔτσι ὁ μαζικὸς τουρισμὸς ἔγινε ἀποδοτικὸς τομέας τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, μέ μία σημαντικὴ προϋπόθεση: τὴν κατάλληλη ἐκμετάλλευση καὶ προβολὴ τῶν «μοναδικῶν» χαρακτηριστικῶν κάθε τόπου.

Ἐρευνα ἀγορᾶς σέ διάφορες χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἔδειξε πὺς

ὁ ἐπισκέπτης, πού ἐρχεται ἀπ' αὐτές τίς χῶρες, περιμένει νά βρεῖ στὸν τόπο προορισμοῦ του «διατηρημένο φυσικό τοπίο, ἀπομονωμένες παραλίες, ἐξωτικό περιβάλλον, μαγευτικούς ἀνθρώπους, κουλτούρα...», ἀνετα ξενοδοχεῖα, ἀφθονο καὶ καλό φαγητό, καλή ἐξυπηρέτηση, πολιτιστικές ἐκδηλώσεις καὶ ἐκδρομές».¹ Ἡ τυποποιημένη καὶ ἐξαντλητικά ὀργανωμένη καθημερινή ζωή, ἡ μορφή καὶ ἡ σχέση τόπου ἐργασίας — τόπου κατοικίας, ἡ μόλυνση τῶν μεγαλουπόλεων, ἡ ὁμοιομορφία τῶν πολιτιστικῶν ἀξιών, εἶναι μερικοί ἀπὸ τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν στὶς παραπάνω ἀπαιτήσεις γιὰ τὸ περιβάλλον διακοπῶν. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ ζεστό κλίμα καὶ ὁ ἥλιος εἶχαν ιδιαίτερη σημασία. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πὼς στὶς περισσότερες περιοχές, ὅπου βρίσκονται παραδοσιακοὶ οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα, ἔχουν διατηρηθεῖ σέ μεγάλο βαθμὸ ἀνεπαφὰ τὰ στοιχεῖα πού ὁ Δυτικοευρωπαϊὸς ἐπισκέπτης περιμένει νά βρεῖ.

Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ τουριστικοῦ ρεύματος πρὸς μὴ-ἀστικές περιοχές διακοπῶν βρίσκεται στὴ ρίζα τῆς κίνησης γιὰ τὴν προστασία τῆς πολιτιστικῆς / ἀρχιτεκτονικῆς κληρονομιάς μὲ σκοπὸ τὴν αὐξησὶ τοῦ τουρισμοῦ. Στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, τὸ Club Mediterranée ξεκίνησε πρῶτο τὰ τουριστικά χωριά, ἀναπαράγοντας τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τίς συνθήκες ζωῆς μαροκινῶν ἢ ἰσπανικῶν χωριῶν ἢ ἑλληνικῶν νησιώτικων οἰκισμῶν (Candilis, 1968).

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς εἰκόνας στοὺς ἴδιους τοὺς οἰκισμοὺς ἦταν εὐκόλη. Τὰ Ἑλληνικά νησιά «ἀνακαλύφθηκαν» πρῶτα ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ διεθνή ἰντελιγκέντσια καὶ τίς ἀνώτερες τάξεις κι ἔγιναν πασίγνωστα γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ περιβάλλοντος πού εἶχαν νά προσφέρουν. Οἱ διακοπές στὰ νησιά — ἀρχικά στὴν Κέρκυρα, Ὑδρα, Μύκονο, Ρόδο — ἔγιναν τῆς μόδας γιὰ τὴν ἐλίτ. Σταδιακά ὅμως ὁ μαζικὸς τουρισμὸς ἀντικατάστησε τίς ἐκλεκτικές διακοπές — καὶ τότε ἄρχισαν νά παρουσιάζονται προβλήματα. Ἡ στροφὴ αὐτὴ καὶ οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ

ἐπισκέπτη, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν τόπο προέλευσής του, ἦταν στὴν οὐσία στροφὴ πρὸς μὴ ὀλοκληρωμένες καὶ ἀποκλειστικά καπιταλιστικές σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ χτισμένο περιβάλλον, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, τὴν κουλτούρα, τὸν τρόπο ζωῆς — στροφὴ δηλαδὴ πρὸς περιοχές ὅπου διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ἀνθρώπινη κλίμακα καὶ οἱ ἀξίες χρήσης.

Αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση, ὅπως ἐκφράστηκε, μέσα ἀπὸ στοιχεῖα φολκλόρ καὶ ἐξωτικοῦ μύθου, στὶς διαφημίσεις καὶ τὸν ἀνάλογο κινηματογράφο, ἔγινε τὸ κυρίαρχο μοντέλο διακοπῶν: οἱ μεσογειακὲς ἀκτές κι ὁ ἥλιος πέρασαν ὡς σύμβολο τουριστικοῦ τόπου. Καθὼς ἡ Ἰταλία εἶχε ἀναπτυχθεῖ τουριστικά πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον, ἡ καινούρια στροφὴ πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς τόπους εἶχε προορισμὸ τὴν Ἰσπανία, Νότια Γαλλία, Μαρόκο, Ἑλλάδα. Ἡ Ἰσπανία μάλιστα ξεπέρασε κάθε προηγούμενο: οἱ ξένοι τουρίστες ἔφτασαν τὰ 34 ἑκατομύρια τὸ 1973 (ὅσος ἦταν ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας τὴν ἴδια ἐποχὴ), ἐνῶ ἡ πρόβλεψη γιὰ τὸ 1980 εἶναι 50 ἑκατομύρια (Der Spiegel, 27.8.1973).

B. Ἡ θέση τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου στὴ μεσογειακὴ τουριστικὴ ἀγορὰ

Τίς δυνατότητες πού ἔδινε ἡ στροφὴ τοῦ τουριστικοῦ ρεύματος πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς οἰκισμοὺς δέν τίς ἐκμεταλλεύτηκε τὸ ἑλληνικὸ κράτος μέχρι τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 περίπου. Τὰ ἐπίσημα προγράμματα εἶχαν στόχο τὸν τουρισμὸ πολὺ πρὶν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, καὶ μάλιστα θεωρώντας τὸν συγκεκριμένα ὡς «βασικὴ βιομηχανία». Μέχρι τότε ὅμως τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων ἐπενδύσεων στὸν τομέα τοῦ τουρισμοῦ ἦταν συγκεντρωμένο στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸ 1964, ὁ ΕΟΤ ἔδωσε προτεραιότητα σέ ἄλλες περιοχές: 31% τῶν ἐπενδύσεων τοῦ Ὄργανισμοῦ στὴν περίοδο 1964 - 1966 πῆγαν στὰ νησιά (ἐνῶ στὴν περίοδο 1960-1963 μόνο 17% ἐπενδύ-

θηκε στὴν περιοχή αὐτή). Ἀκόμα, τὸ 1964, ἡ ΕΤΒΑ τοποθέτησε στὰ νησιά 53% ἀπὸ τίς ἐπενδύσεις τῆς στὸν τουρισμὸ, ἐνῶ μόνο 3% ἀπὸ τίς ἐπενδύσεις τῆς στὴ βιομηχανία τοποθετήθηκε στὴν ἴδια περιοχή.²

Ἡ αὐξησὴ τῶν ἐπενδύσεων καὶ τῶν κινήτρων γιὰ τὴν ἀνοδο τοῦ τουρισμοῦ εἶναι κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης τοῦ κράτους — ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πενταετῆ προγράμματα, ιδιαίτερα ἐκεῖνα πού συντάχθηκαν τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα προκύπτει τόσο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δανειοδότηση τῆς ΕΤΒΑ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ προγράμματα τοῦ ΕΟΤ. Ἄν καὶ ἡ βιομηχανία εἶναι ὁ πρῶτος τομέας πού δανειοδοτεῖ ἡ ΕΤΒΑ, σταδιακά ξεπερνιέται ἀπὸ τὸν τουρισμὸ καὶ τὰ ναυπηγεῖα.³ Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν χάρτη, προτεραιότητα γιὰ δανειοδότηση — καὶ μεγάλο ἀριθμὸ προστιθέμενων κρεβατιῶν — παρουσιάζουν οἱ παραμεθόριες περιοχές, ἡ Ἠπειρος, ἡ Νότια Πελοπόννησος κι ὅλα τὰ νησιά ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρόδο, Μύκονο, Κέρκυρα (ΕΟΤ, 1976).

Οἱ περιοχές αὐτές — καὶ οἱ παραδοσιακοὶ οἰκισμοὶ ὡς πόλοι ἑλξης τουριστῶν — παρουσιάζουν τὰ παρακάτω χαρακτηριστικά:

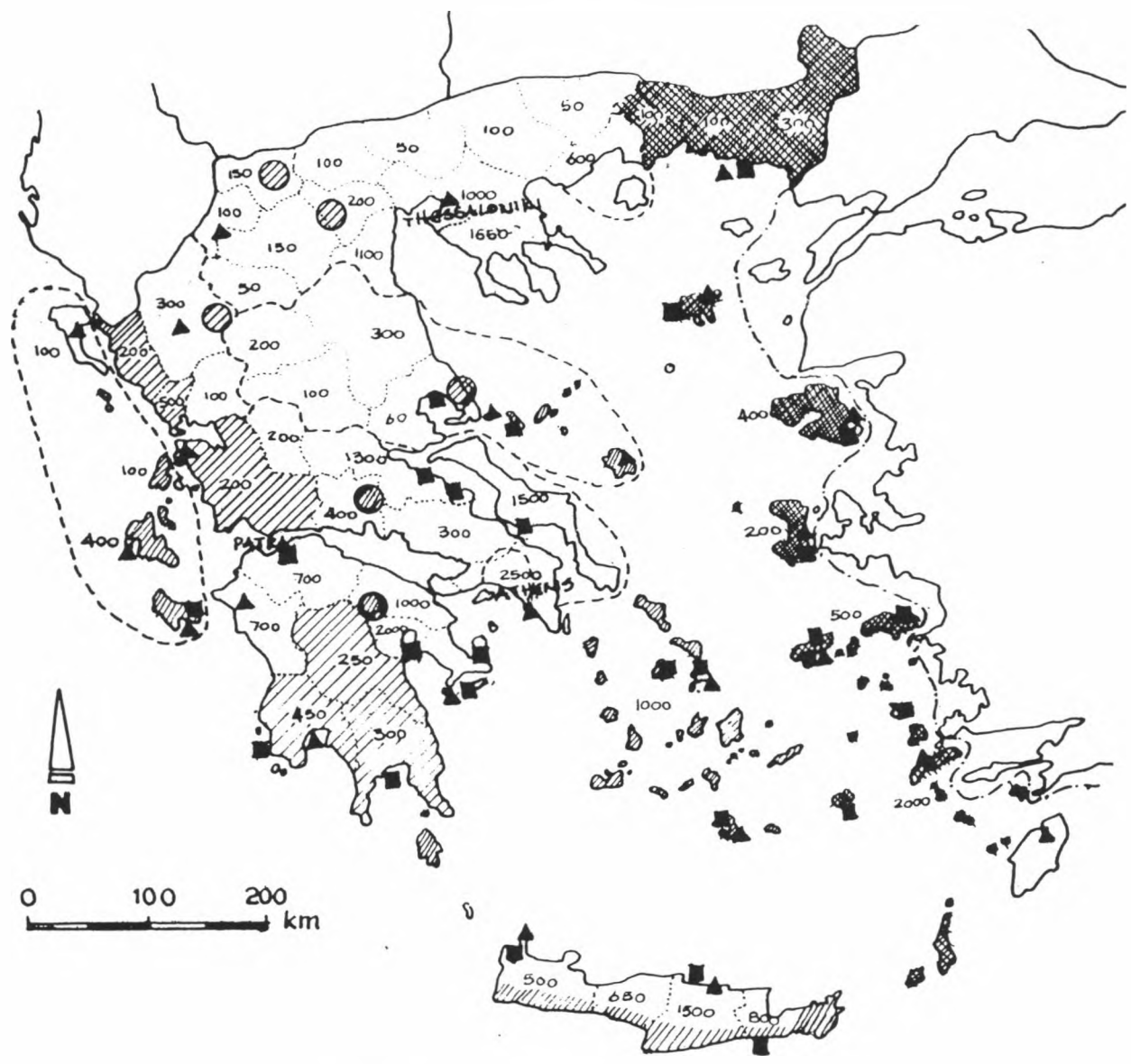
1. Αὐξανόμενες περιφερειακὲς ἀνισότητες σέ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη χώρα, τόσο μεταξύ τομέων, ὅσο καὶ μέσα σέ κάθε τομέα τῆς οἰκονομίας. Αὐτές οἱ ἀνισότητες γίνονται χαρακτηριστικὰ φανερές μὲ τὴν ὑπεραστικοποίηση τῆς Ἀθήνας, τὴν οἰκονομικὴ ὑπανάπτυξη καὶ τὴ μαζικὴ μετανάστευση ἀπὸ τίς ἀγροτικὲς περιοχές, τίς σημαντικὲς διαφορὲς στό

1. Ἀναφορὰ στό Kenya Coast Planners, «Report to the Government of Kenya for the Development of Tourism at Diani», Nairobi, 1975.

2. ΕΤΒΑ, 1969, Ἐτήσια Ἐκθεση.

3. D. A. Germidis, M. Negreponi - Delivanis «Industrialization, Employment and Income Distribution in Greece. A Case Study», OECD, Employment Series 1975.

ΕΟΤ: ΠΡΟΤΑΣΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΝΕΩΝ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑΚΩΝ ΚΛΙΝΩΝ, 1976-1980

Πηγή: ΕΟΤ, Δ/ση Β' Έφαρμογής Προγραμμάτων και Χωροταξίας-Τμήμα 3.

ΟΡΙΑ ——— κρατών - - - - διαμερισμάτων ····· νομών

Περιοχής Προτεραιότητας Πιστωτικών Κινήτρων (πράξη Υ.Σ. 177/3.11.75)

- Περιοχή III (έπιτόκιο 5%)
- Περιοχή II (έπιτόκιο 7%)
- Περιοχή I (έπιτόκιο 9%)
- Θέσεις χειμερινού τουρισμού (Πράξη Υ.Σ. 33/19.3.76)
Προτεινόμενος αριθμός κρεβατιών

Πρόγραμμα Δημοσίων Έπενδύσεων 1974-1976

- Αεροδρόμια
- Λιμενικά

περιφερειακό εισόδημα⁴ και τή συγκέντρωση τής οικονομικής δραστηριότητας σε λίγα αστικά κέντρα. Σ' αυτό τό πλαίσιο, οί περιοχές αυτές δέν έχουν πολλές πιθανότητες νά πετύχουν ρυθμούς ανάπτυξης ανάλογους μέ εκείνον τής ελληνικής οικονομίας στό σύνολό τής.

2. 'Επιτάχυνση τής υπανάπτυξης τών περιοχών αυτών από τή δομή έσωτερικής εξάρτησης από τήν 'Αθήνα. Μ' αυτό τόν τρόπο μειώνονται οί περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης πού θά είχαν στά πλαίσια τού τωρινού τρόπου παραγωγής.

3. Προώθηση τού τουρισμού ως ή μόνη βιώσιμη πολιτική γιά τίς περιοχές αυτές.

4. Διατήρηση τής παραδοσιακής οργάνωσης τού χώρου, σέ μικρή (οίκισμός) και μέση κλίμακα (έπαρχία, εύρύτερη περιοχή οίκισμών), καθώς και πολιτιστικών και ιστορικών στοιχείων, πού αποτελούν «άξιόθεατα» γιά τόν επισκέπτη.

5. Καθαρό περιβάλλον, ήλιοφάνεια και εύκολη προσπέλαση, μιά πού ή 'Ελλάδα βρίσκεται κοντά, σχετικά μέ αντίστοιχες περιοχές τουριστικού ενδιαφέροντος.

'Η υπανάπτυξη τών περιοχών, όπου προωθείται ό τουρισμός, λειτούργησε σάν εμπόδιο στίς πιέσεις γιά «έκσυγχρονισμό» τού τοπικού πολιτισμού. 'Ετσι έγινε αίτια νά διατηρηθούν πολλά στοιχεία — πόλοι έλλξης τού τουριστικού ρεύματος σ' αυτή τή φάση.

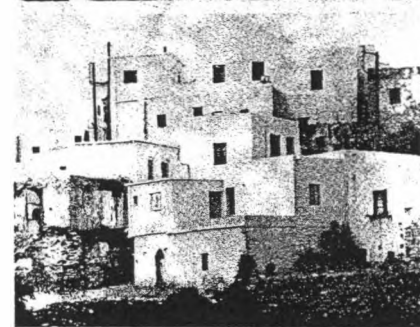
Τό παράδειγμα πού ακολουθεί κάμνει πιό σαφή τή σημασία τής προτεινόμενης αύξησης τού τουρισμού (δές τόν χάρτη):

Στίς Κυκλάδες, ήδη από τό 1971 υπήρχαν 50,4 κρεβάτια ξενοδοχείου ανά 1.000 κατοίκους, όταν ό αντίστοιχος δείκτης γιά όλα τά νησιά μαζί ήταν 28,1 και γιά τήν ήπειρωτική 'Ελλάδα 11,0 (ΕΣΥΕ, 1971. ΕΟΤ, 1976). Αυτό τό νούμερο και πάλι δέν δίνει τήν εικόνα τής συγκέντρωσης τού τουρισμού. 'Ενα δείγμα τής τελευταίας είναι τό γεγονός πώς ή Μύκονος είχε 200 κρεβάτια ανά 1.000 κατοίκους τό 1975 (ένα κρεβάτι ανά 5 κατοίκους).

Αυτό γιά τή Μεσόγειο είναι πικρότητα συγκρίσιμη μόνο μέ τίς Βαλεαρίδες (168,3).⁵ 'Η προτεινόμενη αύξηση κατά 1.000 κρεβάτια (δές τόν χάρτη) θά άνεβάσει τόν δείκτη κρεβατιών στό 70,3 γιά τίς Κυκλάδες σάν σύνολο, αν θεωρήσουμε τόν πληθυσμό σταθερό.⁶ Τό γεγονός ότι στή Μύκονο υπάρχει από τό 1971 ένας μέσος όρος 22 τουριστών ανά κάτοικο, στηρίζει τήν υπόθεση πώς θά αύξηθει και ή αναλογία τουριστών ανά κάτοικο παράλληλα μέ τήν αύξηση τής αναλογίας κρεβατιών.

'Η αύξηση όμως τών κατασκευών ξενοδοχείων (κρεβατιών) βάζει σέ άμφισβήτηση τόν ίδιο της τό λόγο ύπαρξης, γιατί άλλοιώνει πολλά από τά χαρακτηριστικά πού προσελκύουν επισκέπτες. Αυτό είναι φανερό σέ διάφορα παραδείγματα, τόσο στή Μεσόγειο (π.χ. Βαλεαρίδες, Γαλλική Ριβιέρα), όσο κι άλλου (π.χ. Τζαμάικα, Χαβάη, 'Ακαπούλκο στό Μεξικό). 'Η «διεθνής αρχιτεκτονική», ύψηλης ή χαμηλής ποιότητας, τών τεράστιων ξενοδοχειακών συγκροτημάτων έχει καταστρέψει τήν κλίμακα και τό χαρακτήρα («αρχιτεκτονικό» και κοινωνικό) όλόκληρων περιοχών. Τό ελληνικό κράτος μόνο τελευταία έδειξε ευαισθησία στόν κίνδυνο μιās τέτοιας παγίδας, άνθεωρώντας τήν επίσημη στάση πού είχε παλιότερα.

Τήν τελευταία δεκαετία τό κράτος άρχισε νά επιδιώκει τήν προστασία τών παραδοσιακών οίκισμών. Στό πλαίσιο τών προγραμμάτων μέ στόχο τήν αύξηση τού τουρισμού⁷ οί παραδοσιακοί οίκισμοί θεωρούνται σημαντικοί πόλοι έλλξης έπισκεπτών. 'Ακολουθώντας τήν καινούρια πολιτική, ό ΕΟΤ προτείνει χωριά — ξενοδοχεία, γιά νά γίνει πραγματικότητα ή «προστασία και ανάπτυξη».⁸ Στά χωριά — ξενοδοχεία «θά ένταχθούν γιά τήν εξυπηρέτηση τών ξένων και οί κάτοικοί τους, γιά νά εξακολουθήσουν νά άσκούν τίς βασικές τους έργασίες (ψάρεμα, κτηνοτροφία, καλλιέργεια τών άγρών και τών κήπων) ώστε τό χωριό νά μή χάσει τήν πραγματική

4. Τό 1970 τό έθνικό κατά κεφαλήν εισόδημα ήταν 1.970 δολάρια (τρέχουσες τιμές). Τό κατά κεφαλήν εισόδημα γιά τίς περιοχές αυτές ήταν: Πελοπόννησος \$930, Νησιά 'Ιονίου \$630, 'Ηπειρος \$510, Θράκη \$460, Νησιά Αιγαίου \$580, Κρήτη \$730. Τό κατά κεφαλήν εισόδημα στήν 'Αθήνα ήταν τήν ίδια χρονιά \$2.750 (δές ΕΣΥΕ, 1971. Τράπεζα τής 'Ελλάδας, 1971. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1105, 1106, 1107/1975).

5. Emile Y Kolodny «La Population des iles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale», EDISUD, Paris, 1974, Τόμος Ια, σελ. 423 - 452.

6. 'Ο δείκτης περιλαμβάνει μόνο κρεβάτια ξενοδοχείου, δηλαδή κρεβάτια σέ καταλύματα μέ πάνω από 6 δωμάτια. Δέν περιλαμβάνει ένοικιαζόμενα δωμάτια σέ ιδιωτικά σπίτια — πράγμα πού θά άνέβαζε σημαντικά τόν δείκτη. Γιά τό 1976 π.χ. ό δείκτης στίς Κυκλάδες θά ήταν 68,6 μετρώντας μόνο τά κρεβάτια σέ ξενοδοχεία, ενώ θά έφτανε τό 165,8 αν μετρούσαμε όλα τά κρεβάτια (ΕΟΤ, 1976).

7. Δές τά πενταετη προγράμματα ανάπτυξης, ιδιαίτερα όσα συντάχθηκαν τήν περίοδο τής δικτατορίας, καθώς και τή δανειοδοτική πολιτική τής ΕΤΒΑ.

8. «Προστασία και ανάπτυξη» ήταν ένας από τούς στόχους πού προβλήθηκαν στή διάρκεια τού 1975 — 'Ετους Προστασίας τής Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομίας, όπου συμμετείχε έπίσημα και ή 'Ελλάδα.

του ζωή αλλά και οι ξένοι να έχουν τα βασικά προϊόντα για τη διατροφή τους».⁹

Έτσι την αρχική στροφή του τουριστικού ρεύματος από τα αστικά κέντρα στον παραδοσιακό χώρο την διαδέχεται δεύτερη στροφή: από τα ξενοδοχεία σε παραδοσιακό περιβάλλον στη μετατροπή του παραδοσιακού περιβάλλοντος σε ξενοδοχείο.

Η πρώτη αυτή πρόταση για έντακτη χρήση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής σαν εγκαταστάσεις τουρισμού, εκφράζεται και στο τελευταίο πενταετές πρόγραμμα 1976-1980 του ΕΟΤ, όπου το γραφείο χωροταξίας σημειώνει:

«Σ' όρισμένες περιοχές που διακρίνονται για την ευαισθησία του τοπίου τους ή την πολύ περιορισμένη τουριστική περίοδο ή διαθέτουν σημαντικό σχολάζον παραδοσιακό οικιστικό δυναμικό ή υφίστανται πληθυσμιακή μείωση θα πρέπει οι στεγαστικές τουριστικές ανάγκες να καλυφθούν κυρίως από βοηθητικά καταλύματα και ιδιαίτερα από ενοικιαζόμενα δωμάτια και ξενώνες που θα δημιουργηθούν σε υπάρχοντα κτίσματα. Τέτοιες περιοχές είναι οι Κυκλάδες, ή Δωδεκάνησος, οι Σποράδες, το Πήλιον, τα Ζαγόρια, ή Εύρυντα, ή Άρκαδία, οι Πρέσπες, κλπ».¹⁰

Ήδη από το 1976 οι υποδείξεις αυτές βρήκαν εφαρμογή σε επίσημο πρόγραμμα, με την επιλογή 8 οικισμών που θα μετατραπούν σε «ξενοδοχεία». Οι οικισμοί αυτοί είναι οι παρακάτω: Βάθεια Μάνης, Βυζίτσα Πηλίου, Μεστά Χίου, οικισμός στην Ξάνθη, Θεολόγος Θάσου, Οία Σαντορίνης, Φισκάρδο Κεφαλλονιάς, Ζαγόρια Ήπειρου. Σε πρώτη φάση ο ΕΟΤ θα νοικιάσει για 11 χρόνια τα κτίσματα που πρόκειται να χρησιμοποιήσει, με σκοπό να τα αναστηλώσει, να τα μετατρέψει σε ξενώνες, να φέρει ηλεκτρικό, νερό και τηλέφωνο (όπου δεν υπάρχουν) και να τα πλαισιώσει με έστιατόριο και αίθουσα υποδοχής.¹¹ Αξίζει να σημειωθεί εδώ η θερμή υποδοχή του προγράμματος αυτού από τους «ειδικούς», που το θεώρησαν σαν «ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα του 1976» (δες τα *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, Νο 10, 1976).

Ο ΕΟΤ διακηρύσσει ότι θα υπάρ-

ξουν δύο βασικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα από την εφαρμογή αυτού του προγράμματος. Πρώτο, διατήρηση της χτισμένης μορφής των παραδοσιακών οικισμών. Δεύτερο, αύξηση του τουρισμού, που σημαίνει για τον ΕΟΤ αυτόματα θετικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα για την οικονομία κάθε τέτοιας περιοχής.¹² Αν η πρώτη φάση (8 οικισμοί) πετύχει, το πρόγραμμα θα επεκταθεί στους περισσότερους από τους 2.000 «αξιόλογους» οικισμούς της χώρας.¹³

Η άναμενόμενη περιφερειακή ανάπτυξη στις υπανάπτυκτες περιφέρειες με βάση τον τουρισμό — όπου δηλαδή ο τουρισμός προτείνεται σαν κύρια απασχόληση (πάνω από 50%) — βασίζεται σε μία σειρά υποθέσεις. Δεν θα ασχοληθώ εδώ λεπτομερικά με την παρουσίαση και την κριτική τους.¹⁴ Θα επισημάνω μόνο περιληπτικά τα παρακάτω σημεία:

1. Η λεγόμενη «τουριστική βιομηχανία» δεν είναι παρά τομέας των υπηρεσιών, που απευθύνεται σε τελική ζήτηση. Αυτό σημαίνει, από οικονομική άποψη, χαμηλή προστιθέμενη αξία ανά μονάδα τουριστικής επένδυσης, αδύνατες συνδέσεις προς τα μπρός και περιορισμένο ποσοστό πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων στην περιφερειακή και εθνική οικονομία. Μ' άλλα λόγια, εκτός από ένα μικρό αριθμό θέσεων εργασίας και την πρόσκαιρη ώθηση λόγω κατασκευών, ο τουρισμός δεν έχει ισχυρές αλληλοσυσχετίσεις με τους άλλους τομείς της οικονομίας. Γι' αυτό η ανάπτυξη του τουρισμού δεν σημαίνει και αυτόματη ανάπτυξη μιας περιοχής ή χώρας. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα (Ίσπανία, Μάρκο, Αϊτή, κ.λπ.), όπου, παρά την τουριστική έκρηξη, το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού παραμένει χαμηλό (τουρίστες/κάτοικοι = 1:1 ή 2:1, κατά κεφαλήν εισόδημα \$200-700, το 1973).

2. Η τουριστική ανάπτυξη, με κρατικά δάνεια, επιχορηγήσεις ή ξένο κεφάλαιο, είναι εκείνη που έχει τις μικρότερες θετικές επιδράσεις στις τοπικές οικονομίες των υπανάπτυκτων περιφερειών. Γιατί το σύνολο

των κερδών επανεξάγεται και συγκεντρώνεται συνήθως άλλοι (έδρα οργανισμού ή εταιρίας). Η τοπική οικονομία προσφέρει μόνο άνειδικευτη, εποχιακή εργατική δύναμη και περιορισμένα γεωργικά προϊόντα. Η μέχρι τώρα λειτουργία των «Ξενία» είναι ένδεικτική: διευθύνονται και έχουν προσωπικό από μνηντόπιους (εκτός από το βοηθητικό προσωπικό), προμηθεύονται, μαζικά, φτηνότερα τρόφιμα από κεντρικές αστικές αγορές, εισάγουν εξοπλισμό και υλικά συντήρησης. Στην περίπτωση της Ίσπανίας, μία μελέτη που έγινε στο Πανεπιστήμιο της Γρανάδας (1973), έδειξε ότι, από το σύνολο των τουριστικών κερδών που πραγματοποιούνται στην περιοχή της Costa del Sol, μόνο 12% παραμένει στην περιοχή αυτή. Τα υπόλοιπα επενδύονται σε άλλες περιοχές της Ίσπανίας ή του εξωτερικού.

3. Στην εκτίμηση των αποτελεσμάτων της τουριστικής ανάπτυξης πρέπει να υπολογιστεί και το κόστος της παρουσίας των ξένων. Η υψηλού κόστους υποδομή (αεροδρόμια, δρόμοι, μαρίνες, ξενοδοχεία...), προοριζόμενη για τουρισμό «υψηλής στάθμης», έχει χαμηλό ποσοστό κοινωνικής απόσβεσης. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί το κόστος άμεσης καταπόνησης γης, ενέργειας, πράσινου, θάλασσας (πηγών) με χαμηλή πυκνότητα χρήσης, σε σχέση με τις αντίστοιχες πυκνότητες των ντόπιων.

4. Το σημαντικότερο πρόβλημα — ποιοτικό και με επιπτώσεις μακροπρόθεσμες — είναι η κατεύθυνση της εθνικής πολιτικής ανάπτυξης προς ένα τομέα που εξαρτάται αποκλειστικά από τη διεθνή συγκυρία, τό γούστο και τη μόδα. Ο τέτοιος προσανατολισμός όχι μόνο δεσμεύει πολύτιμο δυναμικό και πόρους, αλλά και παραβλέπει ευκαιρίες ανάπτυξης σε άλλους, λιγότερο ευάλωτους τομείς. Είναι χαρακτηριστική η υποβάθμιση της γεωργίας σε περιοχές που αναπτύσσονται τουριστικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα από την Ίσπανία είναι η εισαγωγή και κατανάλωση από τους τουρίστες πορτοκαλιών από την Καλιφόρνια, σε περιοχές που είχαν πλούσια παραγωγή, όπως

ή περιοχή της Teneriffa (Der Spiegel, 27.8.1973).

Γ. 'Αναπτυξιακή προστασία: από την άπλη ένσωμάτωση στην περιφερειακή ολοκλήρωση

Ο τουρισμός δεν είναι δραστηριότητα που πρέπει να απορριφθεί ή να άγνοηθεί. Μπορεί να αποτελέσει σημαντικό πόρο για πολλές περιοχές, αν αλλάξουν οι στόχοι και οι προοπτικές του. Όπως όμως εμφανίζεται σήμερα, σέ συνδυασμό με την αρχιτεκτονική προστασία, δεν φαίνεται να αποτελεί κίνητρο για την παραμονή των κατοίκων στους οικισμούς που θά προστατευθούν. Τό νέο πρόγραμμα για την «άξιοποίηση» των οικισμών σάν ξενοδοχεία μπορεί να επιβάλλει τή διατήρηση της σημερινής μορφής τους. Δεν είναι πιθανό να προχωρήσει παραπέρα. Γιατί κι αυτό τό πρόγραμμα — όπως κι όλη ή σχετική κίνηση σ' επίπεδο «ειδικών» — αντιμετώπιζει τό ουσιαστικό πρόβλημα ύπανάπτυξης των περιφερειακών περιοχών ως πρόβλημα προστασίας του κτισμένου περιβάλλοντος.

Τό μέλλον των ανθρώπινων κοινοτήτων ξετάζεται μόνο στό μέτρο που μπορούν να συντελέσουν στην αύξηση του τουρισμού και τή διατήρηση του Couleur Locale. Τέτοια προοπτική δεν είναι σέ θέση να δώσει διέξοδο στην συνταύτιση, στό ιδεολογικό επίπεδο, των παραδοσιακών οικισμών με τή φτώχεια και την ύπανάπτυξη. Είναι αναγκαίο να εξασφαλιστούν οι συνθήκες για επιβίωση και ανάπτυξη των παραδοσιακών οικισμών, πριν μιλήσουμε για διατήρηση της μορφής τους. Αυτό τό θεωρώ σάν μιά διττή διαδικασία αντιπαράθεσης, τόσο στό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, όσο και στην ιδεολογία που τό στηρίζει.

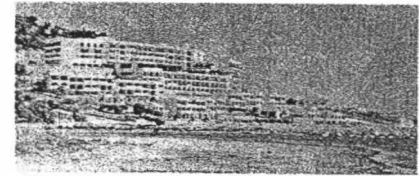
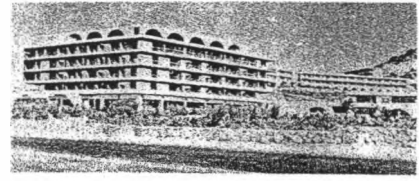
Θά ονομάσω «αναπτυξιακή προστασία» ένα πρόγραμμα που άμφισβητεί ριζικά τό ψευδοδίλημμα «προστασία ή ανάπτυξη», ξεκαθαρίζοντας πώς αυτά τά δύο δεν άλληλοαναιρούνται.

Η αναπτυξιακή προστασία, σάν πολιτική προστασίας και ανάπτυξης, ζητάει να άναιρέσει τόσο τά προβλήματα ύπανάπτυξης όσο και τήν καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τό κεντρικό σημείο δεν είναι ή άναπαραγωγή ή άπολίθωση προηγούμενων εκφράσεων του λαϊκού πολιτισμού, αλλά ή εξασφάλιση της συνέχισης κι εξέλιξης του, από και για τους ανθρώπους που τόν διατήρησαν ζωντανό.¹⁵

Η βασική άξια των παραδοσιακών οικισμών βρίσκεται στην σχέση και άλληλεπίδραση της μορφής τους με τίς ανθρώπινες κοινότητες που τούς έχουν χρησιμοποιήσει. Οι κοινότητες αυτές συνέχεια μειώνονται πληθυσμιακά και οι τωρινές τάσεις δείχνουν πώς θά συνεχίσουν να μειώνονται όσο δεν υπάρχουν προγράμματα ενάντια στην στασιμότητα και την ύπανάπτυξη. Άλλά άκόμα και ή τέλεια εκμετάλλευση των πόρων που υπάρχουν — και δεν είναι άσήμαντοι — δεν θά μπορούσε να εξασφαλίσει την επιβίωση όλων άνεξάρτητα των παραδοσιακών οικισμών.¹⁶ Φαίνεται πιο λογική μιά προσέγγιση βασισμένη στην δυνατότητα εφαρμογής διάφορων έναλλακτικών λύσεων, άνάλογα με τίς παρακάτω κατηγορίες οικισμών:

1. Οικισμοί που (α) με την τωρινή λειτουργία τους παρέχουν ικανοποιητικές ύπηρεσίες και δυνατότητες άπασχόλησης (π.χ. κωμοπόλεις, λιμάνια), (β) βρίσκονται κοντά σέ χρησιμοποιησίμες πηγές (π.χ. άγροτικές περιοχές κοντά σέ όρυχεία), ή (γ) ειδικούνται σέ όρισμένες τέχνες (π.χ. άγγειοπλαστική, άργυροχοΐα, ύφαντική). Οι οικισμοί αυτής της κατηγορίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν σάν μόνιμη ή σάν έποχιακή διαμονή.

2. Οικισμοί που (α) είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα μιάς έποχής στην τοπική ή την έλληνική ιστορία, (β) διατηρούν σέ καλή κατάσταση τά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου και (γ) δεν παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που να τούς εντάσσουν στην κατηγορία 1. Οι οικισμοί αυτοί μπορούν να αποτελέσουν σταθμούς δια-

9. «ΕΞΠΡΕΣ», 27-8-1975.

10. ΕΟΤ, Γραφείο Χωροταξίας, Πρόταση κατανομής νέων ξενοδοχειακών κλινών 1976-1980 κατά νομό. Άθήνα, 1977.

11. Ένημερωτικό Δελτίο του ΤΕΕ, No 879, 7-2-1976

12. Όμιλία του Γ.Γ. του ΕΟΤ Τς. Τζαννετάκη στην εκδήλωση του ΤΕΕ για την αρχιτεκτονική μας κληρονομιά, Ένημερωτικό Δελτίο του ΤΕΕ No 879. 7-2-1976

13. Οι άξιόλογοι οικισμοί της χώρας προκύψανε από την «Μελέτη Έντοπισμού Άπογραφής και Καθορισμού Βαθμών Προστασίας των Άξιόλογων Οικισμών ή Τμημάτων τούτων», που έκανε τό Έπουργείο Έσωτερικών σέ συνεργασία με ιδιωτικά μελετητικά γραφεία άρχιτεκτόνων, στην περίοδο 1973-1975.

14. Για μιά λεπτομερειακή άναφορά σέ άνάλογα προβλήματα περιφερειακής ανάπτυξης: C. Hadjimichalis: Monopoly Industrialization and Urbanization. A Policy Analysis, in Greece. M A. Thesis Univ of California - Los Angeles, 1976. Τό ίδιο βιβλίο πρόκειται να εκδοθεί στα έλληνικά από τίς εκδόσεις «Έξάντας».

15. Η διαφορά της αναπτυξιακής προστασίας από την «έντεταγμένη προστασία» (integrated conservation), που φαίνεται να επιδιώκει τούς ίδιους στόχους, βρίσκεται σ' αυτόν άκριβώς τόν ταξικό προορισμό του αποτελέσματός της — του «προστατευμένου» περιβάλλοντος. Για μιά άνάλογη με την αναπτυξιακή προστασία αντιμετώπιση, που όμως άναφέρεται κύρια στην οικολογική προστασία, δές Δ.Α. Φατούρου «Προστασιανάπτυξη ή ανάπτυξη για όλους», ΤΟ ΒΗΜΑ, 1.4.1976.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	ΒΑΣΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ	ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ
Γεωργία	<p>εξάρτηση από κεντρικές αγορές για την προμήθεια (καί διάθεση) αγροτικών προϊόντων</p> <p>έλλειψη τοπικού κεφάλαιου για επένδυση σε έμπορικές καλλιέργειες και εκμετάλλευση αυτής της δυνατότητας από ξένες επιχειρήσεις</p> <p>κατάπτωση της αγροτικής γής μονοκαλλιέργεια</p>	<p>εξασφάλιση σχετικής αυτάρκειας σε τρόφιμα κατά περιοχή</p> <p>συνεργατική παραγωγή και/ή αναδασμός για την αντιμετώπιση των μειονεκτημάτων της κατάπτωσης</p> <p>παροχή κρατικής βοήθειας για την εκμετάλλευση των έμπορικών καλλιεργειών</p> <p>πολυκαλλιέργεια κι έντατική χρήση της αγροτικής γής</p>
Βιοτεχνία	<p>άνισος ανταγωνισμός της τοπικής βιοτεχνίας με τό μεγάλο κεφάλαιο, ελληνικό ή ξένο</p> <p>άνυπαρξία οικισμών με μέγεθος τέτοιο πού νά εύνοει τή συσσώρευση κεφάλαιου μέ τόν τωρινό τρόπο παραγωγής</p>	<p>προώθηση περιφερειακών βιοτεχνικών κέντρων σε εξειδικευμένους κλάδους</p> <p>δανειοδότηση των κοινοτήτων για την ίδρυση βιομηχανικών μονάδων κατεργασίας αγροτικών προϊόντων</p> <p>προώθηση εξαγωγικών βιομηχανιών σχετικών με την εξόρυξη μετάλλων (όπου υπάρχουν) και ελεγχόμενων από τις κοινότητες</p>
Τουρισμός	<p>έλεγχος της τουριστικής δραστηριότητας από μη-τοπικά συμφέροντα, ντόπια και ξένα</p> <p>χαμηλά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα για την περιφερειακή οικονομία και περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης των ντόπιων</p> <p>όξυνση της εξάρτησης από εξωτερικούς πόρους</p>	<p>μείωση της εξάρτησης από τόν τουρισμό και προώθηση άλλων δραστηριοτήτων</p> <p>ενθάρρυνση του ντόπιου τουρισμού χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων. Οί κοινότητες θά μπορούσαν νά νοικιάζουν τά άχρησιμοποίητα σπίτια σε εργατικούς/επαγγελματικούς συλλόγους για κατοικίες διακοπών των μελών τους. Αυτό τό είδος χρήσης μπορεί νά επεκταθεῖ σ' όλη τή διάρκεια του χρόνου, μειώνοντας έτσι τήν επίδραση των νεκρών εποχών</p> <p>χρήση οικισμών ή τμημάτων τους σάν οργανωμένοι τόποι παιδικών διακοπών, όπου τό παραδοσιακό περιβάλλον θά λειτουργήσει σάν «πεδίο εκμάθησης»</p> <p>άπασχόληση του ντόπιου πληθυσμού στίς εγκαταστάσεις και άσκηση έλέγχου απ' αυτούς στίς τουριστικές εξυπηρετήσεις</p> <p>δανειοδότηση από τόν ΕΟΤ κατασκευών/έπισκευών από τούς ντόπιους εγκαταστάσεων σχετικών με τόν τουρισμό</p>

δρομών σ' ολόκληρη τή χώρα — ένα είδος υπαίθριου μουσείου μέ χτισμένα δείγματα της εξέλιξης των οικισμών.

3. Οικισμοί πού δέν μπορούν νά ένταχθούν στίς προηγούμενες δύο

κατηγορίες. Μπορούν νά άφεθούν χωρίς ύποστήριξη και νά θεωρηθούν σάν «άπόθεμα» για μελλοντική χρήση.

Πρέπει νά τονιστεῖ ότι πολλοί οικισμοί βρίσκονται ό ένας κοντά

στόν άλλο, συχνά σε άπόσταση περιπατήματος. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ομάδες οικισμών μπορούν νά θεωρηθούν σάν οικονομική μονάδα. Έτσι μπορούν νά χρησιμοποιήσουν πόρους και δημόσιες εξυπηρετήσεις,

πού τό μέγεθος κάθε οικισμού χωριστά δέν θά τίς δικαιολογοῦσε. Παρακάτω ἀναφέρω ἑνδεικτικά μερικά σημαντικά προβλήματα καί ἐναλλακτικές περιπτώσεις ἀνάπτυξης σέ διάφορους τομείς τῆς οἰκονομίας.¹⁷

Πετυχημένη αὐξηση τῶν ἀπασχολήσεων σέ διάφορους τομείς τῆς περιφερειακῆς οἰκονομίας προϋποθέτει ἀναδόμηση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καί παροχή δημόσιων ἐξυπηρετήσεων, ἰδιαίτερα στόν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς ὑγείας καί τῶν μεταφορῶν — πού εἶναι συνήθως ἀνύπαρκτες ἢ ἀνοργάνωτες. Κάθε πρόγραμμα πού ἀποφασίζεται σέ ἐπίπεδο κοινότητας, ἐπαρχίας ἢ νομοῦ δέν εἶναι δυνατό νά ἐφαρμοστεῖ μέ τίς τωρινές διοικητικές καί οἰκονομικές συνθήκες. Εἶναι ἀπαραίτητο ἔνα ἐπίπεδο ἀποκέντρωσης, ἰδιαίτερα σ' ὅτι ἀφορᾷ τήν ἐπένδυση τῶν ἐσόδων ἀπό τοπικούς πόρους. Χαρακτηριστικά ἀναφέρω τήν κεντρική συγκέντρωση τῶν φόρων (σ' ἀντίθεση μέ τήν τοπική φορολογία, πού ἰσχύει ἀλλοῦ), πού στερεῖ ἀπό τίς περιφέρειες σημαντικές οἰκονομικές δυνατότητες.

Ἡ στασιμότητα τῆς περιφερειακῆς οἰκονομίας δέν ὀφείλεται στήν ἀνυπαρξία πόρων, παρόλο πού οἱ παραδοσιακοί οικισμοί — κι οἱ εὐρύτερες περιοχές τους — ἐμφανίζονται νά ἔχουν πόρους περιορισμένους κι ὄχι ἀποδοτικά χρησιμοποιήσιμους. Οἱ πόροι, ὅπως εἶναι πιά γενικά παραδεκτό, ἀποτελοῦν στήν πραγματικότητα «τεχνικές καί πολιτιστικές ἐκτιμήσεις γιά τή φύση» κι ὄχι στοιχεῖα πού ὑπάρχουν καθαυτά.¹⁸ Ἐτσι, μποροῦν νά καθοριστοῦν μόνο σέ σχέση μέ κάποια ὀρισμένη τεχνική, πολιτιστική καί ἱστορική φάση ἀνάπτυξης, δηλαδή σέ σχέση μέ τόν τρόπο παραγωγῆς πού τούς χρησιμοποιεῖ καί ταυτόχρονα τούς ἀναπαράγει. Ἡ ἔλλειψη πόρων λοιπόν δέν εἶναι κάτι πού ἐνυπάρχει στή φύση. Δημιουργεῖται ἀπό τόν τρόπο παραγωγῆς καί, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, μπορεῖ νά ἀλλάξει μέσα ἀπό τήν κοινωνική πρακτική. Ἡ κινητοποίηση τῶν πόρων μέ σκοπό τήν ἐπιβίωση

τῶν παραδοσιακῶν οικισμῶν σάν ζωντανές μονάδες εἶναι, μέ τήν παραπάνω λογική, συγκεκριμένη πολιτική ἐπιλογή, ὅπου ἡ ἀνάπτυξη δέν ταυτίζεται μέ τήν καταστροφή τοῦ φυσικοῦ καί τοῦ κτισμένου περιβάλλοντος.

Εἶναι βέβαια κοινός τόπος πώς οἱ παραδοσιακοί οικισμοί χτίστηκαν κάτω ἀπό ἱστορικές συνθήκες ριζικά διαφορετικές ἀπό τίς σημερινές. Παραλαυτά ἢ παραδοσιακή ὀργάνωση τοῦ χώρου διατηρεῖ ἀξίες καί χαρακτηριστικά πού ἔχουν ἐπικαιρότητα μέχρι σήμερα — πράγμα πού δικαιώνει τήν προσπάθεια γιά τή διάσωσή της. Ἡ τωρινή μορφή τῶν παραδοσιακῶν οικισμῶν εἶναι μιά φάση στήν ἐξέλιξή τους, συνδυασμένη ἄρρηκτα μέ τή χρήση τους. Εἶναι φυσικό ἡ μορφή αὐτή νά μεταβληθεῖ γιά νά ἐξυπηρετήσῃ νέες χρήσεις. Ἡ ἀξία τῶν μέτρων προστασίας βρίσκεται ἀκριβῶς στήν ἱκανότητά τους νά κατευθύνουν αὐτή τή μεταβολή, ἀξιοποιώντας τά στοιχεῖα πού συνθέτουν κάθε φορά τό χαρακτήρα μιᾶς περιοχῆς.

Πρέπει νά τονιστεῖ καί πάλι (α) πώς ἡ προσπάθεια διατήρησης τῆς παραδοσιακῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου ἔχει σημασία μόνο σάν τμήμα ἑνός προγράμματος γιά περιφερειακή ἀνάπτυξη, δηλαδή γιά διασφάλιση τῶν συνθηκῶν ἐπιβίωσης τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας, (β) πώς δέν εἶναι δυνατό νά διατηρηθοῦν ὅλοι οἱ παραδοσιακοί οικισμοί χωρίς ἐξαίρεση, καί (γ) πώς δέν εἶναι δυνατό — οὔτε δικαιολογημένο — νά διατηρηθεῖ ἡ μορφή ἀναλλοίωτη.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀναπτυξιακῆς προστασίας, ὅπως ὀρίστηκε παραπάνω, ἀνοίγει μιά προοπτική γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν περιφερειακῶν περιοχῶν καί τή διατήρηση τῆς παραδοσιακῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου, ἀντιμετωπίζοντάς τες σάν ἀναπόσπαστα συστατικά τοῦ ἴδιου προγράμματος. Αὐτό ἔχει οὐσιαστική σημασία γιά τίς περιφέρειες τῆς Ἑλλάδας: χαρακτηριστικό τους γνώρισμα εἶναι (α) ὁ συνδυασμός οἰκονομικῆς ὑπανάπτυξης καί πολιτιστικοῦ πλοῦτος καί (β) ἡ ὀργάνωση τῆς ζωῆς τοῦ

πληθυσμοῦ σέ πολλούς μικροῦς οικισμούς.¹⁹ Ἐτσι ἕνα πρόγραμμα περιφερειακῆς ἀνάπτυξης γιά τήν Ἑλλάδα δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει στόχο τήν ἀναπτυξιακή προστασία, γιά νά ξεπεράσῃ τό ψευτοδίλημμα «προστασία ἢ ἀνάπτυξη», ὀρίζοντας τήν ἀνάπτυξη σάν δυναμική συνέχιση τῆς παράδοσης, πού ἔχει συνείδηση καί ἀξιοποιεῖ τήν ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος.

16. Οἱ οικισμοί αὐτοί εἶναι στή μεγάλη πλειοψηφία τους (76,3%) μικροί — μέ πληθυσμό κάτω ἀπό 500 κατοίκους. Δές Ν. Βαῖου — Χατζημιχάλη καί Κ. Χατζημιχάλης «Ἡ προστασία τῶν μικρῶν οικισμῶν: «Λύσεις» καί «Ἀδιέξοδο», στό ΧΡΟΝΙΚΟ '75.

17. Ἀναλυτική παρουσίαση μιᾶς τέτοιας ἀντιώπισης εἰδικά γιά τήν περιοχή τῶν Κυκλάδων γίνεται στήν ἐργασία. C. Vaiou: Problems of preservation and Development of Traditional Settlements. Cyclades Islands - Greece. M. Arch. Thesis, University of California - Los Angeles, 1977.

18. W. Firey, «Man, Mind and the Land» Glencoe - Illinois, Free Press, 1960. S. Hays, «The Conservation Movement and the Gospel of Efficiency», Cambridge - Mass., Atheneum, 1959. A. Spoehr, «Cultural Differences in the Interpretation of Natural Resources», in W. L. Thomas (ed.) Man's Role in changing the Face the Earth, Chicago University Press, 1956. D. Harvey, «Population, Resources, and the Ideology of Science», Economic Geography, vol. 50, No.3, July 1974.

ΠΕΡΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

"Όσο κι αν ο όρος φαίνεται παλιός ή επιστήμη είναι καινούρια. Από τότε που οι μαθητές του Έλβετου Ferdinand de Saussure, θεμελιωτού της επιστημονικής γλωσσολογίας, εκδόσανε τα Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας του δασκάλου τους έχει περάσει λίγο παραπάνω από μισός αιώνας. Στο μεταξύ η γλωσσολογία γνώρισε μία καταπληκτική άνθιση και έγινε η κατεξοχήν επιστήμη της μόδας. Σχολές, τάσεις, παρακλάδια ξεφύτρωσαν παντού. Πιστοί και άπιστοι προσήλθαν. Συνετελεσε σ' αυτήν την υπέρμετρη καπως άνθιση το γεγονός ότι η γλωσσολογία υπήρξε η πρώτη ανθρωπιστική επιστήμη που καθόρισε το αντικείμενο και τη μεθοδολογία της με ακρίβεια παρόμοια μ' αυτή των θετικών επιστημών. Γι αυτό και πρέπει να διακρίνουμε με προσοχή τον όρο γλωσσολογία που ονοματίζει μία επιστήμη από τη γενικότερη ένασχόληση με τη γλώσσα, άσχετο αν προχειρολογώντας «γλωσσολόγους» καλούμε + ή αυτοαποκαλούνται - και οι γραμματικοί, και οι γλωσσασάμντορες κάθε λογής, και οι λογοτέχνες καμιά φορά, και οι διανοούμενοι που έχουν τις απόψεις τους περί γλώσσας, και και..., και γιατί όχι κι αυτοί που λύνουν σταυρόλεξα.

Δέν θά άσχοληθούμε σ' αυτή τη μικρή εισήγηση με τις διάφορες γλωσσολογικές σχολές άφου ώραία και προσιτή στον άναγνώστη παρουσίασή τους έχει γίνει από τό Φώτη Άποστολόπουλο σ' αυτές έδώ τις στήλες (βλέπε 'Ο Πολίτης, 12, 1977, σ. 30-37). Άντίθετα θά δώσουμε τό λόγο στον Άντρέ Μαρτινέ, ίδρυτή της λειτουργικής σχολής, για να προσφέρουμε την ευκαιρία στους άναγνώστες του «Πολίτη» να άκούσουν τά γλωσσολογικά πράγματα από πρώτο χέρι. Υπάρχει και ειδικός λόγος πρός τουτό: μεταξύ 10 και 15 του Ιουλίου που μās έρχεται, οργανώνεται στη Θεσσαλονίκη από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* και τη Διεθνή Έταιρία Λειτουργικής Γλωσσολογίας, υπό την αιγίδα του έλληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και Έπιστημών, τό πρώτο Διεθνές Γλωσσολογικό Συνέδριο στην Ελλάδα, που είναι εξάλλου τό 5ο Διεθνές Συνέδριο Λειτουργικής Γλωσσολογίας. Άλλη συγκυρία, που συνδέει τον Άντρέ Μαρτινέ με τον έλληνικό χώρο είναι ότι τό βιβλίο του Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας, επιστημονικό μπέστ - σέλλερ μεταφρασμένο σε 13 γλώσσες, πρόσφατα μεταφράστηκε στα έλληνικά από τον Άγαθοκλή Χαραλαμπίοπουλο. Άξίζει ίσως να σημειωθεί ότι είναι τό πρώτο σύγγραμμα γλωσσολογίας που μεταφράζεται στα έλληνικά. Γι αυτό και πολλά χρωστάμε στό μεταφραστή του που πέτυχε να ξεπεράσει κατά μεγάλο μέρος τις δυσκολίες της όρολογίας με έξοχο τρόπο, και στον εκδότη του που είναι τό Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη και που ανέλαβε τούς κινδύνους μιās πρωτοπόρας για τον τόπο μας έκδοσης.

Η έκδοτική αυτή καθυστέρηση στον τομέα της γλωσσικής επιστήμης κατά κάποιο τρόπο άντανεκλά και τη γενικότερη καθυστέρηση της γλωσσολογίας στον τόπο μας. Μιά από τις βασικές αίτιες νομίζουμε πως είναι ή ίδια ή δομή των Πανεπιστημίων μας: οι Φιλοσοφικές Σχολές όπου είναι υποχρεωμένες να βρίσκουν άσυλο όλες (!) οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες έχουν οργανωθεί μόνον σαν φάμπρικες δασκάλων για τη μέση εκπαίδευση, και μάλιστα δασκάλων πανεπιστημόνων που πρέπει να διδάξουν από ψυχολογία μέχρι γεωγραφία, περνώντας από νέα, άρχαία, ιστορία, θρησκευτικά και βάλε. Έπόμενο λοιπόν είναι, ότι με τέτοια πανεπιστημιακή όργάνωση και ή έρευνα και οι καινούριες σχετικώς επιστήμες ή και

* Τελικά, εξαιτίας των σεισμών, τό συνέδριο πραγματοποιήθηκε τις ίδιες ήμερομηνίες στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

Κουβεντιάζοντας

μέ τόν *André Martinet*

παλαιότερες πού δέν μεταφράζονται όμως άμέσως σέ μαθήματα γιά τό πρόγραμμα τής μέσης εκπαίδευσης νά δυσκολεύονται νά βροῦν θέση. Γι αυτό τό λόγο οί προσπάθειες πού έχουν καταβληθεῖ τήν τελευταία δεκαετία από "Έλληνες γλωσσολόγους συγκεντρωμένους γύρω από τίς πανεπιστημιακές έδρες ή και μεμονωμένες προσπάθειες έξω από τά πανεπιστήμια εἶναι τελείως άξιόλογες, όπως επίσης σημαντική εἶναι και ή πρόοδος πού συντελέσθηκε. "Έτσι τό κενό μας σ' αυτό τόν τομέα άρχισε εδύχως νά μειώνεται.

"Η μείωση αὐτοῦ τοῦ κενοῦ έχει ιδιαίτερη σημασία στήν κατατσακισμένη από τίς γλωσσικές διαμάχες Ἑλλάδα. Χάσαμε τόν καιρό μας χωρίς καμιά φειδώ γιά νά τσακωνόμαστε ποιά γλώσσα πρέπει νά μιλάμε αντί νά σκύψουμε νά βάλουμε τ' αὐτί μας νά ερευνήσουμε ποιά γλώσσα μιλάμε. "Η μεγαλύτερη ἴσως κατάκτηση τής γλωσσολογίας εἶναι ή ενσωμάτωση τής φωνής, τοῦ ἤχου στή γλώσσα. "Όσο κι άν ζαφνιασει τόν άναγνώστη ή παραπάνω διατύπωση, όμως ανταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. "Από τότε πού ό Διονύσιος ό Θραξ εισηγάγε τόν πρῶτο πρό Χριστοῦ αἰώνα τήν Γραμματική τέχνη, δηλαδή τήν τέχνη τοῦ γράμματος, τής γραφῆς και όχι τή Φωνική ή Φωνητική τέχνη, σιγά σιγά οί ασχολούμενοι μέ τή γλώσσα ξεχάσανε ότι ή γλώσσα εἶναι φωνή και πήραν τό επιφαινόμενο πού εἶναι ή γραφή, γιά φαινόμενο. Ξεχάσθηκε και ό "Αριστοτέλης πού εἶχε πει: «ἔστι μὲν οὖν τά ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, και τά γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ». "Ενσωμάτωση τής φωνής στή γλώσσα σημαίνει υπογράμμιση τοῦ γεγονότος ότι ή γλώσσα πρῶτα μιλιέται και μετά γράφεται. Γεγονός αὐτονόητο άν σκεφτεῖ κανείς, χωρίς καν νά εἶναι άνάγκη νά εἶναι γλωσσολόγος, πόσες γλώσσες μιλιούνται χωρίς νά γράφονται και ότι και αὐτές πού σήμερα γράφονται ἔζησαν αἰῶνες χωρίς γραφή. Κατά τίποτα δέν ἐνόχλησε ή ἔλλειψη γραφῆς γιά τή σύνθεση τοῦ μεγαλύτερου άριστουργήματος τής γλώσσας μας: τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

Τό πρωταρχικό λοιπόν πρόβλημα εἶναι τό νά γίνει καταληπτό ότι ή γλώσσα πρῶτα μιλιέται και μετά γράφεται και ότι επομένως ὅλο τό βάρος τής ερευνητικῆς προσπάθειας τοῦ γλωσσολόγου πρέπει νά πέσει πρῶτα στή μελέτη τοῦ προφορικοῦ λόγου, χωρίς προκαταλήψεις περί τοῦ τί πρέπει νά λένε οί άνθρωποι αλλά σημειώνοντας τί λένε. "Έτσι ἰδωμένο και τό γλωσσικό μας πρόβλημα μετατίθεται ριζικά από τή διαμάχη μεταξύ δημοτικῆς και καθαρευούσας και τίθεται στή σωστή του βάση: μελέτη τής ἑλληνικῆς γλώσσας πού μιλάμε. "Έτσι θά μπορούσε νά ἀποφευχθεῖ και ό κίνδυνος πού δειλά δειλά αρχίζει νά διαγράφεται: ό καθαρευουσιανισμός τής δημοτικῆς, πού ἐμφανίζεται όταν αρχίζουμε νά καθορίζουμε τί εἶναι σωστό και τί λάθος, μέ άλλους λόγους, όταν αρχίζουμε τίς ἀπαγορεύσεις και τά νομοθετήματα.

Μέ πήρε όμως ό κατήφορος μιλώντας γιά τά δικά μας πράγματα, ἐνῶ προέχει σήμερα νά ἀκούσουμε τόν "Αντρέ Μαρτινέ. "Ο "Αντρέ Μαρτινέ, ὁμότιμος καθηγητής τής γλωσσολογίας στή Σορβόννη, διευθυντής σπουδῶν στήν ἔδρα τής δομικῆς γλωσσολογίας στήν *Ecole Pratique des Hautes Etudes* στό Παρίσι, θεωρεῖται από ἐχθρούς και φίλους ὡς ό μεγαλύτερος, ἐν ζωῇ, γλωσσολόγος τής Εὐρώπης. Δάσκαλος στρατιάς γλωσσολόγων στήν Εὐρώπη και στίς ΗΠΑ, ὅπου δίδαξε γιά μία ἑπταετία στό Πανεπιστήμιο Κολούμπια τής Νέας Ὑόρκης, έχει συγγράψει 21 βιβλία και πάνω από 300 ἄρθρα, μεταφρασμένα τά περισσότερα σέ πολλές συγχρόνως γλώσσες, από τά γιαιπονέζικα μέχρι τά ἄλβανικά. "Η θεωρία του γιά τή διπλή ἄρθρωση, δεκτὴ ἀκόμη και από σχολές διαφορετικῆς από τή δική του, άνοιξε τό δρόμο γιά τή γλωσσολογική ἔρευνα. Μέ πολλή προθυμία δέχθηκε νά συνεργασθεῖ μαζί μας γιά τόν «Πολίτη».

Κλαίρης: Μετά από πενήντα χρόνια ζωής ποιές νομίζετε πώς είναι οι βασικές κατακτήσεις της γλωσσολογίας, ποιά τὰ μεγαλύτερα προβλήματα και ποιές οι κατευθύνσεις εξέλιξής της;

Μαρτινέ: Τίς ἀρχές της δομικής γλωσσολογίας, δηλαδή του κινήματος που κατέληξε στη θεμελίωση μιας πράγματι γενικής γλωσσολογίας όπου η μελέτη του ανθρώπινου λόγου γίνεται αυτοσκοπός, μπορούμε να τις τοποθετήσουμε στο 1928. "Οντως, τό 1928, στο πρώτο Διεθνές Συνέδριο των γλωσσολόγων, στη Χάγη, ο Nicolas Troubetzkoy παρουσίασε τό φωνολογικό μανιφέστο όπου βρισκόταν εν είδει κράματος οι διδασκαλίες του Φερντινάν ντέ Σωσσύρ και του Baudouin de Courtenay.

Η θεμελίωση της γλωσσολογίας ως μιας τελείως αυτόνομης επιστήμης απαιτούσε την πλήρη ανεξαρτητοποίησή της από την ψυχολογία. Ο όρος αυτής της ανεξαρτητοποίησης ήταν η αναγνώριση ότι οι *ήχοι του λόγου*, δηλαδή τὰ συστατικά του *σημαίνοντος* του Σωσσύρ, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της γλώσσας. Ο Μπωντουέν είχε επιχειρήσει προηγουμένως αυτή την ένσωμάτωση της φωνής στη γλώσσα. Αλλά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τούτο δεν μπορούσε να επιχειρηθεί χωρίς να προκαλέσει σκάνδαλο παρά μόνον αν παρουσίαζε κανείς τό φώνημα σά μονάδα ψυχολογικής ύψης. Και ο ίδιος ο Σωσσύρ δεν τόλμησε να δώσει στο *σημαίνον* του ένα όρισμό που να μην είναι ψυχολογικός: «μιά ακουστική εικόνα».

Δανειζόμενος από τον Bühler την αρχή της διακριτικότητας (*pertinence*) ο Τρουμπετζκού μπορούσε να ένσωματώσει στη γλώσσα τὰ διακριτικά χαρακτηριστικά (*traits pertinents*) της αντίληπτης από τις αισθήσεις έννηχης πραγματικότητας. Χωρίς να τόλμαί να τό πεί με τούς όρους που χρησιμοποιώ εδώ, καθιέρωνε τό σημαίνον ως τό άθροισμα των διαδοχικών φωνητικών διακριτικών χαρακτηριστικών. Αυτός ο όρισμός του σημαίνοντος επέβαλλε την παραδοχή της φωνητικής πραγματικότητας και της διαδοχικότητας σαν βασικά χαρακτηριστικά, όχι μόνον αυτού που ο Σωσσύρ είχε ονομάσει *όμιλία* (*parole*), αλλά ως συστατικά που χαρακτηρίζαν την ίδια τή φύση του ανθρώπινου λόγου και των επί μέρους πραγματοποιήσεών του, δηλαδή των γλωσσών

Η προφωνολογική γλωσσολογία δεν διέθετε άλλα μέσα, εκτός από τή γραφή, για να προσεγγίσει τό ύλικό της. Οι *άσυνεγείς της μονάδες* (*unités discrètes*) ήταν τὰ γράμματα. Η ανακάλυψη του φωνήματος, που είναι μια άσυνεχής διακριτική μονάδα, δηλαδή που ισχύει με την παρουσία ή άπουσία της, επέτρεψε να προχωρήσουμε:

- 1) καθιερώνοντας την άπολησημονημένη προτεραιότητα της έννηχης μορφής του λόγου
- 2) σπάζοντας τον κλοιό των όρθογραφικών μορφών που αυθαίρετα επιβαλλόταν από την παράδοση και

άποκαλύπτοντας τή δυνατότητα ότι μπορούμε να παρουσιάσουμε μια γλώσσα, όχι πλέον υπό κανονιστική (*prescriptive*) μορφή, δηλαδή ως ένα σύνολο κανόνων που πρέπει να σεβόμαστε, αλλά ως ένα σύνολο συνθημάτων που πρέπει να παρατηρήσουμε και περιγράψουμε. Έξ ου η δυνατότητα μιας επιστημονικής περιγραφής των γλωσσών, που ήδη είχαν διαβλέψει οι έθνογλωσσολόγοι, μια και εκείνοι δεν σκόνταφταν σε παραδοσιακές όρθογραφίες, και που στό εξής αναγνωρίζεται γενικά από όλους.

Υπεραπασχολημένοι να διαβεβαιώσουν τή δυνατότητα των επιστημονικών περιγραφών των γλωσσών, πολλοί δομολόγοι έτειναν να ξεχάσουν τις γλωσσικές ποικιλίες στο χρόνο και στο χώρο. Μερικοί έρμήνευσαν τις εκλογές που επέβαλλε η εφαρμογή της αρχής της διακριτικότητας ως μια πρόσκληση για υπερβολικό φORMALIΣΜΟ, δηλαδή για μια αυθαίρετη άμέλεια όρισμένων χαρακτηριστικών της προσιτής στην παρατήρηση πραγματικότητας με σκοπό να φθάσουν πιο γρήγορα σε διανοητικά δελεαστικές δομικοποιήσεις. Έτσι η μέ τόσο κόπο άποκτημένη άυτονομία της γλωσσολογίας γινόταν θυσία στο βωμό της λογικής. Άλλοι ωστόσο, πιο ευαίσθητοι στις γλωσσικές πραγματικότητες, έρευνησαν για να δείξουν πώς η εξέλιξη των γλωσσών δεν μπορούσε να κατανοηθεί χωρίς αναφορά στη δομή της καθεμιάς από αυτές, για να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι *οι γλώσσες αλλάζουν επειδή λειτουργούν*. Οι ίδιοι έρευνητές ή άλλοι επιδόθηκαν να δείξουν ότι πίσω από κάθε πραγματική δομική μονάδα μιας γλώσσας ξαναβρίσκουμε την άπειρη ποικιλία των άτομικών ή καθορισμένων από τις καταστάσεις χρήσεων.

Παρά τούς πειρασμούς στους όποιους υποχωρούν μονίμως όρισμένοι έρευνητές, να θυσιάζουν δηλαδή την άυτονομία της γλωσσολογίας στο βωμό της διεπιστήμης (*interdisciplinarité*) ή του φιλοσοφισμού, οι γλωσσολόγοι μπορούν να είναι περήφανοι για τὰ άποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί εδώ και πενήντα χρόνια: ξέρουμε σήμερα πώς λειτουργεί μια γλώσσα, γιατί και πώς αλλάζει, πώς σταθεροποιεί, διατηρεί ή χάνει την ένότητά της.

Υπολείπεται να καθορισθούν, όσον άφορα τις λεπτομέρειες, οι συνθήκες και τὰ στάδια της εκμαθήσεως της γλώσσας από τό παιδί, η έκταση και τὰ όρια της δομής των σημασινομένων αξιών, καθώς επίσης και οι συνθήκες μιας γόνιμης συνεργασίας με τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου, συμπεριλαμβανομένης και της βιολογίας, όπου η γλωσσολογία θά έδραιωθεί, εθθός εξαρχής, ως τό κέντρο γύρω από τό όποιο πρέπει να όργανωθούν οι έρευνες. Άλλά κυρίως υπολείπεται η πιο άκριβής περιγραφή της δομής και του δυναμικού όλων των γλωσσών που μας είναι προσιτές, είτε άμεσα, είτε, στην περίπτωση εξαφανισμένων πολιτισμών, έμμεσα από στοιχεία που έχουν διασωθεί. Η σύγχρονη γλωσσολογία δεν άρνείται τις συγκριτικές μελέτες που

έχουν γίνει από μελετητές που προηγήθηκαν, τόν 19ο και 20ό αιώνα. Έπιτρέπει απλώς τήν αντιμετώπισή τους με καλύτερες συνθήκες, καθώς είμαστε καλύτερα κατατοπισμένοι σήμερα, όσον άφορᾶ τόν τρόπο που οί γλώσσες όργανώνονται και εξελίσσονται.

Κλαίρης: Συχνά οί γλωσσολόγοι αντιμετώπιζουν τήν έρώτηση: «σέ τί χρησιμεύει ή γλωσσολογία;». Προσωπικά δέν είμαι σύμφωνος νά δίνεται πρωταρχική σημασία στή χρησιμότητα μιας επιστήμης. Δέν πρέπει, νομίζω, νά συγχέεται ή τεχνική εφαρμογή μιας επιστήμης με τήν επιστήμη τήν ίδια. Ή επιστήμη έχει λόγο ύπαρξης γιατί «ό άνθρωπος του ειδέναι φύσει όρέγεται», γιατί φυσιολογικά έχουμε τήν ανάγκη νά διαλύουμε κάθε μέρα και περισσότερο τά σκοτάδια τής άγνοιας. Και στήν προκειμένη περίπτωση ή έρευνα τής γλώσσας — άναλλοίωτα συνδεδεμένης με τήν ανθρώπινη ύποστασή μας — γιά νά γνωρίσουμε καλύτερα τή λειτουργία της και έπομένως έμᾶς τούς ίδιους, αυτοδικαιολογείται, κατά τή γνώμη μου, πέρα γιά πέρα. Ώστόσο ίσως έσεις θά θέλατε νά διαφωτίσετε τούς άναγνώστες και όσον άφορᾶ τούς πρακτικούς τομείς εφαρμογής τής γλωσσολογίας.

Μαρτινέ: Μόλις ή γλωσσική έπικοινωνία παύσει νά πραγματοποιείται έτσι ώστε νά ίκανοποιεί τούς χρήστες, οί κατακτήσεις τής γενικής γλωσσολογίας πρέπει νά τεθούν στήν ύπηρεσία αυτών τών τελευταίων.

Ύπάρχει κατ' άρχήν ή περίπτωση όπου ή γλωσσική έπικοινωνία δέν πραγματοποιείται καθόλου: μεταξύ προσώπων που δέν μιλούν τήν ίδια γλώσσα. Ή γλωσσολογία έπεμβαίνει λοιπόν αυτομάτως μόλις τεθεί τό θέμα τής διδασκαλίας ξένων γλωσσών. Έάν κάθε γλώσσα είναι μιά δομή, θά πρέπει φυσικά, πριν από κάθε άλλο, νά καθορισθούν τά σημεία στά όποια διαφέρουν οί αντίστοιχες δομές, τής γλώσσας του μαθητού και αυτής που θέλουμε νά του διδάξουμε. Δέν φθάνει νά πούμε «διδάσκω άγγλικά»: πρέπει επίσης νά διερωτηθούμε σέ ποιόν, και φυσικά, γιά ποιό σκοπό. Με δυσπιστία θά αντιμετώπισουμε τς δηλώσεις όρισμένων γλωσσεμπόρων γιά τούς όποιους ή ανάγκη τής διαφοροποίησης μιας και τής αυτής γλώσσας αντιπροσωπεύει ένα έμπορικό κώλυμα, και επιχειρούν, ως έκ τούτου νά πείσουν τόν κοσμάκη ότι μπορούν νά μεταβάλουν τόν όποιοδήποτε σ' ένα εξαιρετικό παπαγάλο διά μέσου ενός «λουτρού» διαρκείας στή γλώσσα που επιθυμεί νά μάθει.

Ή γλωσσολογία έχει εξίσου ένα σημαντικό ρόλο νά διαδραματίσει στήν περίπτωση τής εκμάθησως από τό παιδί τής πρώτης του γλώσσας, κυρίως μά όχι αποκλειστικώς, όταν πρόκειται νά του μάθουμε νά τή διαβάξει και νά τή γράφει. Και σ' αυτή τήν περίπτωση θά αντιμετώπισουμε με πολλή δυσπιστία τούς κομπογιαννίτες καθώς και τούς ανθρώπους καλής θελήσεως, αλλά άνεπαρκώς πληροφορημένους.

Ώσφαλώς οί γλωσσολόγοι πρέπει νάχουν κάτι νά πούνε όταν πρόκειται γιά τήν παθολογία του λόγου. Οί γλωσσολόγοι μπορούν βέβαια νά άντλήσουν χρήσιμα διδάγματα από τς παρατηρήσεις τών ειδικών, αλλά οί τελευταίοι μπορούν νά είναι περίπου σίγουροι ότι παρερμηνεύουν τά φαινόμενα που παρατηρούνε, εάν δέν έμπνέονται από τά συμπεράσματα στά όποια έχουν φθάσει αυτοί από τούς γλωσσολόγους, οί όποιοι έχουν κάνει κατ' άρχήν τή δουλειά τους του γλωσσολόγου χωρίς νά άλλοιθωρίζουν μόνιμα προς τήν κατεύθυνση τών παθολόγων. Στς διεπιστημονικές έρευνες πρέπει βέβαια νά καταβάλει κανείς τήν προσπάθεια νά βρει μιά κοινή γλώσσα συνεννόησης, αλλά πρέπει παράλληλα νά καθορίσει με σαφήνεια ποιά είναι ή προσφορά τής καθεμιάς από τς επιστήμες: δέν πρέπει ό παθολόγος νά νομίζει ότι ό γλωσσολόγος μιλάει ως γλωσσολόγος, όταν ό τελευταίος ζορίζεται νά συναντήσει τόν παθολόγο μισοδρομής.

Έκει όπου ή επέμβαση του γλωσσολόγου πρέπει νά είναι σωτήρια είναι στήν καταγγελία τής καθαρολογίας που εμφανίζεται ως άπόπειρα προσώπων τά όποια αυτοπεριβάλλονται με ένα κύρος γιά νά επιβάλλουν τς δικές τους γλωσσικές συνήθειες στά άλλα μέλη τής γλωσσικής κοινότητας, χωρίς καμιά μέριμνα γιά τς πραγματικές άνάγκες έπικοινωνίας αυτής τής κοινότητας.

Κλαίρης: Πολλές είναι οί σχολές και οί τάσεις τής γλωσσολογίας. Όλες σχεδόν άναπτύχθηκαν στή Εύρώπη και στς ΗΠΑ. Έτσι στήν Εύρώπη έχουμε τή σχολή τής Πράγας με εξέχουσες προσωπικότητες τόν Νικόλα Τρουμπετζκού και τόν Roman Jakobson, τή γλωσσηματική σχολή τής Κοπεγχάγης που ίδρυσε ό Louis Hjelmslev, τή δομική γλωσσολογία τής όποιας θεωρείστε βασικός άντιπρόσωπος και τέλος τή λειτουργική γλωσσολογία που θεμελιώσατε τά τελευταία χρόνια ίσως γιά νά υπογραμμίσετε μιά κάποια άποστασιοποίησή σας από τή σημασία που στό μεταξύ είχε πάρει, λόγω μόδας, ό όρος δομολογία και δομικός (στρουκτουραλισμός). Από τήν άλλη πλευρά στς ΗΠΑ έχουμε επίσης τή δομική σχολή του Leonard Bloomfield που, αν και καλείται επίσης δομική, είναι ουσιαστικά διαφορετική από τήν εύρωπαϊκή δομολογία, τόν κατανομισμό του Zellig Harris, τήν ταγματική του Kenneth Pike και τέλος τή μετασηματιστική σχολή του Noam Chomsky. Άνεφερα φυσικά τς πιο χαρακτηριστικές σχολές, παραλείποντας πολλά, όπως π.χ. τή γλωσσολογία που άναπτύχθηκε στήν Άγγλία, στή Σοβιετική Ένωση και άλλοι. Ό βασικός μου σκοπός ήταν νά σᾶς παρακαλέσω νά παρουσιάσετε συνοπτικά τά διαφοροποιά χαρακτηριστικά τής λειτουργικής σχολής σέ σχέση με όλα αυτά τά ρεύματα.

Μαρτινέ: Οί φωνολόγοι τής Πράγας ευθύς εξαρχής παρουσίασαν τήν επιστήμη τους ως μιά λειτουργική και δομική φωνητική: λειτουργική, γιατί τά πράγματα δέν

κατατάσσονται σέ σχέση μέ τήν ύλική τους φύση, αλλά ανάλογα μέ τό ρόλο πού παίξει τό καθετί γιά τήν πραγματοποίηση τής επικοινωνίας· δομική, γιατί αὐτή ἡ λειτουργική κατάταξη τῶν φαινομένων δείχνει τή ριζική ἀλληλεξάρτησή τους. Παντοῦ ἄλλου, ἐκτός ἀπό τό Παρίσι, κυριάρχησε ἡ τάση, λόγω ἀσυνείδητης ἢ ἠθελημένης λήθης, νά ἀποβληθεῖ ἡ ἀρχή τής διακριτικότητας, πού προφυλάσσει ἐναντίον τοῦ ἀνεύθυνου φορμαλισμοῦ, δηλαδή ἡ τάση γιά μικροποίηση τής λειτουργικῆς ἀποψης καί μεγαλοποίηση τής δομικοποίησης. Στήν ἴδια τήν Πράγα συχνά ἐγιναν ὑποχωρήσεις στίς καθολικιστικές (universalistes) πιέσεις, πού ὀδηγοῦν στό νά θυσιάζονται οἱ διαφορές γιά νά προβάλλονται ταυτότητες πού τίθενται ἀπριόρι. Οἱ σύγχρονοι λειτουργιστές οὐδόλως ἀρνοῦνται ὅτι ἀνήκουν στό δομικό κίνημα, ἀλλά προτιμοῦν νά μένουν πιστοί στό ἀντικείμενό τους καί ἀρνοῦνται τήν ὑποχώρηση μπροστά στούς ἐκάστοτε διαδοχικούς ἢ καί ταυτόχρονους συρμούς τής ἀναζήτησης καθολικῶν χαρακτηριστικῶν (universaux), τῶν μετασχηματισμῶν, τῶν ἐμφύτων τάσεων, τής προσφυγῆς στήν γλωσσική ἰκανότητα (compétence) τοῦ αὐτόχθονα ὁμιλητῆ, κτλ.

“Ὅπως τό διαπιστώσαμε πρό ὀλίγου, ἡ λειτουργική γλωσσολογία ἀναπτύχθηκε ξεκινώντας ἀπό τόν Σωσσὺρ ἀλλά προχωρώντας παραπέρα, ἢ καλύτερα, ξαναβρισκοντας τό μήνυμά του κάτω ἀπό τό ἰδανιστικό ἐπίστρωμα, παύ τοῦ εἶχε ἐπιβάλλει ὁ κύκλος του. Οἱ οἰκείες καί μακρᾶς διαρκείας ἐπαφές τοῦ πρωτεργάτη τής μέ τό πρόσωπο καί τῆ σκέψη τοῦ Louis Hjelmslev τοῦ ἐπέτρεψαν νά συνειδητοποιήσῃ καλύτερα, ἐξ ἀντιθέσεως, αὐτό πού διαφοροποιοῦσε τῆ λειτουργική ἀποψη ἀπό τίς λογικιστικές καί ἀπριοριστικές τάσεις πολλῶν δομολόγων τῶν δεκαετιῶν τοῦ σαράντα καί πενήντα.

“Ὁ λειτουργισμός εἶναι ἡ ἀπόρριψη ὄλων τῶν ἀπριόρι, ὄλων τῶν γενικεύσεων, εἶναι ἡ ἔρευνα τής συνέπειας τοῦ συνόλου, τής δομῆς τοῦ ἀντικειμένου, διά μέσου μιᾶς ἀνάλυσης ἢ ὁποῖα μόνιμα κατευθύνεται ἀπό τῆ διακριτικότητα πού ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἢ φύση τοῦ ὑπό μελέτη ἀντικειμένου. Αὐτή τῆ δομῆ ὁ λειτουργιστής τῆ βρίσκει μέσα στό ἴδιο τό ἀντικείμενο, ἀκόμη καί ἂν δέν ὑποπίπτει ἄμεσα στίς αἰσθήσεις, τῆ βρίσκει μέ τήν πράξη τής ἐναλλαγῆς (commutation). Δέν τήν προβάλλει ὡς αἴτημα. Τήν ἀναγνωρίζει. Τῆ δομῆ ἑνός κτιρίου δέν τῆ βλέπουμε, δέν τήν ἐγγίζουμε, ὅμως ξέρουμε ὅτι ὑπάρχει γιατί τό κτίριο δέν γκρεμίζεται. Τῆ δομῆ τής γλώσσας ὁ λειτουργιστής τῆ βρίσκει στή συμπεριφορά αὐτῶν πού τῆ μιλοῦν. Τό καθῆκον του εἶναι νά τῆ βρεῖ πίσω ἀπό τήν ἐπιφάνεια, νά τήν ἀναγνωρίσει, καί ἂν τό θεωρεῖ σκόπιμο, νά φτιάξει μ’ αὐτήν ἕνα μοντέλο.

“Ὅλοι οἱ κλάδοι τής γλωσσικῆς ἐπιστήμης πρὸς τοὺς ὁποίους στρέφεται σήμερα ἢ προσοχή τῶν γλωσσολόγων πού κυνηγοῦν τήν τελευταία λέξη τής ἐπιστήμης, σήμερα πού τό κύμα τής μετασχηματιστικῆς παλίνροιας δέν φθάνει παρά μόνο σέ γιαλοὺς μακρυνούς, ὅλοι αὐτοὶ

οἱ κλάδοι ἀπό πολύ καιρό ἔχουν διερευνηθεῖ ἀπό τους λειτουργιστές, ἔστω καί ἂν ὑπολείπεται πολλή δουλειά γιά νά προσελκύσει κανεὶς αὐτοὺς πού ἐπιθυμοῦν τήν προαγωγή τής γνώσης.

Κλαίρης: Μόλις τώρα τελειώσατε τῆ συγγραφή τής G.F.F., δηλαδή τής *λειτουργικῆς γραμματικῆς τής γαλλικῆς*. Ἴσως θᾶταν χρήσιμο μ’ αὐτή τήν εὐκαιρία νά μᾶς ἀναπτύξετε τί προσθέτει τό ἐπίθετο «λειτουργική» στό γνωστό μας ὄρο γραμματικῆ. Μ’ ἄλλα λόγια ποιά ἡ διαφορὰ τής λειτουργικῆς ἀπό τήν ἀπλή γραμματικῆ πού ξέρουμε; Ἀκόμη καλύτερα: μήπως θά μπορούσατε νά ἐξηγήσετε στοὺς ἀναγνώστες τοῦ «Πολίτη» τῆ διαφορὰ μεταξύ παραδοσιακῆς ρυθμιστικῆς γραμματικῆς καί γλωσσολογίας;

Μαρτινέ: Πρὶν ἀκόμα πραγματοποιηθεῖ ἡ συγγραφή μιᾶς *Γενικῆς σύνταξης*, ἢ ὁποῖα λεπτομερειακά θά παρουσίαζε τῆ θεωρία καί τίς μεθόδους τής λειτουργικῆς γλωσσολογίας ὅσον ἀφορᾶ τῆ συμπεριφορά μέσα στήν πρόταση τῶν σημαινουσῶν μονάδων, μᾶς παρήγειλαν μιᾶ *Λειτουργικῆ γραμματικῆ τής γαλλικῆς* καί μπορούμε ἤδη ἀπό τώρα, ἀνάλογα μέ τήν πρόοδο τής δουλειᾶς, νά ἐπιχειρήσουμε νά καθορίσουμε τί νέο ἐπιφέρει ὁ λειτουργισμός στήν παρουσίαση τής γραμματικῆς τής γλώσσας.

Πρῶτ’ ἀπ’ ὅλα μᾶς ὑποχρεώνει εὐθύς ἐξαρχῆς νά συνειδητοποιήσουμε τήν ἀνάγκη νά καθορίσουμε μέ περισσότερη ἀκρίβεια, ἀπ’ ὅση μπορούσε νά γίνει ἔως τώρα, τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης, στήν περίπτωσή μας τῆ γαλλικῆ γλώσσα. Ἀλλά ποιά γαλλικῆ; μέσα σέ ποιά χρονικά ὄρια; σέ ποιά γεωγραφικά; σέ ποιά κοινωνικά; πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό ποιά χρήση; αὐτῆ τῶν ἐπισήμων κειμένων; τῆς κοσμικῆς κουβέντας; τῶν ἀνθρώπων πού συμμετέχουν στήν παραγωγή, τῶν πανεπιστημιακῶν, αὐτῶν πού δουλεύουν στά ἐργοστάσια ἢ στοὺς ἀγρούς; τῶν συναισθηματικῶν ὁμιλιῶν;

“Ὁ λειτουργισμός ἐπιβάλλει ἐπίσης νά ξαναθέσουμε τό πρόβλημα τοῦ τί πρέπει νά συμπεριλάβουμε στή γραμματικῆ καί τί πρέπει νά ἀφήσουμε γιά τό λεξικό: Πρέπει, παραδείγματος χάριν, νά ἀρκεσθοῦμε, στή γραμματικῆ, μέ τήν παρουσίαση τής λειτουργίας ἀντικείμενο (fonction object) ἢ ἀμέσως νά διακρίνουμε μιᾶ κατηγορία ρημάτων, πού παραδοσιακά λέγονται μεταβατικά καί χαρακτηρίζονται ἀπό τῆ δυνατότητα νά ἐπιδέχονται αὐτῆ τῆ λειτουργία ἀντικείμενο;

“Ἡ λειτουργικῆ προσέγγιση τῶν πραγμάτων ἀπορρίπτει κατηγορίες πού ἀπριοριστικά ἀποκαλοῦνται «μέρη τοῦ λόγου», ἀλλά διακρίνει *τάξεις σημαινουσῶν μονάδων*, κάθε μιᾶ ἀπό τίς ὁποῖες χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα σύνολο *συνδυαστικότητων* (compatibilités), *τάξεις* πού στό σύνολό τους ἀποτελοῦν τόν *κατάλογο* (inventaire), ὁ ὁποῖος καί χαρακτηρίζει ἐιδικά τήν ὑπό μελέτη γλώσσα: ὁ *κατάλογος* τῶν γαλλικῶν δέν ταυτίζεται καθόλου μέ τόν *κατάλογο* γλωσσῶν μέ πολλή συγγενικῆ δουρῆ ὅπως εἶναι τὰ ἰταλικά ἢ τὰ ἰσπανικά.

Ἡ λειτουργικὴ γραμματικὴ ἀποφεύγει τὴ χρῆση τοῦ ὄρου «λέξη». πού εἶναι ἀσαφὴς ἔννοια, ἐνῶ δουλεύει μέ τό *μόνημα*, ἐλάχιστο γλωσσικό σημεῖο, μέ τό *σύνθεμα*, ὅπου μπορούμε νά συναντήσουμε δύο ἢ καί περισσότερα μόνηματα, μά πού ἡ συντακτικὴ διαγωγή τους ταυτίζεται «αὐτοῦ μέ τὴ συντακτικὴ διαγωγή τοῦ μνημάτος, μέ τίς γραμμικὲς λειτουργίες πού καθορίζουν τίς σχέσεις τῶν μνημάτων τῆς πρότασης, μερικές ἀπ' αὐτές ἀντιπροσωπευόμενες οἱ ἴδιες τους ἀπό μόνηματα, τέλος μέ τὰ συντάγματα πού εἶναι συνδυασμοὶ μνημάτων συνδεμένων μεταξύ τους μέ συντακτικὲς σχέσεις.

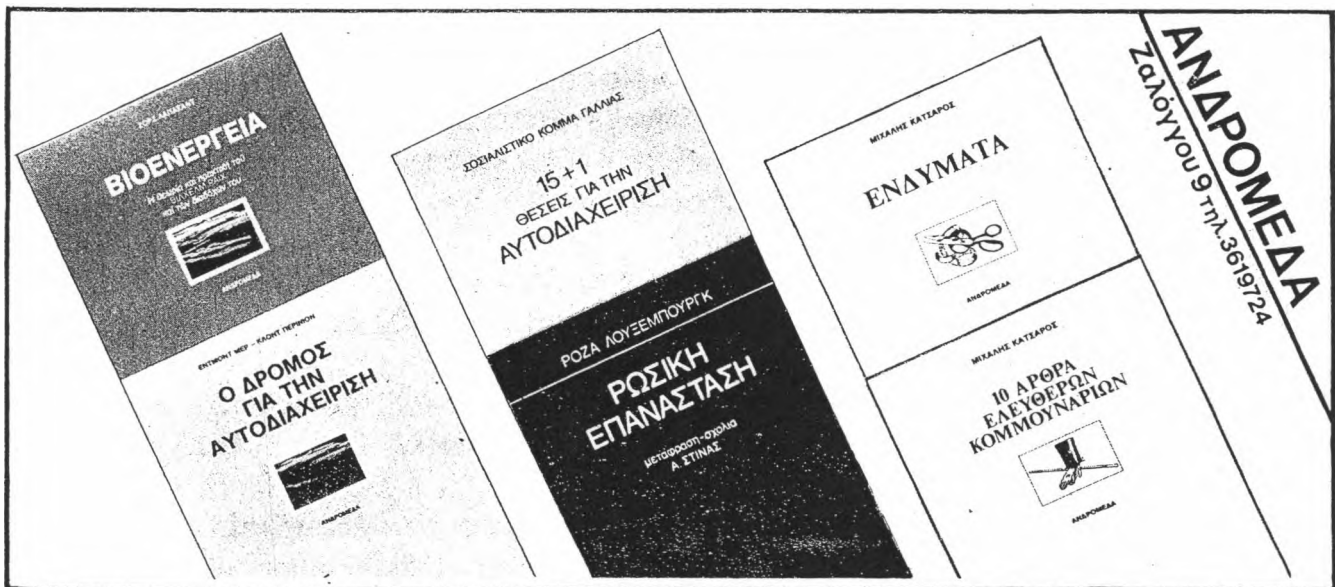
Ἡ λειτουργικὴ γλωσσολογία διακρίνει, μέ τρόπο ξεκομμένο καί κατηγορηματικό, τὴ διαφορὰ μεταξύ *σύνταξης* καί *μορφολογίας*. Αὐτὴ ἡ τελευταία εἶναι ἀκριβέστατα ἡ μελέτη τῶν μὴ σημαίνουσῶν ποικιλιῶν τῆς μορφῆς τῶν μνημάτων καί τῶν μὴ σημαίνοντων χαρακτηριστικῶν τῶν συνδυασμῶν τους. Ὅταν δηλαδή ἔχουμε μεταβολές τῆς μορφῆς τῶν μνημάτων ἢ ὅταν τὰ μόνηματα μπορούν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους μέ διαφορετικὸ τρόπο, χωρὶς καί στίς δύο περιπτώσεις νά ἐπιφέρεται ἀλλαγὴ τῆς σημασίας, τότε ἔχουμε νά κάνουμε μέ μορφολογικά φαινόμενα. Ὅρίζοντας ἔτσι τὴ μορφολογία βρισκόμαστε πιό κοντὰ στὴν πρωτόγονη σημασία τοῦ ὄρου. Ἡ μορφολογία ἐμφανίζει ἓνα σύνολο συμβάσεων, πού ἐπιβάλλονται στὸν ὁμιλητὴ ἀπὸ τὴν κοινότητα, καί πού τίς περισσότερες φορές δέν εἶναι παρά τυπικὲς περιπλοκές, πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα νά κάνουν πιό δύσκολη τὴν κοινοποίησιν τῆς ἐμπειρίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σύνταξιν, δέν εἶναι, ὅπως συχνά νομίζεται, ἡ ἐξέτασιν τῶν συνδυασμῶν τῶν βασικῶν σημαίνουσῶν μονάδων, ἀλλὰ ἡ μελέτη τοῦ τρόπου μέ τὸν ὁποῖο ὁ ἀκροατὴς μπορεῖ νά ἀνασυγκροτῆσιν, στὴν καθολικότητά της, τὴν ἐμπειρία πού ἐπιθυμοῦμε νά τοῦ κοινοποιήσουμε, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαδοχικότητα τῶν μονάδων τῆς ἀλυσίδας τοῦ λόγου.

Ἡ λειτουργικὴ γραμματικὴ δέν ἀναζητεῖ μέ κανένα τρόπο νά ἀποχαρακτηριστῆ ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους της καί μπορεῖ γι αὐτὸ τὸ λόγο νά ἀπογοητεύσιν αὐτοὺς πού στήνοντες καρτέρι σ' ὄλους τοὺς «ἐπαναστατικούς» νεωτερισμοὺς δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ μέ συνέπεια τῶν βασικῶν λειτουργικῶν ἀρχῶν θέτει σέ ἀμφισβήτησιν τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς ἐφαρμογῆς τῆς γραμματικῆς, πού ἀνάγονται σέ χιλιετηρίδες: πράγματι, ἡ λειτουργικὴ γραμματικὴ δέν εἶναι ποτέ *ρυθμιστικὴ* (normative). Δέ θεσπίζει νόμους καί κανόνες. Σημειώνει ἀπλῶς τὴν πραγματικὴ καί προσιτὴ στὴν παρατήρησιν διαγωγή τῶν ὁμιλητῶν, σέ τούτη ἢ ἐκείνη τὴν περίστασιν, γιὰ νά ἐπιτευχθῆ τούτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀποτέλεσμα. Δέν λέγει ποτέ: πρέπει νά γίνεταί τούτη ἢ ἐκείνη ἡ *συμφωνία*, ἀλλὰ ἐπισημαίνει ὅτι ἐάν σέ ἓνα γραπτὸ ἐξετάσεων τούτη ἢ ἐκείνη ἡ συμφωνία (π.χ. οὐσιαστικοῦ καί ἐπιθέτου) δέν πραγματοποιηθῆ, ὁ τελικὸς βαθμὸς τοῦ γραπτοῦ θά μειωθῆ ἀπὸ τὸν ἐξεταστή. Ἡ λειτουργικὴ γλωσσολογία εἶναι ἡ σχολὴ τῆς ἀσέβειας, ἐάν σεβασμὸς θά ἐσήμαινε ἄρνησιν τοῦ νά θέτομε τὴν ἐρώτησιν τοῦ «γιατί;» καί «πῶς;».

Σορβόννη, Μάιος 1978

Χρῆστος Κλαίρης

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ «ΝΕΟ ΕΙΔΟΣ»

Μιά λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Διονυσίου Σολωμού

Δημοσιεύουμε ἐδῶ τό πρῶτο καί τό δεύτερο μέρος τοῦ Β' κεφαλαίου καθὼς καί τό τρίτο μέρος τοῦ Ε' κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τῆς Ἑλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου «Μιά λανθάνουσα ποιητική σύνθεση τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ — Τό αὐτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου ἀρ. 11» (διδασκατορική διατριβή στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης)· τό βιβλίο πρόκειται νά ἐκδοθεῖ σύντομα ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο «Ἑρμῆς». Ἡ συγγραφέας διαπιστώνει ὅτι ὁ Σολωμός τό 1833-34 σχεδίαζε ἕνα μεγάλο συνθετικό ἔργο πού θά ἀπαρτιζόταν ἀπό 1000 στίχους, μοιρασμένους σέ ὀκτώ ποιήματα, τέσσερα λυρικά καί τέσσερα σατιρικά. Ἀπό τά ὀκτώ αὐτά ποιήματα ἐπισημαίνεται ὅτι τά ἑφτά, πού βρίσκονται σέ διαφορετικό βαθμό ἐπεξεργασίας τό καθένα, ἀποτελοῦν τά περιεχόμενα τοῦ αὐτογράφου τετραδίου Ζακύνθου ἀρ. 11, ἐνῶ τό ὄγδοο εἶχε κιόλας δημοσιευτεῖ ἀπό τό Σολωμό. Τά ποιήματα αὐτά εἶναι:

α) Λυρικά: «Κρητικός», «Ἡ Φαρμακωμένη στόν Ἄδη», «Ἡ Φυλακισμένος» καί τό δημοσιευμένο ἀπό τό Σολωμό «Ἡ Ὅραμα τοῦ Λάμπρου».

β) Σατιρικά: «Ἡ Τρίχα», «Δεύτερο ὄνειρο», «Ἡ Φουρκισμένος», «Ἡ Μετατόπιση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μέτλαντ».

Ἡ ἐξωτερική συνάφεια τῶν ποιημάτων αὐτῶν ἐξετάζεται στά τέσσερα πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, ἐνῶ στό Ε' κεφάλαιο ἀ-

ΤΟ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΑΡ. 11

τῆς Ἑλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου

νιχνεύονται ἐσωτερικά στοιχεῖα συνοχῆς ἀνάμεσα στά ποιήματα τοῦ συνθέματος.

Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ καί στίς σημειώσεις χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

ΑΕ=Διονυσίου Σολωμοῦ *Αὐτόγραφα Ἔργα*, Ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη, ἐκδ. Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1964.

Ἄνεκδ. Σολ.=Λ. Πολίτη «Ἄνεκδοτα κείμενα καί ἐπιστολές τοῦ Σολωμοῦ», Ἀγγλοελληνική Ἐπιθεώρηση 4 (1949), σελ. 153-171.

Ἄπ.=Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα, Ἐπιμέλεια — σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ἴκαρος 1948—1960.

Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος = Σολωμοῦ, *Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος*, Νέα ἔκδοση φροντισμένη ἀπό τό Λίνο Πολίτη, Ἴκαρος, 1944.

Exposition = Octave Merlier, *Exposition du Centenaire de Solomos*, Athènes 1957.

Formation = Louis Coutelle. *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Athènes, Ἑρμῆς, 1977.

Z11, Z6, Z13 = χειρόγραφα Ζακύνθου ἀρ. 11, 6 καί 13, αὐτόγραφα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ.

Σολ. Γρ. = Λ. Πολίτη, *Ὁ Σολωμός στά γράμματά του*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», [1956].

Σολωμός = Διονύσιος Σολωμός, ἐπιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη, Βασική Βιβλιοθήκη 15, Ἀθ. [1954].

Τό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο τοῦ συνθέματος

Οἱ ἀριθμητικές πράξεις

Περιγραφή

Σέ ἑφτά σελίδες τοῦ τετραδίου Z 11 συναντοῦμε, ὅπως εἶπαμε, ἀνάμεσα στά διάφορα ποιητικά καί πεζά κείμενα, μιά σειρά ἀπό ἀριθμητικές πράξεις. Θά παραθέσω πρῶτα τίς πράξεις μέ τή σειρά τῶν σελίδων στίς ὁποῖες τίς βρίσκουμε καί ἔπειτα θά προσπαθήσω νά διερευνήσω τή σημασία τους.

1) φ 2α (ΑΕ 329), στήν πρώτη δηλαδή σελίδα τῆς «Τρίχας»:¹

(α) ² 16	(β) 16	(γ) 128	(δ) 128	(ε) ³ 150	(ζ) 16
× 8	× 8	+ 100	+ 150	75	× 8
128	128	228	278		128
	+ 200	× 4	× 4		+ 140
	328	912	1112		268
	× 4				× 4
	1312				1072
(ζ) ⁴ 72	(η) 140	(θ) 128	(ι) 126	(ια) ⁵ 128	
13	- 12	+ 128	+ 128	+ 128	+ 124
	128	256	254	252	
		× 4	× 4	× 4	
		1024	1016	1000	

Οἱ πράξεις εἶναι γραμμένες μετά τό κείμενο, γιατί φαίνεται ὅτι ὁ ποιητής χρησιμοποιοῦ γι' αὐτές τά μέρη τῆς σελίδας πού ἔμειναν λευκά. Παραπάνω ἔγινε προσπάθεια νά μπουν οἱ πράξεις σέ κάποια σειρά, αὐτή μέ

1. Ὁ Σολωμός δέν σημειώνει τά σύμβολα τῶν ἀριθμητικῶν πράξεων· τά προσθέτω γιά νά διευκολύνω τόν ἀναγνώστη.

2. Τό 16 διορθωμένο ἀπό 14 καί τό 128 διορθωμένο ἀπό 122. Δηλαδή ὁ Σολωμός ἄρχισε νά πολλαπλασιάζει 14×8, ἀλλά, μόλις ἔγραψε τό 2 τοῦ γινομένου 4×8 = 32, διόρθωσε τό 14 σέ 16 καί τό 2 σέ 8 (6×8 = 48). Ὅτι διόρθωση ἔγινε πρῖν ἀπό τό τέλος τοῦ πολλαπλασιασμοῦ φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό πρῶτο 2 τοῦ γινομένου δέν προέρχεται ἀπό διόρθωση· γιατί, βέβαια, 14×8 = 112 καί ὄχι 122.

3. Προφανῶς ὑποδηλώνεται διαίρεση τοῦ 150 διά 2.

4. Τό 1 ἀπό διόρθωση κάποιου δυσδιάγνωστου ἀριθμοῦ· ἡ μήπως ἀπλῶς διαγραφή τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ; Ἄδηλο εἶναι ἄν οἱ ἀριθμοί 72 καί 13 ὑποδηλώνουν ἀριθμητική πράξη καί ποιά.

5. Τό γινόμενο ἐσφαλμένο. Τίς πιθανές συνέπειες τοῦ λάθους ἐκθέτω σ' ἄλλο μέρος τοῦ βιβλίου.

τήν ὁποία πρέπει νά γράφτηκαν ἀπό τό Σολωμό, ἄν καί μιά τέτοια κατάταξη εἶναι πολύ δύσκολο νά γίνει μέ ἀσφάλεια. Τά ἐσωτερικά στοιχεῖα πού μέ ὀδήγησαν σ' αὐτή τή χρονολογική κατάταξη τῶν ἀριθμητικῶν πράξεων δίνονται ἀναλυτικά σ' ἄλλο κεφάλαιο τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ἄλλά καί ὁ τρόπος γραφῆς τῶν πράξεων δέν ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τή σειρά αὐτή. Ἡ (α) εἶναι γραμμένη σ' ἕναν κενό χῶρο στή μέση περίπου τῆς σελίδας, στό ἴδιο ὕψος μέ τίς ἀράδες α 27 — 28. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες πράξεις βρίσκονται στό κάτω δεξιό μέρος τῆς σελίδας, μετά τήν τελευταία ἀράδα β 40.

Ἀπό αὐτές οἱ πράξεις (β), (γ) καί (δ) πρέπει νά γράφτηκαν πρῶτες· εἶναι γραμμένες μέ μεγάλους ἀριθμούς πού καταλαμβάνουν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κενοῦ χῶρου. Ἡ (ε) πρέπει νά ἀκολουθεῖ, γιατί, ὅπως θά δοῦμε, προϋποθέτει τή (δ), ἐνῶ ἡ (ζ) εἶναι γραμμένη μέ μικρότερα στοιχεῖα ἀνάμεσα στή (δ) καί τήν (ε). Ἡ (ζ) καί ἡ (η) προϋποθέτουν ἐπίσης τήν πράξη (ς)· ἀλλά καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο εἶναι γραμμένες, στό «περιθώριο» τῶν ἄλλων πράξεων, συνηγορεῖ γιά τή σειρά αὐτή. Τελευταῖες πρέπει νά εἶναι οἱ πράξεις (θ), (ι) καί (ια), πού εἶναι γραμμένες μέ μικρότερα στοιχεῖα καί πολύ μεγάλη κλίση πρὸς τά ἀριστερά. Ὅλες οἱ πράξεις, ἐκτός ἀπό τίς (α), (η), (θ) καί (ια), περικλείονται μέσα σέ μιά καμπύλη γραμμῆ, μαζί ὅμως καί μέ τό κείμενο β 34 — 40. Ἐπειδῆ καί λίγο πιο πάνω τό κείμενο β 24 — 33 περικλείεται κι αὐτό μέσα σέ μιά καμπύλη γραμμῆ, δέν ἀποκλείεται ἡ καμπύλη πού περικλείει τίς ἀριθμητικές πράξεις νά μή σχετίζεται μ' αὐτές.

2) φ 4α (ΑΕ 333), μέσα στό κείμενο τῆς «Τρίχας»:

(α) ² 124	(β) 62	(γ) ² 1.	128	(δ) 60	(ε) 16	(ς) ² 128
62	× 2	2.	+124	× 2	× 8	
	124		252	120	128	
			× 4		+ 122	
			1008		250	
(ζ) ² 122	(η) ¹⁰ 1	2	3	4	5	6
		7	8	9	(θ) 6	× 4
					12	1000
					8	
					16	
					8	
					20	
					10	
					4	
					+ 12	
					96	

Καί αυτές οί πράξεις είναι γραμμένες μετά τό κείμενο τής σελίδας. Οί (α), (β), (δ) καί (ζ) είναι γραμμένες σέ κάπως μεγάλα διάστιχα ανάμεσα σέ ποιητικές ἐπεξεργασίες — οί (α) καί (β) ανάμεσα στίς ἀράδες β 12 καί 13, οί (δ) καί (ζ) στό ὕψος τής ἀράδας β 40 (ἡ ὁποία είναι γραμμένη, ὅπως θά δοῦμε, κι αὐτή ἐκ τῶν ὑστέρων, σύγχρονα μέ τούς λογαριασμούς). Οί (γ) καί (θ) είναι γραμμένες στό κάτω μέρος τής σελίδας, στό περιθώριο ἀνάμεσα στήν α καί τή β στήλη. Τέλος οί (ε) καί (ς) είναι γραμμένες λίγο ψηλότερα ἀπό τή μέση τής στήλης α ἐπάνω στό κείμενο. Γιά τήν ἀκρίβεια, φαίνεται ὅτι ὁ Σολωμός ἔγραψε καί στήν τελευταία αὐτή περίπτωση τήν πράξη $16 \times 8 = 128$ στό κάπως μεγάλο διάστιχο ἀνάμεσα στίς ἀράδες α 16 καί 17· ξανάγραψε τό ἀποτέλεσμα 128 πλάι στό ἴδιο διάστιχο γιά νά συνεχίσει ἐκεῖ τήν πρόσθεση μέ τό 122 καί τόν πολλαπλασιασμό ἐπί 4, ἀλλά, ὅταν εἶδε ὅτι τό διάστιχο δέν φτάνει, συνέχισε κάτω ἀπό τόν πρῶτο πολλαπλασιασμό ἀδιαφορώντας γιά τό γραμμένο κείμενο.

Οί πράξεις είναι γραμμένες μετά τό κείμενο· οί (α), (β) καί (γ) στό ἐπάνω περιθώριο τής στήλης β, ἡ (δ) ἀνάμεσα στίς ἀράδες β 3 καί 4.

6) φ 23α (ΑΕ 371), μέσα στό κείμενο τοῦ «Κρητικοῦ»:

(α)	16	(β)	52
	$\times 8$		40
	128		18
			18
			$+ 8$
			136

Οί πράξεις είναι γραμμένες σ' ἕνα μεγάλο κενό διάστιχο ἀνάμεσα στίς ἀράδες β 14 καί 15.

3) φ 4β (ΑΕ 334), μέσα στό κείμενο τής «Τρίχας»:

(α)	16	(β)	128	(γ)	128	(δ)	61
	$\times 8$		$+ 120$		$+ 122$		$\times 2$
	128		248		250		122
			$\times 4$		$\times 4$		
			992		1000		

7) φ 49β (ΑΕ 390), μέσα στα σχεδιάσματα τοῦ ποιήματος πού τό τιτλοφορῶ «Ὁ Φουρκισμένος»:

α	30	(β)	35	(γ)	100	(δ)	60	(ε)	30
	$\times 3$		25		- 84		$\times 4$		$\times 4$
	90		6		16		240		120
	$+ 10$		6		$\times 12$		$\times 12$		$\times 12$
	100		$+ 12$		32				240
			84		16				120
					192				1440

Καί ἐδῶ οί πράξεις είναι γραμμένες μετά τά κείμενα σέ κενούς χώρους τής σελίδας· οί (α) καί (δ) στήν ἐπάνω δεξιά γωνία τής σελίδας, οί (β) καί (γ) ἀνάμεσα στίς ἀράδες β 4 καί 5. Στήν πραγματικότητα δέν ἔχουμε δύο χωριστές πράξεις (β) καί (γ)· ἀπλῶς ἡ (γ) είναι διόρθωση τής (β) — διορθώνονται δηλαδή ἀπό πάνω οί ἀριθμοί 120 σέ 122, 248 σέ 250 καί 992 σέ 1000.

4) φ 11β (ΑΕ 348), σέ λευκή σελίδα ἀνάμεσα σέ ἐπεξεργασίες τής «Τρίχας»:

(α)	16	(β) ¹¹	114
	$\times 8$		$+ 128$
	128		242
			$\times 4$
			968

5) φ 12β (ΑΕ 350), πάντα μέσα στό κείμενο τής «Τρίχας»:

(α)	100	(β)	16	(γ)	150	(δ)	278
			$\times 8$		$+ 128$		$\times 4$
			128		278		1112

Οί ἀριθμητικές πράξεις γραμμένες πρὶν ἀπό τό κείμενο. Ὁ ποιητής γράφει πάνω σ' αὐτές χωρίς νά τίς λαμβάνει ὑπόψη.¹²

6. Προφανῶς ὑποδιλώνεται διαίρεση τοῦ 124 διά 2.

7. Τή σημασία τῶν δεικτῶν 1 καί 2 ἐξηγῶ παρακάτω. Στήν τυπογραφική μεταγραφή τής πράξης στά ΑΕ, οί δεικτες κατά λάθος μεταφέρθηκαν στήν ἀριστερή στήλη στό σημείο πού τελειώνουν οί ἀράδες α 37 καί 38.

8. Προφανῶς μεταφορά τοῦ γινομένου 128 τής πράξης (ε).

9. Προφανῶς μεταφορά τοῦ προσθετοῦ 122 τής πράξης (ε).

10. Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά ἀριθμητική πράξη. Γιά τή σημασία τῶν ἑννέα δεικτῶν καί τή σχέση τους μέ τήν πρόσθεση (θ) ἀναπτύσσονται παρακάτω.

11. Βλ. ΑΕ 2, 597, ὅπου ὅμως τό 128 τής πράξης (β) γράφεται, μᾶλλον ἀπό τυπογραφικό λάθος, 120.

12. Βλ. ΑΕ 2, 597, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν λίγες ἀβλεψίες στή μεταγραφή τῶν ἀριθμῶν τῶν πράξεων (γ), (δ) καί (ε).

Ἑρμηνεία

Στις περισσότερες από τις πράξεις αυτές παρατηρούμε κάποια κοινά γνωρίσματα: α) Στις πρώτες ἑξη από τις παραπάνω σελίδες γίνεται ὁ πολλαπλασιασμός $16 \times 8 = 128$ · στήν πρώτη μάλιστα σελίδα ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές.

β) Στις πρώτες πέντε σελίδες γίνεται μιά σειρά προσθέσεων, ὅπου σταθερά στό γινόμενο 128 τοῦ προηγούμενου πολλαπλασιασμοῦ προστίθεται ἕνας δεύτερος ἀριθμός, ζυγός πάντα, πού κυμαίνεται στίς διάφορες προσθέσεις ἀπό τό 100 ὡς τό 200. Συγκεκριμένα: $128 + 100 = 228$ (ΑΕ 329), $128 + 114 = 242$ (ΑΕ 348), $128 + 120 = 248$ (ΑΕ 334), $128 + 122 = 250$ (ΑΕ 333, 334), $128 + 124 = 252$ (ΑΕ 329, 333), $128 + 126 = 254$ (ΑΕ 329), $128 + 128 = 256$ (ΑΕ 329), $128 + 140 = 268$ (ΑΕ 329), $128 + 150 = 278$ (ΑΕ 329, 350), $128 + 200 = 328$ (ΑΕ 329).

γ) Τό ἄθροισμα πού προκύπτει ἀπό κάθε μιά ἀπό τις παραπάνω προσθέσεις πολλαπλασιάζεται πάντα ἐπί 4. Συγκεκριμένα: $228 \times 4 = 912$ (ΑΕ 329), $242 \times 4 = 968$ (ΑΕ 348), $248 \times 4 = 992$ (ΑΕ 334), $250 \times 4 = 1000$ (ΑΕ 333, 334), $252 \times 4 = 1008$ (ΑΕ 329, 333), $254 \times 4 = 1016$ (ΑΕ 329), $256 \times 4 = 1024$ (ΑΕ 329), $268 \times 4 = 1072$ (ΑΕ 329), $278 \times 4 = 1112$ (ΑΕ 329, 350), $328 \times 4 = 1312$ (ΑΕ 329).

Οἱ πράξεις αυτές πρέπει νά εἶναι ὑπολογισμοί ἀριθμοῦ στίχων, ὅπως παρατήρησε ἤδη μέ κάποια ἐπιφύλαξη ὁ Λ. Πολίτης.¹³ Ὁ ἴδιος ἐξάλλου παραπέμπει σέ δύο σημειώματα τοῦ Σολωμοῦ πού ἐπιβεβαιώνουν τήν ὑπόθεση αὐτή. Τό πρώτο:

Bisogna fare distici 62

= Πρέπει νά κάνεις 62 δίστιχα.

(ΑΕ 333 β 40).

Τά 62 αὐτά δίστιχα πού σημειώνει ὅτι πρέπει νά κάνει ὁ ποιητής βλέπουμε τώρα ὅτι εἶναι οἱ 124 στίχοι τῆς πρόσθεσης. Ἄλλωστε στήν ἴδια σελίδα πῶς ψηλά, ἡ ἀντιστοιχία τῶν 62 διστίχων μέ 124 στίχους ἐπαληθεύεται μέ τις πράξεις 2 (α) καί (β). Τό δεύτερο σημεῖωμα τοῦ Σολωμοῦ στό ὁποῖο παραπέμπει ὁ Λ. Πολίτης (329 β 1 — 3: Bisogna dividere le masse dei distici secondo il senso, così la lunghezza non apparirà = Εἶναι ἀνάγκη νά χωρίζεις τις μάζες τῶν διστίχων σύμφωνα μέ τό νόημα· ἔτσι δέν θά φανεῖ τό μακρός) δέν πρέπει νά ἔχει παρά μόνο ἕμμεση σχέση μέ τις ἀριθμητικές πράξεις.

Τά κοινά γνωρίσματα πού παρατηρήσαμε παραπάνω στίς πράξεις τῶν πρώτων ἑξη σελίδων δέν τά συναντοῦμε καί στίς πράξεις τῆς ἑβδομης σελίδας (ΑΕ 390): οὔτε ὁ σταθερός πολλαπλασιασμός 16×8 ἀπαντᾷ ἐκεῖ, οὔτε ἡ πρόσθεση τοῦ 128 μέ ἄλλον ζυγό ἀριθμό, οὔτε ὁ πολλαπλασιασμός τοῦ ἄθροισματος ἐπί 4.¹⁴ Ἐπίσης συναντοῦμε ἀνάμεσα στούς ἀριθμούς τῆς σελίδας αὐτῆς δύο μονούς (35 καί 25)· ὁ μοναδικός μονός ἀριθμός στούς λογαριασμούς τῶν προηγούμενων σελίδων εἶναι τό 13 (ἢ 3) τῆς «πράξης» 1 (ζ), πού ἡ λειτουργία της ἀνάμεσα στίς ἄλλες πράξεις δέν εἶναι ὁλότελα σαφές. Τέλος, ἐνῶ ὅλες οἱ ἀριθμητικές πράξεις τῶν ἑξη πρώτων σελίδων εἶναι γραμμένες μετά τή γραφή τοῦ κειμένου τῶν ἀντιστοίχων σελίδων, τό προϋποθέτουν καί, ὅπως θά δοῦμε, ἀναφέρονται σ' αὐτό, οἱ ἀριθμητικές πράξεις τῆς ἑβδομης σελίδας εἶναι γραμμένες πρῖν ἀπό τό

κειμένο, πού ὁ Σολωμός τό γράφει ἐπάνω τους χωρίς νά τις ὑπολογίζει καθόλου. Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους, μολονότι δέν ἀποκλείω καθόλου καί οἱ ἀριθμοί τῆς ἑβδομης σελίδας νά ἀναφέρονται σέ στίχους, δέν θά συζητήσω παρακάτω γιά τούς ἀριθμούς αὐτούς, ἀφοῦ δέν φαίνεται νά ἀναφέρονται σέ στίχους κειμένων τοῦ τετραδίου Ζ 11 πού μᾶς ἐνδιαφέρει.¹⁵ Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στίς πράξεις πού ἀφοροῦν τά περιεχόμενα τοῦ Ζ 11 καί μέ τήν προϋπόθεση ὅτι αὐτές ἀναφέρονται σέ ὑπολογισμό στίχων, ἄς δοῦμε τί μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύει κάθε ἀριθμός: καταρχήν πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἕνας σταθερά ἐπαναλαμβανόμενος ἀριθμός ἀναφέρεται σέ σταθερό ἀριθμό στίχων, ἄρα σ' ἕνα ὁλοκληρωμένο ποίημα ἢ ἔστω ποιητική ἐνότητα. Ἀντίθετα, ἕνας συνεχῶς μεταβαλλόμενος ἀριθμός πρέπει νά ἀναφέρεται σέ μή ὁλοκληρωμένο ποίημα ἢ ποιητική ἐνότητα, πού βρίσκεται δηλαδή ἀκόμα στό στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας ἢ τοῦ σχεδιασμοῦ ἢ, τέλος, πού δέν ἔχει κἄν συλληφθεῖ.

Ἄρα ὁ σταθερά ἐπαναλαμβανόμενος ἀριθμός 128 πρέπει νά ἀντιπροσωπεύει τόν ἀριθμό στίχων ἑνός τελειωμένου ποιήματος. Καί, καθώς ὁ ἀριθμός αὐτός προκύπτει ἀπό τόν ἐπίσης σταθερά ἐπαναλαμβανόμενο πολλαπλασιασμό 16×8 , εἶναι φυσικό νά ὑποθέσουμε ὅτι τό ποίημα πού ζητοῦμε πρέπει νά ἀπαρτίζεται ἀπό 16 ὀκτάστιχες στροφές, δηλαδή 16 ὀκτάβες. Δέν εἶναι καθόλου δύσκολο νά ἐντοπίσουμε τό ποίημα πού παρουσιάζει αὐτά τά χαρακτηριστικά. Ἄλλωστε τά ὁλοκληρωμένα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἐλάχιστα. Τό μόνο ἐκτεταμένο ποίημα σέ ὀκτάβες πού ξέροῦμε νά ἔγραψε ὁ ποιητής εἶναι ὁ «Λάμπρος».¹⁶ Καί ἡ μόνη κυριολεχτικά ὁλοκληρωμένη ἐνότητα τοῦ ποιήματος

13. ΑΕ 2, 596.

14. Ὑπάρχουν δύο πολλαπλασιασμοί ἐπί 4, ἀλλά πολύ μικρότερων ἀριθμῶν, τοῦ 60 καί τοῦ 30 (πράξεις 7 (δ), (ε)).

15. Λογαριασμοί ὑπάρχουν καί σ' ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ. Ἐδῶ δέν πρόκειται νά μᾶς ἀπασχολήσουν, δέν ἀποκλείεται ὅμως ἡ μελέτη τους νά μπορεῖ νά μᾶς προσφέρει πληροφορίες γιά τις συνθετικές φιλοδοξίες τοῦ Σολωμοῦ. Παραθέτω μονάχα τά χειρόγραφα στά ὁποῖα ἀπαντοῦν τέτοιοι λογαριασμοί μέ τις ἀντίστοιχες παραπομπές στά ΑΕ: Ζ 12 (ΑΕ 5, 7, 45, 48, 56), Ζ 13 (ΑΕ 257, 283, 298, 595), ΑΑ 1 (ΑΕ 308), ΑΑ 25 (ΑΕ 397, 400, 598), ΑΑ 18 (ΑΕ 407, 408, 409, 411, 599), ΕΒ Φ 97 (ΑΕ 422), ΑΑ 51 C (ΑΕ 524), ΑΑ 55 Α (ΑΕ 532), ΑΑ 56 (ΑΕ 536), ΑΑ 46 (ΑΕ 564). Βέβαια, δέν γίνεται μέ ὅλους αὐτούς τούς λογαριασμούς ὑπολογισμός στίχων· ἄλλοι σχετίζονται μέ τις βιοτικές ἀνάγκες τοῦ ποιητῆ, ἄλλοι εἶναι τελειῶς ἀβέβαιοι σέ τί ἀναφέρονται. Π.χ. στίς σελ. 45, 48, 56 γίνονται ὑπολογισμοί στίχων τοῦ «Λάμπρου», ἐνῶ φανερά ἀναφέρεται στίς βιοτικές ἀνάγκες τοῦ Σολωμοῦ ὁ λογαριασμός τῆς σελ. 532.

16. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Σολωμός ἀναφέρεται στό «Λάμπρο» μέ τόν ὄρο «ὀκτάβες». Βλ. Πολίτης, Σολ. Γρ., σελ. 22: «Τέλειωσα στό μυαλό μου τήν ὑπόθεση ἀπό τις ὀκτάβες». Σέ ὀκτάβες ἔχουν σωθεῖ, ἐκτός ἀπό τό «Λάμπρο», μόνο οἱ δύο στροφές πού ὁ Πολυλάς ὀνόμασε «Ἡ Σκιά τοῦ Ὀμήρου» (Ἰ Απ. 1, σελ. 58) καί τά τρία «Ὀχτάστιχα ἀγνωστων ποιημάτων» (Ἰ Απ. 1, σελ. 67-68). Ἀφιερώνοντας τά νεανικά αἰτοσχέδια σονέτα τοῦ Σολωμοῦ στόν Οὔγο Φώσκολο ὁ Λουδοβίκος Στράνης στίς 15 Ἰανουαρίου 1822 βεβαίωσε ὅτι ὁ ποιητής εἶχε γράψει στά ἑλληνικά μεταξύ τῶν ἄλλων καί ὀκτάβες (Ἰ Απ. 2, σελ. 300-301). Δέν ἀποκλείεται ὁ Στράνης, νά ἀναφέρεται στίς ὀκτάβες πού μνημόνευσα παραπάνω, μπορεῖ ὅμως νά ἐννοεῖ καί ἄλλα χαμένα ποιήματα.

είναι τό δημοσιευμένο από τό Σολωμό απόσπασμα πού πήρε στην έκδοση Πολυλά τόν αριθμό 25 («Τό Όραμα του Λάμπρου»). Τό απόσπασμα αυτό, πού είναι καί τό μεγαλύτερο του «Λάμπρου», αποτελείται από 16 όκτάβες. Καί τό ότι ακριβώς αυτό είναι τό ποίημα πού ζητούμε βεβαιώνεται καί από τό χρόνο τής δημοσίευσής του. Τό τετράδιο Z 11, στά όποιο είναι γραμμένοι οί λογαριασμοί πού μās άπασχολούν, χρονολογείται στά 1833 — 34.¹⁷ Καί τό απόσπασμα από τόν «Λάμπρο» δημοσιεύτηκε στό 1ο τεύχος τής *Ίονίου Άνθολογίας* τόν Ίανουάριο του 1834.

Σ' αυτή λοιπόν τήν ενότητα από τόν «Λάμπρο», ολοκληρωμένη ή καί δημοσιευμένη κίολας, σχεδίαζε ό Σολωμός νά προσθέσει μιάν άλλη ενότητα πού ή έκτασή της δέν είχε άκόμα σταθεροποιηθεί, προφανώς γιατί δέν είχε ολοκληρωθεί ή στιχουργική της μορφοποίηση.

Πρώτη, εύκολη, διαπίστωση είναι ότι ή ενότητα αυτή πού θά προστεθεί στό «Όραμα του Λάμπρου» δέν μπορεί νά προέρχεται από τόν «Λάμπρο»: οί περισσότεροι αριθμοί από τό 100 ως τό 200 πού λογαριάζει νά προσθέσει στό 128 ό Σολωμός (100, 114, 122, 124, 126, 140, 150) δέν διαιρούνται μέ τό 8· οί μόνοι πού διαιρούνται είναι οί 120, 128 καί 200. Μέγιστος κοινός διαιρέτης όλων τών αριθμών είναι τό 2. Έξάλλου, όπως είδαμε, άρκετές φορές γίνονται πολλαπλασιασμοί ή διαιρέσεις μέ τό 2 ($150 : < 2 = > 75$, $124 : 2 = 62$, $62 \times 2 = 124$, $60 \times 2 = 120$, $61 \times 2 = 122$), ενώ μιά φορά ό ίδιος ό ποιητής γράφει ότι πρέπει νά κάνει 62 δίστιχα (333 β 40: *Bisogna fare distici 62*). Άρα ή ποιητική ενότητα πού αναζητούμε δέν είναι γραμμένη σέ όκτάβες, τή στιχουργική μορφή του «Λάμπρου», αλλά σέ δίστιχα.

Έχουμε δει ότι στίς πέντε από τίς έξη σελίδες του τετραδίου στίς όποιες γίνονται οί αριθμητικές πράξεις πού εξετάζω, ό Σολωμός έπεξεργάζεται τήν «Τρίχα», ένα ποίημα γραμμένο σέ δεκαπεντασύλλαβα όμοιοκατάληκτα δίστιχα. Σ' αυτό αναφέρεται καί όταν γράφει τή φράση *Bisogna fare distici 62*. Τό ποίημα έμεινε άνολοκλήρωτο καί συνεπώς ούτε κι ό Σολωμός ήξερε από πόσους στίχους θά άπαρτιζόταν τελικά. Στην πρώτη του πλήρη έκδοση από τόν Λ. Πολίτη («Άπ. 2, σελ. 251 - 284) τό ποίημα έχει 104 στίχους, υπάρχουν όμως ενδιάμεσα κενά καί πεζά σχεδιάσματα πού δέν πήραν τή μορφή στίχων. Ύπολογίζοντας κι αυτά, μπορούμε κατά προσέγγιση νά φτάσουμε στους 120 — 130 στίχους.

Βρίσκουμε δηλαδή στό σατιρικό αυτό ποίημα όλα τά ειδικά στοιχεία πού απαιτούνται γιά τή δεύτερη ταύτιση:

α) Οί αριθμητικές πράξεις μέ τίς όποιες υπολογίζεται ό αριθμός τών στίχων πού πρέπει νά έχει τό ζητούμενο ποίημα γίνονται στίς σελίδες πού γράφεται αυτό τό ποίημα:

β) είναι γραμμένο σέ δίστιχα:

γ) δέν έχει άκόμα ολοκληρωθεί όταν γίνονται οί πράξεις:

δ) στή σχετικά ολοκληρωμένη μορφή του δέν ξεπερνάει τούς 120 — 130 στίχους. Ύπενθυμίζω ότι ό δεύτερος αριθμός στίς προσθέσεις κυμαίνεται άνάμεσα στό 100 καί τό 200 μέ ιδιαίτερη έπιμονή στους αριθμούς 120 — 128.¹⁸

Μ' αυτά τά πρώτα δεδομένα νομίζω ότι μπορούμε, γιά τήν ώρα, νά καταλήξουμε σέ δύο συμπεράσματα:

α) Τό δεύτερο ποίημα πού αναζητούμε, τό γραμμένο σέ δίστιχα, είναι ή «Τρίχα».

β) Ό Σολωμός συνδέει τό «Όραμα του Λάμπρου» μέ τήν «Τρίχα».

Πώς δικαιολογούνται όμως οί άλλεπάλληλες αυτές αριθμητικές πράξεις; Ή, καλύτερα, πού σκοπεύει ό Σολωμός αλλάζοντας κάθε φορά τόν επιδιωκόμενο αριθμό στίχων του σατιρικού ποιήματος; Ή άπάντηση, νομίζω, πρέπει νά σχετίζεται μέ τήν πράξη πού ακολουθεί μετά τήν πρόσθεση: δηλαδή τόν σταθερό πολλαπλασιασμό επί 4 καί τό γινόμενο πού προκύπτει από αυτόν.

Είναι φανερό ότι στίς διαδοχικές αυτές δοκιμές τά τελικά άποτελέσματα είναι αριθμοί γύρω στό 1000. Θα μπορούσαμε νά διατυπώσουμε τό πρόβλημα του ποιητή ως έξης: Νά βρεθεί ποιός αριθμός πρέπει νά προστεθεί στό 128, ώστε τό άθροισμά τους, αν πολλαπλασιαστεί επί 4, νά δίνει 1000. Ότι αυτός είναι πραγματικά ό τελικός σκοπός τών πράξεων επιβεβαιώνεται από ένα λάθος πού κάνει σέ μιά πράξη ό Σολωμός. Τό λάθος αυτό τό περιγράφω καί έπισημαίνω τίς συνέπειές του πιά κάτω.

Μπορούμε όμως νά δεχτούμε από τώρα ότι ό επιδιωκόμενος μέ τίς άλλεπάλληλες πράξεις στόχος είναι άπλώς τό 1000. Ένας στρόγγυλος αριθμός, μέ τόν όποιο ό ποιητής ήδη από τήν αρχή, πριν δηλαδή προχωρήσει στή συγκρότηση τών ποιημάτων του, θέλει νά είναι δεσμευμένος.

Άς μή διερωτηθούμε γιατί ό Σολωμός δέν μεταχειρίζεται έναν άπλούστερο τρόπο γιά νά βρει τό ζητούμενο άποτέλεσμα: γιατί π.χ. δέν διαιρεί τό 1000 μέ τό 4, καί από τό πηλίκον 250 νά αφαιρέσει τό 128, ώστε νά βρεϊ άμέσως τό 122· καί ποιός είναι ό λόγος τής τόσο συχνής, καί όπωσδήποτε περιττής, επανάληψης του πολλαπλασιασμού $16 \times 8 = 128$. Ή έρμηνεία τής παράξενης αυτής «λογιστικής» διαδικασίας, πού παρακολουθεί όσο γίνεται πιά άναλυτικά τή συλλογιστική πορεία του Σολωμού καί πού ακριβές παράλληλό της παρατηρούμε στην έπεξεργασία τών ποιητικών του συνθέσεων, μέ τίς συχνές επαναλήψεις τών ίδιων ποιητικών σχεδιασμάτων καί τήν ιδιότυπη άλληλουχία στίς καταγραφές τους (αυτό πού συνήθως χαρακτηρίζεται «άταξία»¹⁹), είναι έργο όχι φιλολόγου αλλά ψυχολόγου.

Συνοψίζω τήν έρμηνεία τών αριθμητικών πράξεων:

Τό άθροισμα πού προκύπτει από τήν πρόσθεση του αριθμού τών στίχων του «Όράματος του Λάμπρου» μέ τόν αριθμό τών στίχων τής «Τρίχας» ό Σολωμός τό

17. Βλ. πρόχειρα ΑΕ 2, σελ. 596, καί Πολυλάς, Προλεγ., Άπ. 1, σελ. 27-28. Τά χρονολογικά προβλήματα του τετραδίου εξετάζω σέ άλλο κεφάλαιο.

18. Βλ. πιά πάνω.

19. Βλ. π.χ. Πολίτης, *Γυναίκα τής Ζάκυνθος*, σελ. 25, Γύ. Σολ. σελ. 176 καί 180.

πολλαπλασιάζει πάντα, όπως είδαμε, επί 4. Ο δεύτερος αυτός πολλαπλασιασμός ένα πράγμα, νομίζω, πώς μπορεί να σημαίνει: ο ποιητής σχεδιάζει να γράψει άλλα τρία μέρη με τον ίδιο αριθμό στίχων. Επειδή όμως ο αριθμός που πολλαπλασιάζει είναι το άθροισμα των στίχων δύο ποιητικών κειμένων, ενός λυρικού και ενός σατιρικού, μπορούμε άμεσα να υποστηρίξουμε ότι τον ίδιο συνδυασμό σκέφτεται να κάνει και στα άλλα τρία μέρη.

Ο συνδυασμός λυρικού και σατιρικού ποιήματος και η ισόρροπη τετραπλή επανάληψή του μάς οδηγούν στη σκέψη ότι ο ποιητής σχεδιάζει ένα μεγάλο συνθετικό έργο, που θα έχει γύρω στους 1000 στίχους και θα αποτελείται από οκτώ ποιήματα, τέσσερα λυρικά και τέσσερα σατιρικά.

Τό συμπέρασμα αυτό, στο οποίο με όδηγησε η έρμηνεία των αριθμητικών πράξεων, ενισχύεται σημαντικά — κατά τη γνώμη μου, επιβεβαιώνεται — και από άλλα εξωτερικά στοιχεία που επισήμανε η εξέταση όλων των περιεχομένων του τετραδίου Z 11. Τά στοιχεία αυτά θά τά εκθέσω άμεσα παρακάτω.

Τό σύνθεμα: Πρόσθετα ενισχυτικά στοιχεία

Η σολωμική έρευνα ως τώρα εύρισκε ότι τό τεράδιο Z 11 περιέχει α) δύο λυρικά ποιήματα, ήδη γνωστά από την έκδοση Πολυλά, τόν «Κρητικό» και τή «Φαρμακωμένη στον Άδη», και β) τρία σατιρικά, για τό περιεχόμενο και τούς τίτλους των οποίων φαίνεται να υπάρχει κάποια σύγχυση ή, καλύτερα, διαφωνία ανάμεσα στους μελετητές: τήν «Τρίχα» ή «Σατιρικό του 1833»,²⁰ τή «Μετατόπιση του αγάλματος του Μέτλαντ»²¹ και τόν «Φυλακισμένο».²²

Ο L. Coutelle, εξετάζοντας στή διατριβή του²³ τό πρόβλημα τής άρίθμησης των ένοτήτων του «Κρητικού», αναφέρεται και στα υπόλοιπα περιεχόμενα του τετραδίου Z 11 και διατυπώνει, για πρώτη φορά, τό ένδεχομένο τής συνθετικής σχέσης τους. Συγκεκριμένα, επισημαίνει τήν παρουσία στο Z 11 δύο ποιητικών συνόλων, ενός λυρικού και ενός σατιρικού, και υποθέτει ότι στο σατιρικό σύνολο, που θά αποτελούνταν από τρία ποιήματα, αντιπαράθεται τό λυρικό σύνολο, που ίσως θά αποτελούνταν επίσης από τρία ποιήματα. Στο τεράδιο Z 11 βρίσκει να δουλεύονται από τά τρία λυρικά ποιήματα μόνο τά δύο (ό «Κρητικός» και ή «Φαρμακωμένη στον Άδη») και από τά τρία σατιρικά τό «Σατιρικό του 1833» και ό «Φυλακισμένος»,²⁴ ένώ ένα τρίτο εξαγγέλλεται αλλά δέν σχεδιάζεται καν. Όπως δήποτε, ό Γάλλος νεοελληνιστής, εκτός από τήν πρωτότυπη και ένδιαφέρουσα υπόθεση τής αντιπαράταξης του λυρικού ποιητικού συνόλου στο σατιρικό ποιητικό σύνολο, φαίνεται να συμφωνεί και αυτός με τούς άλλους μελετητές ως προς τήν παρουσία πέντε ποιημάτων στο τεράδιο Z 11.

Αν όμως ό αριθμός αυτός ήταν σωστός, θά ήταν μάταιο να άναζητήσω στα περιεχόμενα του τετραδίου αυτού τό σχεδιαζόμενο με τίς αριθμητικές πράξεις συνθετικό έργο του Σολωμού, τό οποίο, όπως υποστήριξα, θά άπαρτιζόταν από οκτώ ποιήματα. Έντούτοις, επειδή τό συμπέρασμα που προέκυψε από τήν έρμηνεία

των αριθμητικών πράξεων και ή άνεξάρτητη από αυτό υπόθεση του L. Coutelle για τή συνθετική σχέση των περιεχομένων του τετραδίου Z 11 οδηγούσαν τήν άναζήτηση του συνθετικού έργου, άποκλειστικά σχεδόν, στο τεράδιο αυτό, άποφάσισα να εξετάσω προσεχτικά τά περιεχόμενά του. Τό άποτέλεσμα έπαλήθευσε τίς προσδοκίες μου:

α) Μέσα στο τεράδιο Z 11 βρίσκουμε τά υπόλοιπα έφτά ποιήματα (τρία λυρικά και τέσσερα σατιρικά) που μαζί με τό δημοσιευμένο «Όραμα του Λάμπρου» θά συναρτίζαν τίς τέσσερις διμερείς ενότητες του συνθέματος. Τά ποιήματα αυτά είναι τά εξής:

(Οί τίτλοι των ποιημάτων που ακολουθούν είναι του ίδιου του ποιητή, εκτός από τούς τίτλους «Η Φαρμακωμένη στον Άδη», που είναι του Πολυλά, και «Ο Φουρκισμένος», που είναι δικός μου).

A. Λυρικά

1. «Ο Κρητικός» (ΑΕ 354 — 380)
2. «Η Φαρμακωμένη στον Άδη» (ΑΕ 382 — 387)
3. «Ο Φυλακισμένος» (ΑΕ 389)

(Τό τέταρτο λυρικό ποίημα του συνθέματος είναι τό δημοσιευμένο «Όραμα του Λάμπρου»).

B. Σατιρικά

1. «Η Τρίχα» (ΑΕ 329 — 353)
2. «Δεύτερο όνειρο» (ΑΕ 389)
3. «Ο Φουρκισμένος» (ΑΕ 388 — 391)
4. «Η Μετατόπιση του αγάλματος του Μέτλαντ» (ΑΕ 328).

β) Ο Σολωμός έγραψε τό τεράδιο Z 11 και από τίς δύο κατευθύνσεις: από τήν αρχή ως τό φ 27β και άντίστροφα από τό τέλος (φ 50α) ως τό φ 45β. Τίς άλλες φορές που εφαρμόζει τήν τακτική αυτή ό Σολωμός, αυτό γίνεται είτε πρόχειρα και περιστασιακά είτε ύστερα από παρέλευση μεγάλου χρονικού διαστήματος, όταν δηλαδή τό τεράδιο είχε πέσει σε άχρηστία, έμεναν όμως λευκά τά τελευταία του φύλλα. Έδώ όμως, ή συστηματική χρησιμοποίηση του τετραδίου και από

20. Τό ίδιο σατιρικό ποίημα εκδόθηκε με τόν τίτλο «Τρίχα» από τόν Ν. Β. Τωμαδάκη, *Σολωμός*, σελ. 151-155, και από τόν Α. Πολίτη, με τόν τίτλο «Σατιρικό του 1833», *Άπ. 2*, σελ. 251-284 και 338-354.

21. Ο μόνος που αναφέρει τό σχεδίασμα είναι ό Α. Πολίτης, *Άπ. 2*, σελ. 340 σημ. 3.

22. Για πρώτη φορά αναφέρεται στον «Φυλακισμένο» ό Ο. Merlier, *Exposition*, σελ. 208 (πρβ. σελ. 32), και μάς δίνει μιá περίληψη του περιεχομένου του ποιήματος: από τήν περίληψη γίνεται φανερό ότι κάτω από τόν τίτλο αυτόν ό Merlier περιλαμβάνει και τά τρία κείμενα που περιέχονται στα φφ 50α-48β (ΑΕ 391-388) του τετραδίου Z 11 («Ο Φυλακισμένος», «Δεύτερο όνειρο», «Ο Φουρκισμένος»), που τά θεωρεί ένα μόνο σατιρικό ποίημα, «μιá βιαιότατη πολιτική σάτιρα, με θέμα τόν εμφύλιο σπαραγμό και τίς επιθέσεις εναντίον του Καποδίστρια». Παλιότερα ό Α. Πολίτης, *Άπ. 2*, σελ. 340 σημ. 3, είχε επίσης αναφερθεί σ' ένα σχεδίασμα για σάτιρα που καταλαμβάνει τίς σελ. 98-95 (= 50α-48β) του τετραδίου, χωρίς να δώσει όμως τίτλο.

23. *Formation*, σελ. 481-483.

24. Είναι φανερό ότι ό L. Coutelle παρασύρεται από τό λάθος του Merlier· βλ. πιο πάνω σημ. 22.

τίς δύο κατευθύνσεις ένα πράγμα, νομίζω, μπορεί να σημαίνει: ότι ο ποιητής, από μία στιγμή και πέρα, σκοπεύει να ασχοληθεί με τη σύνθεση περισσότερων από ένα ποιημάτων *τ α υ τ ό χ ρ ο ν α*. Καί όταν βλέπουμε ότι τα ποιήματα αυτά δεν είναι ένα ή δύο αλλά έφτά, και μάλιστα ποιήματα που έχουν ή σχεδιάζονται να έχουν όγκο σεβαστό και ιδέες ύψηλές, είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι ή ταυτόχρονη σύλληψη και επεξεργασία τους γίνεται ανεξάρτητα στο καθένα απ' αυτά. Καί τό πράγμα είναι ακόμα πιά δύσκολο ειδικά στον Σολωμό, για τόν όποιο όχι μόνο μπορούμε να πιστοποιήσουμε από τά αὐτόγραφα του ότι απέφευγε να ασχολείται με πολλά έργα μαζί, αλλά και έχουμε μαρτυρημένη από τόν ίδιο αὐτή του τή συνήθεια: 'Εξηγώντας τό καλοκαίρι του 1825 στον Λουδοβίκο Στράνη γιατί καθυστερεί τό ξαναπλάσιμο ενός μέρους του «Είς τό θάνατο του Λόρδ Μπαίρον» δηλώνει: «γιατί τώρα ασχολούμαι με κάτι έντελώς διαφορετικό, κι ἐγώ ζέρω να κυριαρχώ τήν ἔμπνευση που με κυριαρχεί».²⁵

γ) Σέ συνάρτηση με τά παραπάνω πρέπει να θυμίσω όσα είπα ήδη για τόν ένιαίο χαρακτήρα τής γραφής και τήν ομοιόμορφη διάταξη τών κειμένων σ' όλόκληρο τό τετράδιο Z 11, καθώς επίσης και για τήν ομοιογένεια τής ορθογραφίας. "Όλα αυτά ένισχύουν, όπως υποστήριξα, τήν υπόθεση ότι ή επεξεργασία τών διαφόρων κειμένων έγινε σέ σύντομο χρονικό διάστημα.²⁶

δ) 'Ο Σολωμός χρησιμοποιεί στά χειρόγραφα του τόν όρο *canto* (= άσμα) στή συνηθισμένη του σημασία «μέρος μεγάλου ποιήματος». Τά μέρη π.χ. του «Λάμπρου» χαρακτηρίζονται με τή λέξη αὐτή: AE 24 β 1 *introdurre alla fine del canto* (= να παρουσιάσεις στο τέλος του άσματος), 28. 30 *Si comincerà il quarto canto* (= θα αρχίσει τό τέταρτο άσμα), 32. 18 *Si farà nel primo canto* (=θα γίνει στο πρώτο άσμα), 32. 21 e *nel terzo canto* (o *quel che sarà*) (= και στο τρίτο άσμα (ή όποιο θα είναι)), 41. 31 *con che termina il canto* (= με τό όποιο τελειώνει τό άσμα).

Τόν ίδιο όρο χρησιμοποιεί για τά μέρη του «Λάμπρου» και σέ δύο επιστολές του: Στο γράμμα στον Άνδρέα Λουριώτη (20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1824) αναγγέλει ότι έχει un *roema in sei canti in ottava rima* (ένα ποίημα σέ έξι άσματα γραμμένο σέ οκτάβες).²⁷ Καί στο γράμμα που στέλνει στον Λ. Στράνη τόν Ιούλιο ή τόν Αύγουστο του 1825 του ανακοινώνει για τό «Λάμπρο»: *Saranno quattro canti* (= Θα είναι τέσσερα άσματα).²⁸

'Αλλά τόν ίδιο όρο χρησιμοποιεί και για τήν «Τρίχα»: AE 335 β 13 — 14, *Non sarebbe male che il canto fosse intitolato 'Η τρίχα* (= Δέν θα ήταν κακό να ονομαστέι τό άσμα 'Η τρίχα). Είναι άπίθανο να χρησιμοποιείται εδώ ή λέξη με τή σημασία «τραγούδι» ή έστω «ποίημα λυρικό που προορίζεται για μελοποίηση». Για τή σημασία αὐτή ο Σολωμός χρησιμοποιεί τόν όρο «canzone»: AE 28. 17 *Si ponno introdurre le due*

canzoni (= Μπορούν να μπουν τά δύο τραγούδια) πρόκειται για τά «Δυό αδέλφια» και τήν «Τρελή μάνα». 298a 10 e *canta la canzone in versi martelliani* (= και τραγουδάει τό τραγούδι σέ μαρτελλιανούς (δηλαδή δεκαπεντασύλλαβους) στίχους)· πρόκειται για τό τραγούδι του νάνου στή «Γυναίκα τής Ζάκυθος». 337 β 17 — 18 *Far che il Frate [...] canti qualche canzonetta lirica* (= Κάνε ο φλάρης [...] να τραγουδάει κάποιο λυρικό τραγουδάκι)· για κάποιο τραγουδάκι που σχεδίαζε ο Σολωμός να παρεμβάλει στήν «Τρίχα». "Αλλωστε τό ποιητικό είδος στο όποιο ανήκει ή «Τρίχα» δύσκολα θα μπορούσε να ονομαστέι «τραγούδι».

Συνεπώς ο όρος πρέπει και στήν «Τρίχα» να χρησιμοποιείται στή σημασία «μέρος ενός μεγάλου ποιήματος». Ένισχύεται έτσι και με τό χαρακτηρισμό αὐτόν ή υπόθεση ότι ή «Τρίχα» αποτελεί μέρος ενός μεγάλου συνθετικού έργου.

ε) Σέ μία από τίς σελίδες στίς όποιες ο Σολωμός επεξεργάζεται τόν «Κρητικό» διαβάζουμε τόν ακόλουθο στοχασμό:

Ogni quarta parte abbia idee grandi e come disparate. Guarda di esser breve e di non insistere in nulla.

= Κάθε τέταρτο μέρος άς έχει ιδέες μεγάλες και σάν διαφορετικές. Κοίτα να είσαι σύντομος και να μήν επιμένεις σέ τίποτα.

(AE 357 β 1 — 2)

Είναι πολύ πιθανό ότι κι ο στοχασμός αὐτός αναφέρεται στήν τετραμερή διαίρεση του συνθέματος. Σέ κάθε τεταρτημόριο του συνθετικού έργου πρέπει δηλαδή να αναπτύσσεται και μία «μεγάλη ιδέα».

«Μεγάλες» ιδέες περιμένει κανείς να περικλείονται στα τέσσερα λυρικά μέρη του συνθέματος. 'Ο στοχασμός μάλιστα αὐτός βλέπουμε ότι γράφεται στο μέρος του τετραδίου Z 11 που περιλαμβάνει τόν «Κρητικό», ένα δηλαδή από τά τέσσερα αυτά λυρικά μέρη. 'Εξάλλου και στα άλλα λυρικά ποιήματα, αντίθετα με τά τέσσερα σατιρικά στα όποια δεν συναντούμε καθόλου στοχασμούς με ανάλογο περιεχόμενο, ο Σολωμός διατυπώνει στοχασμούς με τόν ίδιο προβληματισμό σχετικά με τίς μεγάλες ιδέες που θα πρέπει να προκύπτουν από αυτά. Στόν «Φυλακισμένο»:

Vedi di chiudere qualche idea feconda e grande.
= Κοίταξε να κλείσεις μέσα κάποια ιδέα γόνιμη και μεγάλη.

(AE 389 α 2-5)

Στή «Φαρμακωμένη στον "Αδη»:

Guarda che dal Componimento risulti indirettamente qualche idea morale grande e interessante.

= Κοίταξε από τό Σύνθεμα²⁹ να προκύπτει έμμεσα κάποια ήθική ιδέα μεγάλη και ενδιαφέρουσα.

(AE 386 β 9-11)

25. Πολίτης, Σολ. Γρ., σελ. 21.

26. Για τή χρονολόγηση γίνεται έκτενης λόγος σ' άλλο κεφάλαιο.

27. Γ. Βλαχογιάννης, έφ. «'Ελευθερον Βήμα», 25. 3. 1928· ή παραπομπή από τόν Πολίτη, Γύ. Σολ., σελ. 128.

28. Πολίτης, 'Ανέκδ. Σολ., σελ. 159· Πολίτης, Σολ. Γρ., σελ. 22.

29. 'Ο όρος «componimento» χρησιμοποιείται τόσο εδώ όσο και στον «Φυλακισμένο» για τά επιμέρους ποιήματα και όχι για τό συνθετικό έργο. Στήν άμέσως επόμενη άράδα (AE 386 β 12) ο ποιητής ξαναρχίζει να γράφει τό στοχασμό με τίς λέξεις «Κοίταξε σ' όλόκληρο τό ποίημα» χρησιμοποιώντας πιά τόν όρο «Roema».

Γιά τό τρίτο λυρικό ποίημα, τό «Όραμα τοῦ Λάμπρου», δέν ὑπάρχει περιθώριο προβληματισμοῦ, ἀφοῦ εἶναι ἤδη τελειωμένο καί, πιθανότατα, δημοσιευμένο, δταν γράφεται τό τετράδιο Ζ11. Κατά τήν πορεία τῆς διαμόρφωσης τῶν ποιημάτων οἱ ἀνώνυμες ἀκόμα «μεγάλες ιδέες» ἀποκτοῦν ἀντίκρουσμα: Στόν «Φυλακισμένο» ὁ ἥρωας θά δεῖ «la visione terribile ove si manifesti l' Idea Madre del compromimento» (= τό τρομαχτικό ὄραμα ὅπου φανερώνεται ἡ Κεντρική Ἰδέα τοῦ συνθέματος) (ΑΕ 389 α 19-21)· στή «Φαρμακωμένη στον Ἄδη» ἡ ιδέα ὀνοματίζεται πιά συγκεκριμένα (ΑΕ 386 β 35-36): l' idea morale sulla vanità dell' umana felicità (= ἡ ἠθική ιδέα γιά τή ματαιότητα τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας)· στόν «Κρητικό» ἡ ιδέα συνοψίζεται ἀπό τόν ποιητή ἀργότερα στίς λέξεις (ΑΕ 411.2) «l' Amore divinizzato» (= ὁ θεοποιημένος Ἔρωτας). Καί μιά πλησιέστερη προσέγγιση τῶν σχετικῶν κειμένων ἀποδεικνύει ὅτι πραγματικά οἱ ιδέες αὐτές δέν εἶναι ἐντελῶς διαφορετικές, ἀλλά «σάν διαφορετικές», συντείνουν δηλαδή στήν προβολή μιᾶς κεντρικῆς ιδέας ὀλόκληρου τοῦ συνθέματος.

ς) Τίς ἴδιες περίπου διαστάσεις καί τήν ἴδια περίπου ἔκταση μέ τό τετράδιο Ζ 11 ἔχει, ὅπως εἶδαμε, καί τό τετράδιο Ζ 6.³⁰ Καί ἡ χρονική ἀπόσταση μεταξύ τους δέν πρέπει νά εἶναι μεγάλη. Ἴσως δέν εἶναι τυχαῖες καί οἱ ἄλλες ὁμοιότητες πού παρατηροῦμε στά δύο χειρόγραφα.

Τό τετράδιο Ζ 6 προορίζεται ὀλόκληρο γιά ἓνα ἔργο: τοῦς «*Ελεύθερος Πολιορκημένους*» στό στάδιο τοῦ Β' Σχεδιάσματος.³¹ Στό φ 1α (ΑΕ 423), τό ἐξώφυλλο τοῦ τετραδίου, κάτω ἀπό τόν τίτλο «*Οἱ ελεύθεροι πολιορκισμένοι*», στή μεσηνική σελίδα, ὁ Σολωμός γράφει μιά ἐπιγραφή (motto), πού πρέπει νά προορίζεται γιά ὀλόκληρο τό ἔργο πού σκόπευε νά καταγράψει στό τετράδιο. Ἡ ἐπιγραφή, καλλιγραφημένη, καταλαμβάνει ὅλο τό πλάτος τῆς σελίδας· στήν πρώτη της σειρά δηλώνεται ἡ παράγραφος μέ εἰσθεση³² στό τέλος γράφεται τό ὄνομα τῆς πηγῆς χωρίς παραπομπή: Origene.

Τό ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καί στό φ 1 (ΑΕ 327), δηλαδή στό ἐξώφυλλο τοῦ τετραδίου Ζ 11. Στή μέση τῆς σελίδας, σ' ὀλόκληρο τό πλάτος της, ὁ Σολωμός γράφει καλλιγραφικά μιά ἐπιγραφή· στήν ἀρχή δηλώνεται ἡ παράγραφος μέ εἰσθεση· στό τέλος γράφεται τό ὄνομα τῆς πηγῆς χωρίς παραπομπή: Mendelson. Καί αὐτή ἡ ἐπιγραφή θά πρέπει νά προορίζεται γιά ὅλα τά περιεχόμενα τοῦ τετραδίου Ζ 11, εἴτε ἀπό τήν ἀρχή γράφτηκε εἴτε ἐκ τῶν ὑστέρων. Κάτι τέτοιο ὅμως θά ἦταν ἀδιανόητο, ἄν τά περιεχόμενα τοῦ τετραδίου δέν εἶχαν ὀργανική σχέση μεταξύ τους.

Ἡ ὁμοιότητα εἶναι χαρακτηριστική καί στά παραθέματα πού ἐπιλέγει γιά ἐπιγραφές ὁ Σολωμός. Καί τά δύο σχετίζονται στήν πραγματικότητα λιγότερο μέ τά ἔργα πού θά ἀκολουθήσουν στά χειρόγραφα καί περισσότερο μέ τόν δημιουργό ποιητή καί τή μεγαλοφυΐα του.

Τό παράθεμα τοῦ τετραδίου Ζ 11 προέρχεται ἀπό τό ἔργο «*Über die Hauptgrundsätze der schönen Künste und der Wissenschaften*» (μέρος 1, παράγρ. 1) τοῦ Γερμανοβραίου φιλοσόφου Moses Mendelssohn (1729-1786):

In queste regole del bello che crea il Genio dell' artista che analizza il giudice dell' arte sono rinchiusi i più importanti secreti del cuore umano. Ogni regola del bello è una scoperta nella scienza delle facoltà dell' anima.

= Σ' αὐτούς τοὺς κανόνες τοῦ ὠραίου, τοὺς ὁποίους δημιουργεῖ ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ καλλιτέχνη [καί] ἀναλύει ὁ κριτής τῆς τέχνης, εἶναι κλεισμένα τά πιά σπουδαῖα μυστικά τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς. Κάθε κανόνας τοῦ ὠραίου εἶναι μιά ἀνακάλυψη στήν ἐπιστήμη τῶν ιδιοτήτων τῆς ψυχῆς.³³

Ἡ L. Coutelle εὐστοχα ἐπισημαίνει τή σχέση τοῦ περιοχόμενου τῆς ἐπιγραφῆς μέ τόν γενικότερο πνευματικό προσανατολισμό τοῦ Σολωμοῦ τά χρόνια αὐτά.³⁴ Ἡ «ἐπιστήμη τῶν ιδιοτήτων τῆς ψυχῆς» τοῦ μεταφρασμένου παραθέματος δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν Ψυχολογία. Τό ἀντικείμενο τῆς θεωρητικῆς Ψυχολογίας, σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις καί τήν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς, ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τῶν μεταφυσικῶν ιδιοτήτων τῆς ψυχῆς, ἓνας στόχος στόν ὅποιο ἔχει στρέψει τίς πνευματικές του δυνάμεις ὁ Σολωμός τόν καιρό πού γράφει τό τετράδιο Ζ 11.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ τετραδίου Ζ 6 προέρχεται ἀπό τό «*Περί ἀρχῶν*» τοῦ Ὀριγένη, 1, 3, 51, σέ γαλλική ἀπόδοση:

Le Père embrasse tout ce qui existe; le Fils est borné aux seuls êtres intelligents, et l' Esprit aux seuls élus.

= Ὁ Πατήρ περιβάλλει τά πάντα· ὁ Υἱός περιορίζεται μόνο στά λογικά ὄντα, καί τό Πνεῦμα μόνο στοὺς ἐκλεκτούς.

30. Ζ 11: 31×20,5, φφ 50 — Ζ 6: 30, 5×20, φφ 51.

31. Δέν ἔχει σημασία ἄν τελικά ἔμειναν ἄγραφα τά φφ 4β-51α.

32. Τονίζω αὐτήν τήν λεπτομέρεια, γιατί πρόκειται γιά μιά ἐκλεπτυσμένη πού δέν τή συναντοῦμε παρά μόνο στά καθαρογραμμένα, ἄρα κατὰ κάποιον τρόπο ὀριστικοποιημένα χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ πρβ. τό φφ Ζ 13, ὅπου οἱ ἀριθμημένες παράγραφοι τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος» γράφονται ὅλες μέ εἰσθεση.

33. Τόσο ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ περικοπή προοριζόταν γιά ἐπιγραφή τοῦ τετραδίου Ζ 11, ὅσο καί ὁ ἐντοπισμός τοῦ χωρίου τοῦ Mendelssohn ὀφείλονται στόν L. Coutelle, Formation, σελ. 400 καί σημ. 1. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Σολωμός παραθέτει τό κείμενο στά ἰταλικά, χωρίς ὅμως νά ἀντλεῖ ἀπό τή μετάφραση τοῦ Fr. Pizzetti (Parma 1800) πού ὑποδεικνύει ὁ Coutelle. Ὑπάρχει ὅμως καί μιά ἄλλη ἰταλική μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Mendelssohn, πού εἶχε τήν καλοσύνη νά μου τήν ὑποδείξει ἡ δ. Δήμητρα Κούκουρα· ἡ μετάφραση αὐτή δέν περιλαμβάνεται στήν κατά τά ἄλλα ἐξαντλητική *Moses Mendelssohn Bibliographie* τοῦ Hermann M. Z. Meyer, Βερολίνο 1965. Πρόκειται γιά τή μετάφραση τοῦ Carlo Ferdinandi (Λοζάννη 1779). Δυστυχῶς δέν μπόρεσα νά ἐλέγξω τό ἴδιο τό βιβλίο, γιά νά ἐξακριβώσω ἄν ὁ Σολωμός ἀντλεῖ ἀπ' αὐτόν. Ὁπωσδήποτε ἡ ἰταλική ἐπιγραφή τοῦ τετραδίου Ζ 11 ἔχει πολλά μεταφραστικά λάθη. Παραθέτω τό πρωτότυπο γερμανικό κείμενο: «In den Regeln der Schönheit, die das Genie des Künstlers empfindet, und der Kunsttrichter in Vernunftschlüsse auflöset, liegen die tiefsten Geheimnisse unserer Seele verborgen. Jede Regel der Schönheit ist zugleich eine Entdeckung in der Seelenlehre» (Moses Mendelssohn, *Astherische Schriften in Auswahl*, ἐκδ. Otto F. Best, Darmstadt 1974).

Τό ελληνικό χωρίο του Ὁριγενή, γιά τό ὄποιο ὁ Octave Merlier εἶχε ἐξαγγεῖλει εἰδική μελέτη,³⁵ ἀναφέρει στήν τρίτη θέση — αὐτήν πού προφανῶς ἐνδιαφέρει τό Σολωμό — ὄχι τούς ἐκλεκτούς ἀλλά τούς ἀγίους: «ἔτι δὲ ἦττον τό πνεῦμα τό ἅγιον ἐπί μόνους τούς ἀγίους δικνούμενον».³⁶

Πάνω ἀκριβῶς ἀπό τό χωρίο τοῦ Ὁριγενή στό τετράδιο Z 6 ὁ Σολωμός, ὅπως εἶδαμε, γράφει τόν τίτλο «Οἱ ἐλεύθεροι πολιορκισμένοι». Δέν ὑπάρχει τίποτα ἀντίστοιχο στό τετράδιο Z 11, πάνω ἀπό τό παράθεμα τοῦ Mendelson. Μόνο πολύ ψηλά στό φ 1α (AE 327) γράφονται οἱ λέξεις Μανέ, Μανέ, Θεκέλ. Πρόκειται γιά τίς γνωστές προφητικές λέξεις ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη «μανή, θεκέλ, φαρές», στή δεύτερη ἀπό τίς ὁποῖες στηρίζει ὁ Σολωμός μιᾶ ὁλόκληρη ἐνότητα τῆς «Τρίχας», τό θέμα τοῦ ζυγίσματος. Πραγματικά, σύμφωνα μέ τή βιβλική ἐρμηνεία (Δανιήλ 5, 25) ἡ λέξη «θεκέλ» σημαίνει «ἐστάθη ἐν ζυγῶ (ἐνν. «ἡ βασιλεία σου») καί εὐρέθη ὑστεροῦσα».³⁷ Θά μπορούσε κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι στίς τρεῖς αὐτές λέξεις βρίσκουμε τόν τίτλο τοῦ συνθέματος.³⁸

Αὐτό ὅμως δέν μπορεῖ νά συμβαίνει. Πρῶτα πρῶτα, γιάτι διαβάζουμε *Μανέ, Μανέ, Θεκέλ*, καί ὄχι *Μανέ, Θεκέλ, Φαρές*. Βέβαια, οἱ ἀβλεψίες αὐτοῦ τοῦ τύπου πού κάνει ὁ Σολωμός δέν εἶναι λίγες. Θά ἦταν ὅμως παράτολμο νά ὑποστηρίζουμε ὅτι κάνει τέτοιο λάθος στόν τίτλο τοῦ συνθέματος στό ἐξώφυλλο τοῦ τετραδίου. Ἐπειτα, γιάτι τήν ἐπανάληψη «Μανέ, Μανέ» τήν ξαναβρίσκουμε μέσα στίς ἐπεξεργασίες τῆς «Τρίχας»: AE 350 β 10 *μανέ, μανέ, θεκέλ, φαρές κι ἡσύχασε τό νοῦ σου*. Πρέπει λοιπόν ἡ ἐπανάληψη νά μήν εἶναι τυχαία, ἀλλά νά ὀφείλεται σέ ἄλλου λόγους, πιθανότατα μετρικούς. Καί δέν ἀποκλείεται νά γράφτηκε στό ἐξώφυλλο ἡ ἀρχή αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ στίχου τῆς «Τρίχας». Ὑπάρχει ὅμως καί κάτι πολύ βασικό: Οἱ λέξεις *Μανέ, Μανέ, Θεκέλ* στό φ 1α τοῦ τετραδίου Z 11 δέν πρέπει νά εἶναι νοαμμένες ἀπό τό Σολωμό. Γιά γράμματα δέν ἔχουν καμμιά ὁμοιότητα μέ τον γνωστό γραφικό χαρακτήρα τοῦ ποιητή. Τό πραγμα εἶναι φανερότερο στά κεφαλαία *Μ* καί *Θ* καί στά μικρά *ε* καί *λ*. Ἡ σύγκριση γίνεται πολύ εὐκόλα μέ τό στίχο AE 350 β 10 πού ἀνέφερα πῶς πάνω, καθώς καί μέ ἄλλες παραλλαγές, ὅπου βρίσκουμε τίς ἴδιες λέξεις (AE 342 α 37, β 3, 347 β 3-5, 350 β 7).

ζ) Στό φ 1β (AE 328) τοῦ τετραδίου Z 11, στήν ἐσωτερική δηλαδή πλευρά τοῦ ἐξωφύλλου, ὁ Σολωμός γράφει σ' ὁλόκληρο τό πλάτος τῆς σελίδας, σχετικά καλλιγραφημένα καί μέ εἰσθεση στήν ἀρχή, τόν ἀκόλουθο στοχασμό:

34. Formation, σελ. 400-401.

35. Exposition, σελ. 122.

36. Migne, Patrologia Graeca 11, 150· βλ. Πολίτης AE 2, σελ. 599.

37. Ὁλόκληρη ἡ περικοπή ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη: «Καί αὐτή ἡ γραφή ἡ ἐντεταγμένη Μανή, θεκέλ, φαρές. Τοῦτο τό σύγκριμα τοῦ ρήματος· μανή, ἐμέτρησεν ὁ λαός τήν βασιλείαν σου καί ἐπλήρωσεν αὐτήν· θεκέλ, ἐστάθη ἐν ζυγῶ καί εὐρέθη ὑστεροῦσα· φαρές, διήρηται ἡ βασιλεία σου καί ἔδωθη Μήδοις καί Πέρσαις»· βλ. Πολίτης, Ἔπ. 2, σελ. 341-342.

38. Τήν ὑπόδειξη αὐτή μοῦ ἔκανε προφορικά ὡς μακρινή δυνατότητα ὁ καθ. Coutelle. Κάθε μιᾶ ἀπό τίς λέξεις θά ἀναφερόταν σέ καθένα ἀπό τά τρία μέρη πού δέχεται στό σύνθεμα ὁ Γάλλος νεοελληνιστής.

È meglio fare un Componimento piuttosto lungo, che sia metà serio e sublime, e l' altra velenoso-bernesca. Nella prima parte può essere il Principio del bene, che combatte col Principio del male nella seconda. Così il componimento potrà essere d' una comune utilità, [secondo] nascondendo sotto il velo della poesia una tattivat Parte, Profonda, — nella quale per incidente si parla del giovine. — (Si pensi profondamente alla Essenza e alla Forma di questo componimento).

= Εἶναι καλύτερο νά κάνεις ἕνα σύνθεμα μᾶλλον μακρῦ, πού νά εἶναι τό μισό σοβαρό καί ὑψηλό καί τό ἄλλο φαρμακερό καί κωμικό. Στό πρῶτο μέρος μπορεῖ νά εἶναι ἡ Ἀρχή τοῦ καλοῦ, πού μάχεται μέ τήν Ἀρχή τοῦ κακοῦ στό δεύτερο. Ἐτσι τό σύνθεμα θά μπορέσει νά ἔχει κοινή ὠφέλεια κρύβοντας κάτω ἀπό τό πέπλο τῆς ποίησης ἕνα μέρος ἐνεργητικό, βαθύ — καί σ' αὐτό παρεμπιπτόντως θά ὄνειδίζεται καί ὁ νέος. (Σκέψου βαθιά τήν οὐσία καί τή μορφή τούτου τοῦ συνθέματος).

Δέν θά ἐξετάσω ἀκόμα λεπτομερειακά τό περιεχόμενο τοῦ στοχασμοῦ. Ἐπισημαίνω μονάχα τόν προγραμματικό χαρακτήρα του καί τή δηλωμένη πιά πρόθεση τοῦ ποιητή νά κάνει ἕνα σύνθεμα «μᾶλλον μακρῦ, πού νά εἶναι τό μισό σοβαρό καί ὑψηλό καί τό ἄλλο φαρμακερό καί κωμικό».³⁹

Ὁ στοχασμός πρέπει νά συσχετίστηκε ἀπό τόν Πολυλά μέ τό σατιρικό κείμενο τῆς «Τρίχας»· γι' αὐτό ἴσως στήν ἐκδοση πού ἐτοίμαζε στό χφ AA 67 τίτλοφόρησε τό ποίημα «Componimento satirico 1833».⁴⁰ Τόν ἴδιο συσχετισμό ἔκανε καί ὁ Λίνος Πολίτης καί δημοσίευσε τό στοχασμό μαζί μέ τό κείμενο τῆς «Τρίχας».⁴¹ Νομίζω ὅμως ὅτι ὁ στοχασμός δέν μπορεῖ νά ἀναφέρεται μόνο στό κείμενο τῆς «Τρίχας», πού οὔτε ἰδιαίτερα «μακρῦ» εἶναι (εἶδαμε ὅτι μετά βίας θά εἶχε 120-130 στίχους), οὔτε παρουσιάζει συνδυασμό ὑψηλῆς καί σατιρικῆς ποίησης. Ἐξάλλου στό αὐτόγραφο τοῦ ποιητή ἀνάμεσα στό στοχασμό καί τήν «Τρίχα» παρεβάλλεται τό σατιρικό σχεδιάσμα πού ἔχει τίτλο «Ἡ Μετατόπιση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μέτλαντ».

Τή σχέση τοῦ στοχασμοῦ αὐτοῦ μέ τό σύνολο τῶν περιεχομένων τοῦ τετραδίου Z 11 τήν ἐπικαλέστηκε καί ὁ L. Coutelle,⁴² γιά νά στηρίξει τήν ὑπόθεση τῆς ἀντιπαράταξης τοῦ λυρικοῦ ποιητικοῦ συνόλου τοῦ τετραδίου αὐτοῦ στό σατιρικό ποιητικό σύνολό του.

Γιά τό ὅτι ὁ στοχασμός πρέπει νά ἀναφέρεται στό

39. Θά ἦταν ἐνισχυτικό τῶν συλλογισμῶν μου ἂν ὁ ὄρος «componimento» εἶχε τή σημασία «συνθετικό ἔργο». Ἐντούτοις, μολοντί δέν ἀποκλείεται καί αὐτή ἡ σημασία, ὁ ὄρος ἔχει εὐρύτερο νόημα καί μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά κάθε εἶδους ποίημα ἄσχετα μέ τό μήκος καί τήν ἀρχιτεκτονική του. Γιά τή χρήση τοῦ ὄρου μέσα στό τετράδιο Z 11, βλ. πῶς πάνω σημ. 29.

40. Πολίτης, Ἔπ. 2, σελ. 339.

41. Ἔπ. 2, σελ. 283.

42. Formation, σελ. 483.

σύνολο τῶν περιεχομένων τοῦ τετραδίου ἔχουμε κι ἐδῶ ἓνα ἐνισχυτικό παράλληλο πάλι ἀπό τό τετράδιο Z 6 τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων». Στό φ 1β (ΑΕ 424), στήν ἐσωτερική δηλαδὴ κι ἐδῶ πλευρά τοῦ ἐξωφύλλου, ὁ Σολωμός γράφει, ἐπίσης σ' ὀλόκληρο τό πλάτος τῆς σελίδας, ἀρκετά καλλιγραφημένα καί μέ εἰσθεση στήν ἀρχή, ἔναν-ἐπίσης «προγραμματικό» στοχασμό γιά τό ποίημα πού σχεδιάζει νά ἐπεξεργαστεῖ στό τετράδιο αὐτό:

Tutto il Poema esprima il Concetto a Mondo per sé Matematicamente Graduato, ricco e profondo. Gli è in quest' orma soltanto che è lecito nelle invenzioni consecutive portare i più grandi effetti e terribili. Questo non fu fatto abbastanza mai. Chi lo tentò di proposito (come Euripide; con esso i più dei moderni, che sono suoi figli) ciò fuori dell' Idea, e così ed è noja di chi ha Mente.

= "Ὅλο τό Ποίημα ἄς ἐκφράζει τό Νόημα, ὡσάν ἓνας αὐτοῦπαρχτος κόσμος, μαθηματικά βαθμολογημένος, πλούσιος καί βαθύς. Μέσα εἰς αὐτό τό δρόμο μοναχά συγχωρεῖται νά προξενήσει τινάς, μέ τὰ διάφορα ἀκόλουθα ἐφευρήματα, τές πλέον μεγάλες καί φοβερές ἐντύπωσης. Αὐτό δέν ἔγινε ποτέ ἀρκετά καλά. "Ὅσοι ἐδοκίμασαν νά τό κάμουν (ὡς ὁ Εὐριπίδης, καί μ' αὐτόν οἱ περισσότεροι τῶν νεωτέρων, οἱ ὁποῖοι εἶναι παιδιά του) ἔμειναν ἔξω ἀπό τήν Ἰδέα, καί ὅποιοι ἔχει νοῦ δέν τό ὑποφέρει.

(Μετάφραση Πολυλά· Ἔπ. 1, σελ. 208).

Σύζευξη λυρικών καί σατιρικών μερῶν

Ἐπὶ ὀ. Coutelle, ἐξετάζοντας στή διατριβή του τήν πορεία τῆς σύνθεσης τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος», διακρίνει τρεῖς φάσεις στή σύλληψη τοῦ ἔργου, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν σέ τρεῖς ἀπομακρυσμένες χρονικά ἐπεξεργασίες τοῦ κειμένου.⁴³

Στήν πρώτη φάση (1826) τό ἔργο ἔχει χαρακτήρα πολεμικῆς ἐναντίον μιᾶς γυναίκας, γνωστῆς ὀπωσδήποτε στήν κοινωνία τῆς Ζακύνθου· ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι ἓνα ἔργο à clef.

Στή δεύτερη φάση (1829) ἡ σύλληψη ἀλλάζει στόχος καί τό ἔργο γίνεται ἓνα μάθημα ἠθικῆς ἢ ἐθνικῆς: στήν ἀνήθικη διαγωγή τῆς Γυναίκας τῆς Ζάκυθος ἀντιτάσσονται παραδείγματα ἐνάρετης διαγωγῆς. Τότε ὁ Σολωμός προσθέτει στό ἔργο τή «νεκρικὴ 12η 11», τό ὄραμα τοῦ Μεσολογγίου μέ τὸ Α' σχεδίασμα τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» καί τή σκηνή τῆς ταρχῆς στή Ζάκυνθο.

Στήν τρίτη φάση (Νοέμβριος 1833) μέ τήν προσθήκη δύο νέων στοιχείων οἱ στόχοι τοῦ ἔργου φαίνεται νά ἀλλάζουν πάλι: εἰσάγεται στό ἔργο ἡ μορφή τοῦ Διαβόλου καί προστίθεται, σέ 15σύλλαβα ὁμοιοκατάληκτα δίστιχα, μιὰ σατιρικὴ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Ναπολέοντα Ζαμπέλη. Ἐνῶ ὅμως μέ τή διάχυτη παρου-

σία τοῦ Διαβόλου σ' ὄλο τό ἔργο καί τόν ἐνεργό ρόλο του οἱ προθέσεις τοῦ Σολωμοῦ ὑψώνονται καί πλαταίνουν καί τό ἔργο κινεῖται τώρα στό ἐπίπεδο τοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα στό καλό καί τό κακό, ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Ζαμπέλη λειτουργεῖ ἀντιφατικά καί ξαναγυρίζει τό ἔργο στό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς σάτιρας.

Αὐτός ὁ ἀντιφατικός χαρακτήρας πού ἀποκτάει τό ἔργο καί ἡ δυσκολία νά ἐνταχθεῖ λειτουργικά στό κείμενο ἢ παρουσία τοῦ Ζαμπέλη συνετέλεσαν, λέει ὁ L. Coutelle, ὡστε ἡ «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» νά μείνει ἡμιτελής καί ὁ Σολωμός νά ἐπιχειρήσει νά ἀφιερῶσει στόν Ζαμπέλη μιὰ ὀλόκληρη, ἀνεξάρτητη, σάτιρα. Ἔτσι, ὁ ποιητής ἐπεξεργάζεται στό τετράδιο Z 11 τό σατιρικό κείμενο ἐναντίον τοῦ Ζαμπέλη, πού σκέφτεται νά τό τιτλοφορήσει «Ἡ Τρίχα», χρησιμοποιοῦντας, ἐμπλουτισμένο βέβαια, τό θεματικό ὄλικο πού εἶχε δοκιμάσει νά ἐντάξει στή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος»: τό θέμα τῆς μαϊμοῦς («Γυναίκα τῆς Ζάκυθος»: ΑΕ 266 β 1-5, 267 α 15-32, β 7-20, 298 α 22-24 — «Ἡ Τρίχα»: ΑΕ 329 α 7-21 κ.ά.), τό θέμα τοῦ φλάρη («Γυναίκα τῆς Ζάκυθος»: ΑΕ 269.15-16 — «Ἡ Τρίχα»: ΑΕ 329 α 23 κ.ά.).

Ἡ παραπάνω συλλογιστικὴ πορεία στήν ὁποία ὀδηγεῖται ὁ L. Coutelle μέ τὴ βοήθεια τῶν στοιχείων πού τοῦ παρέχει τό τετράδιο Z 13 τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος» εἶναι, νομίζω, ἀπόλυτα πειστικὴ. Τό μόνο πού θά πρόσθετα ἀφορᾶ τόν ἀριθμὸ τῶν προσώπων πού σκόπευε νά σατιρίσει ὁ Σολωμός στήν τρίτη φάση τῆς ἐπεξεργασίας τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος». Νομίζω ὅτι ἡ σατιρικὴ ἐπίθεση δέν θά γινόταν μόνο ἐναντίον τοῦ Ζαμπέλη, ἀλλὰ καί ἐναντίον ἄλλων γνωστῶν προσώπων τῆς κοινωνίας τῆς Ζακύνθου: στό σχεδίασμα τῆς σκηνῆς μέ τό νάνο διαβάζουμε:

Capitolo ultimo. Il nanotto fa le sue scene satiriche col corno suo (e così si sviluppa γιατί τό 'στριφτε) e canta la canzone in versi martelliani. La maggior parte sia per il N.

= Κεφάλαιο ὕστερο. Ὁ μικρὸς νάνος κάνει τίς σατιρικὲς του σκηνές μέ τό κέρατό του (κι ἔτσι ξεδιαλύνεται γιατί τό 'στριφτε), καί τραγουδᾷ τό τραγούδι σέ στίχους μαρτελλιανούς [δεκαπεντασύλλαβους]. Τό μεγαλύτερο μέρος νά εἶναι γιὰ τόν Ν.

(ΑΕ 298 α 7-12 = Ἔπ. 2, σελ. 63, 75)

Ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς πεντασύλλαβους στίχους τοῦ θέματος τῆς μαϊμοῦς πού ἐπεξεργάζεται στή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη σημείωση:

O in Principio o in Mezzo o in Fine perdonare solennemente tutti e far restare il solo N.

= Ἡ στήν ἀρχή ἢ στή μέση ἢ στό τέλος νά συχωρέσεις ἐπίσημα ὅλους καί νά κάμεις νά μείνει μόνος τοῦ ὀ Ν.

(ΑΕ 267 β 21-23 = Πολίτης, Γυ. Ζα., 79)

Ἡ διαδοχικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη τοῦ σχεδίου τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος», ἔτσι ὅπως διαγράφεται ἀπὸ τόν L. Coutelle, μέ ὀδηγεῖ σέ δύο βασικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μέ τὰ περιεχόμενα τοῦ τετραδίου Z 11:

43. Formation, σελ. 377-386.

α) Ἡ σύλληψη τῆς σατιρικῆς σειρᾶς τῶν ὀνείρων τοῦ τετραδίου Z II συνδέεται ἄμεσα μέ τῆ σύλληψη τῆς τρίτης φάσης τοῦ σχεδίου τῆς «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος»· ἀκριβέστερα, τά σατιρικά ὄνειρα τοῦ Z II συνεχίζουν τήν τρίτη ἐκείνη φάση.

β) Ἡ σύλληψη τοῦ συνθέματος τοῦ τετραδίου Z II, μέ τήν ἐναλλαγὴ λυρικῶν καί σατιρικῶν κειμένων, εἶναι ἀνάλογη μέ τῆ δεύτερη φάση τῆς «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», ὅπου ἡ προσπάθεια τοῦ Σολωμοῦ νά ὑψώσει τό ἔργο πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς σάτιρας τόν ὀδήγησε νά παρεμβάλει στό ἔργο καί λυρικά ποιητικά κείμενα («Νεκρικὴ Ὀδὴ II», A' σχεδιάσμα «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων»).

Οἱ δύο αὐτές παρατηρήσεις ἐνισχύονται καί ἀπό τό συμπέρασμα πού προέκυψε κατά τήν ἐξέταση τῆς σειρᾶς μέ τήν ὁποία ἐγιναν στό Z II οἱ ἀριθμητικὲς πράξεις πού ἀφοροῦν τήν κατάστροφωσιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου τοῦ συνθέματος. Ἡ σειρά καταγραφῆς τῶν ἀριθμητικῶν αὐτῶν πράξεων προϋποθέτει δύο φάσεις στίς προθέσεις τοῦ ποιητῆ σχετικὰ μέ τά περιεχόμενα τοῦ Z II.

Στήν πρώτη φάση, πού βλέπουμε τώρα ὅτι, κατά κάποιον τρόπο, ἀποτελεῖ τῆ συνέχεια τῆς τρίτης φάσης τῆς «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», ὁ ποιητῆς ξεκινάει μέ τήν πρόθεση νά διοχετεύσει σέ στίχους τήν πικρία καί τήν ἀπογοήτευση πού δοκίμασε ἀπό τίς ἀνθρώπινες σχέσεις του καί ἀπό τούς κοινωνικούς θεσμούς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ψυχικὴ του αὐτὴ κατάσταση σχετίζεται μέ τό γεγονός τῆς οἰκογενειακῆς δίκης, πού ἀρχίζει τό Νοέμβριο τοῦ 1833 — ἡ σωστότερα ἐπιδεινώνεται ἀπ' αὐτό. Ἡ δίκη συνδέεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τό περιεχόμενο τοῦ, πρώτου σατιρικοῦ ὀνείρου τοῦ Z II, ἀφοῦ ὅπως εἶδαμε σατιρικός στόχος του εἶναι ὁ Ν. Ζαμπέλης. Ὁπωσδήποτε ὅμως, στή σειρά τῶν σατιρικῶν ὀνείρων πού ἀναγγέλεται ὅτι θά ἀκολουθήσουν, ἡ σάτιρα στρέφεται καί ἐναντίον ἄλλων προσώπων.

Στή δεύτερη φάση ἡ ἀρχικὴ πηγαία πρόθεση τοῦ ποιητῆ ὑποχωρεῖ, ἐνδεχομένως ὕστερα ἀπό μιά σκέψη ἀνάλογη μέ ἐκείνη πού τόν ὀδήγησε νά ἀλλάξει τῆ σύλληψη τῆς «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» καί νά τήν ἀνεβάσει ἀπό τό χαμηλό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς σάτιρας στό ὑψηλό ἐπίπεδο τῆς μάχης ἀνάμεσα στό καλό καί τό κακό. Ἀποφασίζει δηλαδή τήν προσωπική του ἀπογοήτευση νά τῆ διοχετεύσει σ' ἕνα σύνθεμα ὄχι μόνο πικρόχολης σάτιρας ἀλλά καί ὑψηλῆς ποίησης, γιά νά ἔχει ἔτσι αὐτό, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «κοινὴ ὠφέλεια». Εἶναι φανερὴ ἡ προσπάθειά του νά μὴν ξεπέσει ἡ ὀργή του σέ ποιητικὸ λίβελο, ἀλλά νά διυλιστεῖ μέσα σ' ἕνα ἐν μέρει ὑψηλό ποιητικὸ ἔργο. Καταφεύγει λοιπὸν πάλι, ὅπως στή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», στό συνδυασμὸ λυρικοῦ καί σατιρικοῦ στοιχείου, δημιουργώντας ἔτσι μιά τεχνητὴ ἀπόσταση ἀπὸ τῆ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἀφορμὴ τῶν σατιρικῶν κειμένων, γιατί πιστεύει ὅτι αὐτό θά τόν βοηθήσει νά κρατήσῃ τό νέο σύνθεμα στό σωστὸ καλλιτεχνικὸ καί ἠθικὸ ὕψος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀνάλογη ἀπόπειρα στή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» τοῦ εἶχε δημιουργήσει, ἐξαιτίας τῆς ἐνιαίας καί συνεχόμενης ὑπόθεσής της, προβλήματα ἐνταξῆς καί πλοκῆς πού τόν ὀδήγησαν σέ ἀδιέξοδο, στή συνθετικὴ ἀπόπειρα τοῦ Z II δοκιμάζει ἕνα σχῆμα πολὺ

πιὸ ἐλεύθερο καί ἄνετο ἀπὸ τήν ἀποψη τῆς πλοκῆς: ἡ σύνθεση δὲν θά γίνῃ στό ἐπίπεδο μιᾶς ἐνιαίας καί ἐξελισσόμενης ἱστορίας, ἀλλὰ στό ἐπίπεδο τῆς ἀντιπαράθεσης ἠθικῆς στάσης πού ἐξαιρεται μέ λυρικούς στίχους καί ἀνήθικης διαγωγῆς πού στηλιτεύεται μέ τῆ σάτιρα. Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ νομίζω ὅτι ἐξηγεῖ καί τῆ φροντίδα γιά τήν ἀπόλυτη ἐξωτερικὴ ἰσορροπία πού παρουσιάζει τό ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τοῦ συνθέματος.

Κατὰ τῆ δεύτερη αὐτὴ φάση γράφει ἰταλικά στήν ἐσωτερικὴ λευκὴ σελίδα τοῦ ἐξωφύλλου τοῦ τετραδίου τὸν προγραμματικὸ στοχασμὸ:

Εἶναι καλύτερο νά κάνεις ἕνα σύνθεμα μᾶλλον μακρὺ πού νά εἶναι τό μισὸ σοβαρὸ καί ὑψηλὸ καί τό ἄλλο φαρμακερὸ καί κωμικὸ. Στό πρώτο μέρος μπορεῖ νά εἶναι ἡ Ἀρχὴ τοῦ καλοῦ, πού μάχεται μέ τήν Ἀρχὴ τοῦ κακοῦ στό δεύτερο. Ἐτσι τό σύνθεμα θά μπορέσει νά ἔχει κοινὴ ὠφέλεια, κρύβοντας κάτω ἀπὸ τό πέπλο τῆς ποίησης ἕνα μέρος ἐνεργητικὸ, βαθύ — καί σ' αὐτό παρεπιπτόντως θά ὀνειδίζεται καί ὁ νέος. (Σκέψου βαθιά τήν οὐσία καί τῆ μορφή τούτου τοῦ συνθέματος).

(ἡ ὑπογράμμιση δική μου E.T.)

Ἡ πρόθεση τοῦ ποιητῆ νά μὴν περιοριστεῖ ἡ ἐμβέλεια τῆς σατιρικῆς του ποίησης στοὺς συγκεκριμένους προσωπικούς του στόχους, ἀλλὰ νά ξεπεράσει τήν ἐπικαιρικὴ λειτουργία της καί νά ὑψωθεῖ τόσο ὥστε νά «μπορέσει νά ἔχει κοινὴ ὠφέλεια», τόν ὀδήγησε τελικὰ στό ἐξωτερικὸ σχῆμα τῆς ἰσορροπημένης ἀντιπαράθεσης λυρικῆς καί σατιρικῆς ποίησης (μορφῆς), τό ὁποῖο καθορίζει τούς ἀντικειμενικὰ ἴσους ὅρους τῆς μάχης ἀνάμεσα στό καλό καί τό κακό πού θά διεξαχθεῖ στό ἐσωτερικὸ ἐπίπεδο τῶν δύο μερῶν (οὐσία).

Ὅσο γιά τό σχῆμα πού πρέπει νά εἶχε ὁ ποιητῆς στό νοῦ τοῦ γιά τό σύνθεμα, ἡ ἐξωτερικὴ καί ἐσωτερικὴ ὁμοιότητα πού παρουσιάζουν σέ κάθε ὁμάδα τά τέσσερα μέρη τῆς ἐνισχύει τήν ἀποψη ὅτι αὐτό δὲν θά διαγραφόταν μέ ὁμαδικὴ ἀντιπαράθεση τῶν τεσσάρων λυρικῶν στά τέσσερα σατιρικά μέρη, ἀλλὰ μέ ἀλυσιδωτὴ ἀντιπαράθεση λυρικοῦ — σατιρικοῦ κειμένου. Ἡ μάχη δηλαδή θά δινόταν διαδοχικὰ καί κλιμακωτὰ σέ τέσσερα ἐπίπεδα.

Ἡ ἀγωνία τοῦ ποιητῆ γιά τήν ἀντικειμενικὴ παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης τόν κάνει νά χρησιμοποιοῦσῃ διάφορα «τεχνάσματα», μέ τά ὁποῖα φροντίζει νά δηλώσει ὄχι μόνο τήν ἀπόστασή του ἀπέναντι στά διαδραματιζόμενα (τά σατιρικά μέρη εἶναι ὅλα ὄνειρα, στά λυρικά ποιήματα ἡ ἠθικὴ στάση τῶν ἠρώων προβάλλεται κυρίως μέσα σέ μιά ὀραματικὴ ἀτμόσφαιρα μέ ἀφήγηση σέ α' ἐνικό πρόσωπο ἀπὸ τοὺς ἴδιους) ἀλλὰ καί τήν κριτικὴ του στάση ἀπέναντι στό ἴδιο τό καλλιτεχνικὸ του δημιούργημα, πράγμα πού τόν ὀδηγεῖ στή χρῆση τῆς ρομαντικῆς εἰρωνείας: σχολιάζονται μέσα στό κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου τοῦ ὁ ρόλος τοῦ ποιητῆ στή ζωὴ καί οἱ ποιητικὲς ἐπινοήσεις του. Σ' ἕναν στοχασμὸ π.χ. τῆς «Τρίχας», ἡ εἰρωνεία ἀναφέρεται στήν ἀνταπόκριση πού βρίσκει ἡ

ποιητική ἀλήθεια ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους, καί στήν κατάχρηση ἀπό τούς ποιητές τοῦ λεκτικῆς σχήματος τῆς παρομοίωσης:

Guarda se si può questa similitudine porla in bocca al Frate con senso acuto ed ironico, per esempio che egli dice il vero e fa che altri lo ami - si porrà in qualche luogo: «Mi scappano sempre similitudini - si direbbe che metto in ridicolo i poeti.»

= Κοίταξε ἄν γίνεται αὐτή ἡ παρομοίωση νά μπεῖ στό στόμα τοῦ φλάρη μέ ὄξύ καί εἰρωνικό νόημα, παραδείγματος χάρη ὅτι αὐτός λέει τήν ἀλήθεια καί κάνει ἄλλους νά τήν ἀγαποῦν — θά μπεῖ κάπου: «Ἦλο μου ξεφεύγουν παρομοιώσεις — θά ἴλεγε κανεῖς πῶς κοροϊδεῦω τούς ποιητές».

(AE 337 β 1-6)

Στά σατιρικά κείμενα ἐπίσης ἡ εἰρωνεία ἀναφέρεται φανερά στήν παρουσία τῆς «τεχνητῆς» ἀποστασιοποίησης πού προσπαθεῖ νά δημιουργήσει ἀπό τή μιά ἡ χρήση τοῦ οὐρανοῦ καί ἀπό τήν ἄλλη τό παιχνίδι τῶν «προσωπείων» πίσω ἀπό τά ὅποια ὁ ποιητής δῆθεν κρύβεται.

Ἦσο γιά τή λειτουργία τῆς γενικῆς ἀντιθετικῆς δυάδας Καλό - Κακό τοῦ προγραμματικῆς στοχασμοῦ, τῆς ὁποίας ὄχι ἀπλῶς τήν ἀντιπαράταξη ἀλλά τήν ἴδια τή μάχη φιλοδοξεῖ νά προβάλλει τό σύνθεμα, τήν ἐντοπίζω στίς διαφορές βαθμίδες, στίς ὁποῖες εἶδαμε νά ὀδηγεῖται ἡ διαλεκτική σχέση τῆς εἰδικότερης ἀντιθετικῆς δυάδας Ἔρωτας - Χάρος στά κείμενα τοῦ συνθέματος (λυρικά καί σατιρικά). Βασικό ἐνισχυτικό στοιχεῖο γιά τόν ἐντοπισμό θεωρῶ τό ἀκόλουθο σχεδιάσμα πού βρίσκεται ἀνάμεσα στίς ἐπεξεργασίες τῆς «Τρίχας»:

Bene! male! Quale di queste due cose è la superficie quale l' essenza? Chi sa? Tutto è mistero nella vita. Quando nella notte dei Giardini la donna etc. Ma se questa fosse nostra madre, allora di chi sei figlio? altro mistero.

= Καλό! Κακό! Ποιό ἀπό τά δύο αὐτά πράγματα εἶναι ἡ ἐπιφάνεια καί ποιό ἡ οὐσία; Ποιός ξέρεῖ; Ἦλα εἶναι μυστήριο στή ζωή. Ἦσαν στή νύχτα τῶν Κήπων ἡ γυναίκα κτλ. Ἦμως ἄν αὐτή ἦταν ἡ μητέρα μας, τότε ποιανοῦ γιός εἶσαι; Ἦλλο μυστήριο.

(AE 345 α 30-35)

συνδυασμένο μέ ἕνα ἄλλο σχεδιάσμα ἀπό τό ἴδιο κείμενο:

Quando una donna si abbandona in modo
***** ἀρο

ὅπου τόν Ἦρωτα ποιεῖ ξαδέλφι μέ τό Χάρο
come diavolo puoi sapere di chi sei figlio tu?

= Ἦσαν μιὰ γυναίκα παραδίνεται ἔτσι

***** ἀρο

ὅπου τόν Ἦρωτα ποιεῖ ξαδέλφι μέ τό Χάρο

πῶς διάβολο μπορείς νά ξέρεις τίνος παιδί εἶσαι;

(AE 337 β 33-36)

Ἦλος αὐτός ὁ ἐντονος, ἐπίμονος καί αὐστηρά αὐτοκριτικός προβληματισμός πού σχετίζεται μέ τίς φιλοδοξίες προθέσεις τοῦ Σολωμοῦ νά δώσει ἕνα σημαντικό ὑψηλό λογοτεχνικό ἔργο πρέπει κάπως νά τοποθετηθεῖ μέσα στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τοῦ «νέου εἶδους», πού φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ τήν ἔμμονη ἰδέα τοῦ ποιητῆ στά χρόνια μετά τό 1829.

Τό 1829, ὅπως εἶδαμε, ὁ Σολωμός ἐπεξεργάστηκε γιά δεύτερη φορά τή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», καί προσπάθησε νά δώσει ἕργο ὑψηλότερους στόχους, παρεμβάλλοντας μέσα στό σατιρικό κείμενό του λυρικά μέρη. Ἦποκαλυπτικό, καί ὀπωσδήποτε, νομίζω, σχετικό μέ τή συγκεκριμένη αὐτή προσπάθεια τοῦ ποιητῆ στή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος», εἶναι τό γράμμα πού στέλνει τόν ἐπόμενο χρόνο (Σεπτέμβριο τοῦ 1830) στόν Γεώργιο Μαρκορά πού βρισκόταν στήν Κεφαλονιά:

Εἶναι γλυκό στήν ἡσυχία τοῦ μικροῦ σου δωματίου νά φανερώσεις ὅ,τι μέσα λέει ἡ καρδιά. Ἦκόμα καί ἡ ἰδέα τοῦ ἐπαίνου, ὅταν παρουσιάζεται ὑπερβολικά, ταραξίζει αὐτή τήν ἡδονή καί κάποτε σπρώχνει καί στό χειρότερο. Ἦἡδονή πρέπει νά εἶναι καθαρή. Πόσο χαίρομαι πού δέ σέ βασανίζει ὁ στοχασμός κανενός νέου εἶδους. ἮΕ, καημένοι ἐμεῖς! ἮἮν ἡ φύση θελήσει, ἡ δουλειά θά πάει καλά. ἮἮχι, ὅσο κι ἄν ἀλλάζει δρόμο κανεῖς, δέ θ' ἀλλάζει παρά τρόπο παραδαρμού».44

ἮἮγωνία τῆς ἀναζήτησης τοῦ «νέου εἶδους» καί ἡ αἴσθησις τῆς ἀποτυχίας προβάλλεται ἀκόμα πῶς ἐντονα στή συνέχεια τοῦ γράμματος μέ τό ἀστεῖο παράδειγμα τοῦ «λαμπροῦ ἀνθρώπου πού προσπαθοῦσε νά προφέρει γιά τό στίχο του τή λέξη ciencie καί δέν ἐβρισκε τρόπο», πράγμα πού τόν ὀδηγοῦσε ἀπό ἀποτυχία σέ ἀποτυχία.45

ἮἮσαν στό 1833 ξανάπιασε τή «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» προσπάθησε, ὅπως εἶδαμε, νά πλατύνει ἀκόμα περισσότερο τούς στόχους τοῦ ἔργου μέ τήν παρουσία τοῦ Διαβόλου καί τῆ σατιρική ἐπιθεση ἐναντίον τοῦ Ν. Ζαμπέλη καί ἄλλων. ἮἮνάμεσα στά σχεδιάσματα τοῦ τελευταίου κεφαλαίου, ὅπου τό ρόλο τοῦ σατιριστῆ τόν ἀναλαμβάνει ὁ νάνος - Διάβολος - ποιητής, βρίσκουμε τήν ἀκόλουθη παραλλαγή:

E vidi un nano καθισμένος τό διπλοπόδι. E stavo a mirare quegli occhi piccoli e lucenti e pieni di malizia. Καί τά ἐστριφογύριζε ἐδῶ καί ἐκεῖ come fanno quei poeti che fingono di avere qualche concetto, e specialmente quelli che parlano sempre di Generi nuovi e non son buoni da far bene una lettera familiare.

44. Πολίτης, Σολ. Γρ., σελ. 29.

45. Ἦ ταύτιση τοῦ «λαμπροῦ» ἀλλά ἀποτυχημένου ἀνθρώπου μέ τό ἀστεῖο πρόσωπο τοῦ γιατροῦ Δ. Ροῖδη, πού ἀποτελεῖ τό στόχο τῶν νεανικῶν σατιρικῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ, στήν ὁποία προχωρεῖ ὁ Γ. Καλοσγούρος (βλ. Δ. Σολωμοῦ. *Τά Ἰταλικά ποιήματα*, πρόλογος καί μετάφραση Γεωργίου Καλοσγούρου, ἮἮθ. 1921, σελ. 13) εἶναι, νομίζω, ἄστοχη ὁ αὐτοκριτικός καί αὐτοειρωνικός χαρακτήρας τοῦ γράμματος σ' αὐτό τό σημεῖο εἶναι πολύ φανερός.

= Καί εἶδα ἓνα νάνο καθισμένον τό διπλοπόδι. Καί καθόμουν καί θωροῦσα ἐκεῖνα τὰ μάτια τὰ μικρά καί λαμπερά καί γεμάτα κακία. Καί τὰ ἐστριφογύριζε ἐδῶ καί ἐκεῖ καθώς κάνουν ἐκεῖνοι οἱ ποιητάδες πού καμώνονται πώς ἔχουν κάποια ιδέα καί μάλιστα ἐκεῖνοι πού μιλοῦν ὀλοένα γιά καινούργια εἶδη καί δέν εἶναι ἀξιοί νά γράψουν τῆς προκοπῆς ἓνα γράμμα σέ δικόν τους.

(ΑΕ 297 β 20-39 = "Απ. 2, σελ. 61-62, 74)

Ἡ εἰρωνική ἀναφορά στούς δῆθεν ἀνήσυχους καί προβληματιζόμενους ἀλλά ἀποτυχημένους ποιητές ὀπωσδήποτε ἔχει, ὅπως καί στό γράμμα τοῦ 1830, ἄμεσο στόχο τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό. Πιστεύω ὅτι, ὅπως τό παραπάνω σχεδιάσμα ἔτσι καί τό γράμμα τοῦ 1830 σχετίζονται ἄμεσα μέ τὰ συνθετικά προβλήματα πού ἀντιμετώπισε ὁ Σολωμός κατά τήν ἐπεξεργασία τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος» καί τήν προσπάθειά του νά συνδυάσει σέ ἓνα ἔργο δύο εἶδη, σάτιρα καί ὕψηλή ποίηση. Ἄπ' αὐτή τήν ἄποψη ἢ αὐτοκριτική καί ἢ αὐτοειρωνεία πού διακρίνονται στό γράμμα καί στό σχεδιάσμα μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἐπεκτείνονται καί στήν ἀμέσως ἐπόμενη συνθετική ἀπόπειρα τοῦ ποιητῆ, στό τετράδιο Ζ 11.

Τόν ἴδιο καιρό, παράλληλα μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ συνθέματος τοῦ τετραδίου Ζ 11 (1833-1834), ὁ Σολωμός ἐπεξεργάζεται, ἀποσπώντας το ἀπό τό κείμενο τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυθος», ὡς ἀνεξάρτητο ἔργο, τό ποίημα τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» (Β' σχεδιάσμα). Σέ ἓναν ἀπό τούς στοχασμούς πού ἀναφέρονται στήν ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ ποιητής σημειώνει:

Prendi e concreta fortemente una forza spirituale, e frangila in un dato numero di caratteri d' uomini e donne, a cui corrispondano nell' esecuzione etc. Pensa fortemente che ciò accada

romanticamente, o classicamente, se è possibile, o in modo misto genuino. Omero è massimo esempio del secondo, Sha[kespeare] del primo, e del terzo non conosco.

= Πάρε καί σύμπηξε δυνατά μίαν πνευματική δύναμη, καί καταμέρισέ την εἰς τόσους χαρακτήρες ἀνδρῶν καί γυναικῶν, εἰς τούς ὁποίους ν' ἀνταποκρίνονται ἐμπράκτως τά πάντα. Σκέψου καλά ἂν τοῦτο θά γένει ρομαντικά ἢ, ἂν εἶναι δυνατό, κλασικά, ἢ εἰς εἶδος μειχτό, ἀλλά νόμιμο. Τοῦ δεύτερου εἶδους ἄκρο παράδειγμα εἶναι ὁ Ὅμηρος· τοῦ πρώτου ὁ Σείκσπηρ· τοῦ τρίτου δέν γνωρίζω.

(ΑΕ 425 α 22-30 = "Απ. 1, σ. 209· μετ. Πολυλά)

Ἄξιζει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι σύμφωνα μέ τό κείμενο τοῦ στοχασμοῦ α) ἡ ἀναζήτηση τοῦ νέου «μικτοῦ εἶδους» δέν θά ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ μέ τό συνδυασμό σάτιρας καί λυρικής ποίησης, ἀλλά μέ τό συνδυασμό ρομαντισμοῦ καί κλασικισμοῦ,⁴⁶ β) τό εἶδος πού θά προκύψει δέν θά εἶναι νέο μόνο γιά τά νεοελληνικά λογοτεχνικά δεδομένα· ὁ ποιητής δηλώνει ὅτι ὁ ἴδιος τουλάχιστον δέν γνωρίζει κανένα ἀνάλογο παράδειγμα στήν παγκόσμια λογοτεχνία («τοῦ τρίτου, δέν γνωρίζω»).

Νομίζω πώς μέσα σ' αὐτό τό περιορισμένο χρονικά καί πολύ συνοπτικό σχῆμα μπορούμε νά διακρίνουμε τόν βασικό λόγο πού ὀδηγεῖ τό Σολωμό σέ συνεχῆ ἀναθεώρηση τῶν συνθετικῶν του σχεδίων καί κατά συνέπεια σέ διαδοχική ἐγκατάλειψη τῶν συνθετικῶν του προσπαθειῶν.

46. Πρβλ. Coutelle, Formation, σελ. 416, ὅπου ἐντοπίζει τό «μειχτό εἶδος» στή συνύπαρξη ρομαντικῶν καί κλασικῶν στοιχείων καί στή «Φαρμακωμένη στόν Ἄδη».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΚΕΔΡΟΣ

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ

• ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΡΙΤΣΟ

1. ΖΕΡΑΡ ΠΙΕΡΑ

Ἡ μακριά πορεία ἑνός ποιητῆ

2. ΚΡΕΣΤΕΝΤΣΙΟ ΣΑΝΤΖΙΛΙΟ

Μύθος καί ποίηση στόν ΡΙΤΣΟ

• ΚΙΜΩΝ ΦΡΑΪΕΡ

ΑΞΙΟΝ ΕΣΤΙ ΤΟ ΤΙΜΗΜΑ

Εἰσαγωγή στήν ποίηση τοῦ ΟΔΥΣΣΕΑ ΕΛΥΤΗ

ΤΟΠΙΟ ΘΑΝΑΤΟΥ

Εἰσαγωγή στήν ποίηση τοῦ ΤΑΚΗ ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

Πανεπιστημίου 44 - Τηλ. 3615.783

Ἡ ρομαντική ποίηση στὴν Ἑλλάδα

Ἔνα σχεδιάγραμμα

τῆς Σόνιας Ἰλίνσκαγια

Ἄν πάρουμε τὸ ρομαντισμὸ σέ μιά σύγκριση μέ τὰ ρεύματα πού προηγήθηκαν, βλέπουμε νά μᾶς ἀποκαλύπτει μιά ἐκπληκτική πολυμέρεια, ἐντελῶς ἀσυμβίβαστη μέ κάθε κάθε ἀπόπειρα γιὰ μονοδιάστατες ἐρμηνεῖες. Εἶναι πρῶτα οἱ πάρα πολὺ σημαντικές διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ἔθνικα μοντέλα, ἀκόμα κι ἐκεῖ πού ἔχουμε μιά ὑποδειγματική ἀνάπτυξη, ὅπως στή Γαλλία καί στή Γερμανία. Ἐπειτα ἐπισημαίνουμε μεγάλη ἀνομοιογένεια μέσα στὰ ἴδια ἔθνικα πλαίσια, ιδιαίτερους ἐσωτερικούς τύπους. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα, διαπιστώνοντας αὐτὲς τὲς ἰδιομορφίες καί τὲς ἐσωτερικὲς ποικιλίες, προσπαθεῖ νά τὲς αἰτιολογήσει μέ ἀναφορὲς σέ γενικότερους ἱστορικούς ὅρους καί ἐπίσης στήν κοινωνική καί ἀτομική ψυχολογία. Μέ τὸν τρόπο αὐτό, κατὰ κανόνα, διευρύνονται τὰ ἤδη καθιερωμένα ὄρια.

Νομίζω ὅτι καί μέ τὰ δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς ποίησης μπορεῖ νά ἐπιχειρηθεῖ μιά τέτοια ἐπανεξέταση τῶν ὁρίων. Μιά ἀνάλυση τῆς διαμόρφωσης καί τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ, πού νά σκοπεύει ἀκριβῶς στήν ἑτερογένεια τοῦ ρεύματος, θά ἐπιτρέψει νά ἐπεκταθοῦν τὰ πλαίσια πολὺ πέρα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς. Οὐσιαστικά, κάτω ἀπὸ τὴν ἔρευνα θά βρεθεῖ σχεδόν ὅλη ἡ ἑλληνικὴ ποίηση τοῦ 19ου αἰῶνα κι ὁ ἑλληνικός ρομαντισμὸς μᾶς ἀποκαλύπτεται περισσότερο σάν ἕνα περίπλοκο καί κατεξοχὴν αὐτόχθονο φαινόμενο, παρά σάν ἐπιγονικὴ παραλλαγή τοῦ δυτικο-ευρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ.

Τυπολογικούς παραλληλισμούς θ' ἀναζητήσουμε ἔτσι ὄχι μόνο στὶς δυτικὲς λογοτεχνίες, στὸν ἀγγλικό, γαλλικό καί γερμανικό ρομαντισμὸ, ἀλλὰ καί στὶς λογοτεχνίες τῶν χωρῶν τῆς Κεντρικῆς καί Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης πού εἶναι ἱστορικά πῶς κοντὰ στήν Ἑλλάδα, καθὼς οἱ χῶρες αὐτὲς πέρασαν, ὅπως κι ἡ Ἑλλάδα, τὴν περίοδο τῶν ἐθνικοαπελευθερωτικῶν ἀγώνων τους, τῆς συγκρότησής τους σέ κράτος καί τῆς

ἐθνικῆς τους ἀναγέννησης. Στὴν Ἑλλάδα ἡ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας τῶν νέων χρόνων κύλισε μέσα στήν κοίτη τοῦ ρομαντισμοῦ καί ἡ προβληματικὴ αὐτοῦ τοῦ ρεύματος εἶχε ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί ἐξακολουθεῖ νά ἔχει. Ἄν γιὰ τὲς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες ὁ ρομαντισμὸς ἦταν ἕνα στάδιο στὴ σειρά τῆς ἐξέλιξής τους, γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση ἦταν τὸ λίκνο της καί γι αὐτὸ ἄφησε πολυχρόνιες καταβολές στήν ἴδια τὴ νοοτροπία τῆς ποιητικῆς ἀντίληψης (συνεπικουρούμενη ἀσφαλῶς κι ἀπὸ ἄλλους παράγοντες). Ὅλη ἡ ποίηση τοῦ 19ου αἰῶνα στήν Ἑλλάδα εἶναι ἕνα ἀναπτυσσόμενο ρομαντικὸ κίνημα.

Κλείνοντας τὲς εἰσαγωγικὲς αὐτὲς σκέψεις ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι τὸ ἄρθρο δὲ σκοπεύει νά λύσει τὰ σχετικὰ προβλήματα, ἐπισημαίνονται μερικοὶ δρόμοι πού εἶναι ἴσως ἐνδεδειγμένο ν' ἀκολουθήσει ἡ ἔρευνα.

I.

Ὁ πρῶτος κύκλος ἀναφέρεται σέ φαινόμενα θεμελιακά γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση, εἶναι σέ ἄμεση σχέση μέ τὴν ἐπανάσταση. Ἐχουμε δηλαδὴ τὸ ἔργο τοῦ Κάλβου καί τὸ Σολωμὸ μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1820 - 1830. Καί πῶς, πρῶτα, οἱ ποιητὲς αὐτοὶ τοποθετοῦνται σὸ πανόραμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ μέ ὀρισμένα κύρια γνωρίσματά τους, ὅπως εἶναι ἡ τάση τους στήν ἐπικολυρικὴ σύνθεση, ἡ ὑπερβολὴ στὶς μορφὲς τους καί τὰ ἀδρά τους χρώματα, ἡ ὑποβλητικὴ ἔκφραση πού σκοπεύει σὸ συγκινησιακὸ ἐρεθισμό, ἡ θεληματικὴ προσήλωση πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν ἔρωτα στήν Ἐλευθερία καί — ιδιαίτερα στὸν Κάλβο — ἀπὸ μοτίβα τυραννοκτονικά. Σ' ὅλα αὐτὰ εἶναι φανερὴ ἡ στενὴ σχέ-

ση μέ τους εὐρωπαϊούς ρομαντικούς τῆς ἐπαναστατικῆς πτέρυγας. Τά ὀνόματα θά ἦταν πολλά καί εἶναι ἄλλωστε καί τόσο γνωστά. Δίπλα σ' αὐτά θ' ἀναφέρω μόνο τους Πολωνούς Μιτσκιέβιτς καί Σλοβάτσκι, τόν Τσέχο Μάχα, τόν Οὐγγρο Πέτεφι καί ἀπό τους Ρώσους τήν ποίηση τοῦ δεκεμβρισμοῦ. Ἄλλά σέ σχέση εἰδικά μέ τόν Κάλβο θά κάνω μία ὑπογράμμιση στόν Γερμανό Χέλντερλιν πού εἶναι τόσο κοινό τό πάθος τους — καί ἐδῶ κυριολεκτοῦμε μιλώντας γιά Ἔρωτα — στήν ἰδέα τῆς Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης (ὁ Χέλντερλιν μέ τό μυθιστόρημά του «*Ἡ Ὑπερίων*» ἐγκαινίασε τό θέμα αὐτό γιά τούς Γερμανούς ρομαντικούς) μέ πολύ κοινό ἐπίσης τρόπο χρησιμοποίησαν καί οἱ δύο τους τήν κλασική Ὡδή πού στά χέρια τους πάει νά ἐκραγεῖ ἀπό τήν ἡρωική ρομαντική φόρτιση. Καί τους δύο πάλι τους χαρακτηρίζει ἡ ἴδια οἰκουμενική ἄπλα τοῦ ἱστορικοῦ χώρου καί χρόνου καί ἄλλα πολλά ἀκόμα, ὅπως ἡ στροφή τους στήν ἀρχαιότητα ὅπου ἀναζητοῦν τίς πηγές τοῦ πολιτικοῦ τους καί τοῦ πατριωτικοῦ τους ἀνδρισμοῦ, τῆς προσήλωσής τους στήν Ἐλευθερία καί στήν ἀνθρώπινη Ἀρμονία. Καί οἱ δύο στήν ἑλληνολατρεία τους εἶναι προσανατολισμένοι στό ἀρχαῖο πνεῦμα τῆς δημοκρατίας καί δέν εἶναι διόλου τυχαῖο ὅτι στήν Γερμανία περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο ρομαντικό ὁ Χέλντερλιν συνδέθηκε μέ τίς ἐπαναστατικές ἰδέες. Τέλος, κοινός εἶναι κι ὁ ἐμπνευσμένος μαξιμαλισμός τους καί κοινή ἡ λογοτεχνική τους μοῖρα: καί τους δύο οἱ σύγχρονοί τους τούς ἀγνόησαν καί οἱ ἀπόγονοί τους τούς ἀναγνώρισαν πλουσιοπάροχα καί πολύ ἀργά. Μέ δύο λόγια: τόσο ὁ Κάλβος, ὅσο καί ὁ Σολωμός λύνουν, στό γενικό πνεῦμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρομαντισμοῦ, τό ἔμφυτο στό ρεῦμα ζήτημα τοῦ δισηλόστατου κόσμου, δένοντας τήν ἰδανική ἀνθρώπινη φύση μέ τήν ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας καί, συγκεκριμένα τότε, μέ τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἐνῶ τόν ἀντίποδά της μέ τίς ἀντίπαλες δυνάμεις.

Ἐνα ἄλλο σπουδαῖο σημεῖο εἶναι ἡ ἐντονή διαφωτιστική φόρτιση πού βλέπουμε νά παίρνει στους δύο Ἕλληνες ποιητές ἡ ἐμφυτη πάλι στόν ἐπαναστατικό ρομαντισμό, θέληση νά μιλήσει καί ν' ἀκουστεῖ. Ἐδῶ ὅμως οἱ ἀναλογίες εἶναι ζωηρότερες μέ τίς χώρες ὅπου ὠρίμαζαν ἢ εἶχαν κιάλια ἐκδηλωθεῖ ἐπαναστατικές καταστάσεις (λ. χ. μέ τήν ποίηση τῶν δεκεμβριστῶν στή Ρωσία) καί ἀκόμα ζωηρότερες ἐκεῖ ὅπου ἡ ἔθνικη δουλεία ἐμπόδιζε τή λογοτεχνική ἀνάπτυξη. Κάτω ἀπό τους ὄρους αὐτούς ἡ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχει ἀφομοιώσει τάσεις πού σέ χώρες μέ ἀπρόσκοπτη φυσιολογική ἐξέλιξη καταμερίστηκαν σέ ἄλλες φάσεις. Συγκεκριμένα πρόκειται γιά τὰ Βαλκάνια καί τήν Κεντρική Εὐρώπη. Ὁ ρομαντισμός διαμορφώθηκε ἐκεῖ μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἔθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος καί, ἐφόσον ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν ἱστορία τῆς ἔθνικῆς κουλτούρας δέν εἶχε ἐξαντλήσει τὰ προβλήματα της, τὰ τελευταῖα μεταβιβάζονταν ἄλλοι.

Μελετώντας τό Σολωμό βλέπουμε πῶς μέ τή στροφή πού ἔφερε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὁ ποιητής κυριολεκτικά ἐξόρμησε μέσα ἀπό τὰ πρῶτα ποιήματά του μέ τίς ἀγνές παιδοῦλες καί τή καθαρά ρομαντική ἐξιδανικώση προσώπων καί πραγμάτων καί πῶς ὁ λόγος του παίρνει μέ πολύ ταχύ ρυθμό τόνους διαφωτιστικούς καί σχεδόν ἀμέσως ἀποσαφηνισμένη κατεύθυνση ἔθνικοῦ

διαφωτιστῆ. Ὁ Σολωμός, ὅπως κι ὁ Κάλβος, πιστεύει στή δραστικότητα τοῦ ποιητικοῦ λόγου, καί κατ' ἀκολουθίαν καί στό δικό του προορισμό νά σταθεῖ πνευματικός δάσκαλος τοῦ ἔθνους του. Αὐτή εἶναι ἡ πηγὴ ἑνός ἄμεσα διδαχτικοῦ τόνου καί ἑνός νοητικοῦ, ἠθικοπλαστικοῦ πάθους. Ὁ Κάλβος μάλιστα εἶναι ἐδῶ πιό εὐθύς, παρά ὁ Σολωμός.

Ἀξιοσημεῖωτο, προκειμένου γιά τό Σολωμό, ὅτι ἀμέσως μετά τόν «*Ὑμνο στήν Ἐλευθερία*» γράφεται ὁ «*Διάλογος*», ἔργο μέ κατασταλαγμένους διαφωτιστικούς στόχους καί ὑπαγορευμένο ἀπό τήν ὄριμη σκέψη τοῦ ποιητῆ, ὅτι μόνο μέσα ἀπό τήν ἐπιβεβαίωση τῆς λαϊκῆς γλώσσας εἶναι δυνατὴ ἡ γόνιμη καί ἄρτια ἀνάπτυξη ὄλων τῶν μορφῶν τῆς ἔθνικῆς συνείδησης.

Σέ σχέση λοιπόν μ' ὅλα αὐτά, μέ τή διαφωτιστικὴ τούτη κατεύθυνση, βλέπουμε νά ἐμφανίζονται τόσο στόν Κάλβο, ὅσο καί στό Σολωμό μερικά ἀπό τὰ γνώριμα φυσιολογικά τῆς παράδοσης τοῦ κλασικισμοῦ: τό ρητορικό πνεῦμα, ἡ τάση στή σαφήνεια καί στήν πειθαρχημένη μορφή, ἡ λογικὴ ἀκρίβεια, ἡ ἐπιγραμματικὴ ἔκφραση. Στόν Κάλβο τονίζονται αὐτά κι ἀπό τήν ἀρχαῖζουσα γλώσσα, ἡ ὁποία ὅμως διόλου δέ χάνει τή θερμὴ τοῦ ὀλοζώντανου λόγου — καί μάλιστα κερδίζει. Ἐτσι πάλι δέν ἀνατρέπεται ἀπὸ τὰ ἑτερογενῆ στοιχεῖα ἡ κοινὴ ρομαντικὴ βάση, ἀλλὰ ἀφομοιώνονται ἀπ' αὐτὴν καί δέν τὰ προσλαβαίνουμε σάν ξένα σώματα (ἀναλογίες μᾶς δίνουν ὁ Φώσκολος στήν Ἰταλία καί στή Ρωσία οἱ δεκεμβριστές, ἰδίως ὁ Ριλέγιεφ κι ὁ Κιουχελμπέχερ). Ἐχοντας ὑπόψη τοῦτο τό κράμα κλασικιστικῆς καί ρομαντικῆς ποιητικῆς, φαινόμενο πολύ φυσικό στή ροιή τῆς λογοτεχνικῆς ἐξέλιξης, ὁ ἐρευνητὴς θά θελήσει νά διαλευκάνει τό ζήτημα τί ἀπ' ὅλα δεσπάζει. Μέ δύο λόγια μπορούμε νά συνοψίσουμε ὅτι στή ποίηση τοῦ Σολωμοῦ καί τοῦ Κάλβου τό στοιχεῖο πού δεσπάζει εἶναι ἡ φύση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρομαντισμοῦ — μέσα ἀπὸ κείνην ἀποκαλύπτονται οἱ ὁσμοὶ μέ τίς ἄλλες χώρες αὐτῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς περιοχῆς, ὅπου οἱ δύο Ἕλληνες ποιητὲς ἀσφαλῶς πρωτοπόρησαν.

Διαπιστώνοντας τό κοινὸ τοῦτο κλίμα, βλέπουμε πῶς ἡ κοινότητα μεταμορφώνεται ἀμέσως σέ φόντο ὅπου προβάλλουν οἱ ἰδιομορφίες καί τὰ λογίς ξεχωρίσματα. Ἦδη ἔχουμε ἐπισημάνει μερικές διαφορὲς μεταξύ Κάλβου καί Σολωμοῦ, διαφορὲς πού ὅσο τίς προσεγγίζουμε τόσο βαθύ φαίνεται τό φαρᾶγγι. Καί πάλι στό σημεῖο αὐτό θά κάνω μία ὑπογράμμιση γιά τό ἀντιυφαννικό πάθος τοῦ Κάλβου, ἀξεπέραστο στή νέα ἑλληνικὴ ποίηση καί ὀργανικά ξένο στό Σολωμό — κι ἂς μὴν τοῦ λείπει σάν μοτίβο. Ἡ ποίηση τοῦ Ἀντρέα Κάλβου περιέχει βάθος κοινωνικοῦ ἀντρισμοῦ. Τόν ἔτρεφε καί ἡ ἴδια του ἡ πείρα, καθὼς ἔζησε τόσο κοντὰ στό Φώσκολο καί εἶχε προσωπικὴ συμμετοχὴ στό κίνημα τῶν καρμπονάρων (αὐτό μᾶς τό ἔδειξε ὁ Κ. Πορφύρης), ἀλλὰ καί τό πανευρωπαϊκὸ ὄραμα ὅπως τό εἶδε στ' ἀνήσυχια περπατήματά του. Μία τέτοια ἀμείλικτη στή νηφαλιότητά της κοινωνικὴ σκέψη, συνοδευόμενη κι ἀπὸ θαυμαστὴ πολιτικὴ εὐρύτητα, δέ θά ξανασυναντήσουμε νομίζω στή ρομαντικὴ ἑλληνικὴ ποίηση μὲχρι τὰ ὄριμα ποιήματα τοῦ Παλαμά, πού πρῶτος ἐκτίμησε ὀρθά τόν Κάλβο. Ἡ φύση τοῦ Κάλβου, ἡ ματιὰ του στόν κόσμο, εἶναι βαθιὰ δραματικὴ. Ὑπάρχει ἀπέρα-

νη πίστη στην επαναστατική υπόθεση, τόσο υψηλό και τέλει είναι τό αισθημά του, τόσο απόλυτο, πού δέν επιτρέπει καμιά παρέκκλιση από τό μαξιμαλιστικό ιδεώδες. Κι όταν ή ιστορική πραγματικότητα δέν θ' ανταποκρίνεται πιά σ' αυτές τίς προσδοκίες και απαιτήσεις, ή δημιουργική πνοή θά πέσει κατακόρυφα. Καί σιωπηλά.

Τού Σολωμού ή αντίδραση δέ θά είναι τόσο άμεση, πάντως γράφει κίνηση αντίστοιχη.

Ή ποίηση τού Κάλβου και ό Σολωμός τού 20 είναι άμεση καλλιτεχνική ανταπόκριση στην ελληνική επανάσταση και μέ τόν τρόπο αυτό όρμητική εκκίνηση για τήν ποίηση τής Νέας Ελλάδας. Δυστυχώς, άποκει και πέρα ή εξέλιξη διχοτομήθηκε: ή ποίηση τού Κάλβου για αρκετές δεκαετίες έμεινε σφραγισμένη και λησμονήθηκε, επίσης και τό έργο τού Σολωμού άπομονώθηκε από τήν πνευματική ζωή τού νεοελληνικού κράτους και σάν παράδοση άργότερα μέσα από τήν έφτανήσιώτικη σχολή, τό τελευταίο τέταρτο τού 19ου αιώνα, ένσωματώθηκε στη λογοτεχνική εξέλιξη τού τόπου. Καί σάν μία συνέπεια αυτού τού φαινομένου διαπιστώνουμε, ότι ένω μέ τούς ποιητές αυτούς ή ελληνική ποίηση είχε πρωτοπορήσει σέ σχέση μέ τίς άλλες χώρες τής περιοχής, άποκει και ύστερα ή ελληνική ανάπτυξη επιβραδύνεται, ένω οι γειτονικές λογοτεχνίες καλύπτουν γρήγορα τήν άπόσταση και σέ αρκετά σημεία βγαίνουν εμπρός.

Ή από τά τέλη τής δεκαετίας τού 20 ή κίνηση τού Σολωμού είναι συναρτημένη μέ κάποιες πλατύτερες έρμηνείες πού δίνει τώρα ό ποιητής στό θέμα τής Ήλευθερίας περνώντας διαδοχικά — ύστερα από τήν ένθικοαπελευθερωτική φάση — στό ήθικό και σέ συνέχεια μέ τούς Ήλεύθερους Πολιορκημένους στό φιλοσοφικό πεδίο. Πάντως σταθερός παραμένει ό ρομαντικός προσανατολισμός. Στο Λάμπρο θά θυμηθούμε άμέσως τή γνωστή ρομαντική άποψη για τή διπλή φύση τού ανθρώπου — φορέα δύο ανταγωνιστικών κόσμων. Ή ήρωας τού ποιήματος δέν καταφρονεί τό πατριωτικό αισθημα και τό δικό του χρέος, αλλά ό άτομιστικός άμοραλισμός του επικρίνεται στό ποίημα και τιμωρείται.

Ήδω έχει τή θέση του νά παρατηρήσουμε ότι ή ελληνική ποίηση δέν έπεξεργάστηκε ένα πολύ αγαπητό θέμα τού δυτικοευρωπαϊκού ρομαντισμού, τό προικισμένο και ξεχωριστό άτομο και τήν άνταρσία του εναντίον τού καταπιεστικού περιβάλλοντος. Τήν προσωπική έλευθερία τήν είδαν έδω άξεχώριστη από τήν ένθική έλευθερία και ή κύρια σύγκρουση τοποθετήθηκε στά πλαίσια τών απελευθερωτικών αγώνων, ώστε, κι όταν ακόμα τό κέντρο βάρους μετατοπιζόταν στό ήθικό πρόβλημα, ή ανθρώπινη προσωπικότητα προσεγγίζεται όχι στό πνεύμα μιās ρομαντικής άτομικής άνταρσίας, αλλά σέ μιá άτμόσφαιρα πού τείνει νά ίσοροπησει προσωπικό και κοινωνικό, σέ πνεύμα ένωτικό. Καί μέ αυτό πάλι ή ελληνική ρομαντική ποίηση είναι όλόκληρη μέσα στην τοπική περιοχή τής.

Ή Λάμπρος εγκαινίασε τόν κατάλογο τών άνολοκληρωτων ποιημάτων τού Σολωμού. Αυτό τό σπουδαίο θέμα πρέπει επίσης νά τό έξετάσουμε και μέ τά τυπολογικά δεδομένα. Τήν ίδια περίοδο μιá άλλη

σύλληψη τού ποιητή, πιό συγκεκριμένη και προσγειωμένη, προχώρησε απρόσκοπτα και βρήκε ένα άρτιο τέλος. Είναι ή *Γυναίκα τής Ζάκυνθος*, ένα έργο πού κινιέται μέσα σέ κλίμα ρομαντικού γκροτέσκο και μάς δίνει τήν εύκαιρία νά ξανασκεφτούμε τί πλούσιες δυνατότητες παρέχει ή σάτιρα για γόνιμη προσέγγιση τέχνης και ζωής και σάν λύση από κάποια άδιέξοδα. Άργότερα, ό καθένας μέ τόν τρόπο του, παρόμοιες άφορμές θά δώσουν ό Α. Σούτσος κι ό Λασκαράτος.

Ήχει σημειωθεί στην ελληνική γραμματολογία ότι τό ποίημα *Ή Κρητικός* και τό Σχεδιάσμα Β' τών *Ήλεύθερων Πολιορκημένων* σημαίνει τήν «άρχή τής μεγάλης ποιητικής περιόδου» τού Σολωμού, όταν έξουσιάζεται απόλυτα ή ένθική ποιητική παράδοση. Αυτό τό βλέπουμε κιόλας στην έπιλογή τών μέτρων όπως και στην άρτια γλώσσα πού έχει άφομοιώσει τούς θησαυρούς τής λαϊκής παράδοσης και βγαίνει από κείνην εύλύγιστη, πλαστική, πλουτισμένη μέ θαυμάσια μουσικά χαρίσματα και μέ τήν πνευματικότητα τού Σολωμού. Είναι μιá φάση *άκριβολογημένης άρμονίας*, όπως έλεγε ό Πούσκιν, όταν βλέπουμε νά έλέγχεται απόλυτα ή στυλιστική δικαίωση πάνω σέ κάθε λέξη και ύπάρχει άδιάκοπη τάση στό απλό, μά δέν έχουμε τή «γυμνή απλότητα» τού Πούσκιν πού συνδυάζει τήν κυριολεξία μέ τή στέρεη αίσθηση τού πραγματικού. Τήν απλότητα στό Σολωμό τήν χρωματίζει μιá αισθηση άπόστασης από τό πραγματικό. Κοιτάζοντας καλύτερα τί χαρακτήρα έχει τώρα ή ποιητική σύλληψη στό Σολωμό κι ως ποιό σημείο πραγματοποιούνται καλλιτεχνικά τά σχέδιά του, μπορούμε νά σταθμίσουμε σέ τί επίπεδο εργάζεται και τί δυνατότητες τού παρέχει τώρα ή κοινωνική και καλλιτεχνική συνείδηση στην πατρίδα του για νά συνεχίσει και νά ολοκληρώσει.

Και τόν *Κρητικό* και τό Σχεδιάσμα Β' τά έχει συλλάβει ό Σολωμός σάν ποιήματα επικολυρικά, αλλά ούτε ή μιá, ούτε ή άλλη του ιδέα πραγματοποιήθηκε ως τό τέλος. Θέλουμε νά παρακολουθήσουμε για λίγο τήν προσπάθεια του. Ή άποψη τού καθηγητή Λίνου Πολίτη ότι ό Σολωμός «ήταν καθαρά λυρικός ποιητής και (...) ή συμβατική ένταξη σ' ένα σύνολο δέν τόν ένδιέφερε και δέν τήν πραγματοποιήσε», υπογραμμίζει τή βαθιά λυρική φύση τού ποιητή πού τελικά κυριάρχησε, ίκανοποιημένη από τίς λυρικές ένότητες πού πράγματι γίνονται δεκτές σάν αυτοτελή λυρικά επεισόδια. Άλλά μένει για τήν έρευνα τό θέμα τής προσπάθειας και ή επιθυμία νά τήν παρακολουθήσουμε κάπως από κοντά. Είδαμε πριν πώς μέ τήν έναρξη τής επανάστασης ό Σολωμός βγαίνει από τά όρια τής μικρής λυρικής μορφής: ή έξοδος γίνεται μέ ταχύ ρυθμό, όρμητικά, ένω ή φάση τής αναδίπλωσης κυλά άργά. Είναι φανερό ότι έδω κάτι δέν δίνεται εύκολα. Έτσι παρατηρούμε πώς τίς ιδέες, τουλάχιστον τού Λάμπρου και τών *Ήλεύθερων Πολιορκημένων* τίς έχει συλλάβει μέσα στην ζακυνθινή ακόμα περίοδο, κάτω από τήν άμεση έπιρροή τών επαναστατικών γεγονότων. Παρά τή μεταφορά πού γίνεται σ' άλλα πεδία, ήθικοφιλοσοφικά, τά έργα αυτά φέρνουν μέσα τους τήν ένική άτμόσφαιρα πού τά γέννησε, είναι

1. Λίνος Πολίτης, *Θέματα τής Λογοτεχνίας μας*, δεύτερη σειρά, 6.86-87. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Οι έποχές τού Κρητικού*, σελ. 9.

«μπολιασμένα» απ' ὄλη τή δική της ἰδιοσυγκρασία, ἀλλά τούς μέλλεται νά πραγματοποιηθοῦν μέσα σέ συνθήκες κάπως ἀλλαγμένες πιά καί πού συνεχῶς ἀλλάζουν βαθύτερα. Δέν μπορούσε νά ἦταν δίχως σημασία καί γιά τό Σολωμό (κυρίως γιά τό μεγάλο ἔργο, τούς *Ἐλεύθερος Πολιορκημένους*) τό ὅτι οἱ ἐξελίξεις στήν Ἑλλάδα δέν ἐπιβεβαίωναν τίς ἀρχικές προσδοκίες, ἀπομακρύνονταν ἀπό κοντά τους. Αὐτό ἦταν κίόλας μιά ὄθηση γιά αἰσθητικές τουλάχιστον ἀνακατατάξεις — ἀπό τίς μεγάλες ἐπικολυρικές μορφές στόν καθάρου λυρισμό. Ἐδῶ εἶναι πράγματι πολύτιμη ἡ ἀναφορά στή βαθιά λυρική φύση τοῦ Σολωμοῦ. Αὐτή ἀκριβῶς μένει ζωντανή καί μάλιστα ἀναζωογονεῖται δημιουργικά κι ἐξασφαλίζεται ἔτσι ἡ συνέχεια. Μιά κατασταλαγμένη στροφή σέ καθάρου λυρικό εἶδος γίνεται πολύ ἀργά μέ τόν *Πόρφουρα* (1849). Πάνω στ' ἄλλα, ἔχουμε ἀγῶνα. Ἡ ἀνώδυνη παραίτηση ἀπό τόν *Κρητικό* ἐξηγεῖται ἀπό τήν πίεση τοῦ μεγάλου ἔργου, τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων*, αὐτό ἀντιπροσωπεύει τή δύσκολη περίοδο μᾶς εἰκοσαετίας.

Εὐθεῖα γραμμῆ δέ μπορούμε νά χαραξοῦμε ἀπό τά ἱστορικά τῆς μετεπαναστατικῆς Ἑλλάδας μέχρι τά ἀνολοκλήρωτα ἔργα τοῦ Σολωμοῦ. Ἡ σύνδεση ὑπάρχει μέ μία σειρά ἀπό ἔμμεσες στιγμές. Αὐτό ἀλλωστε μᾶς τό βεβαιώνει κι ὄλη ἡ ἄλλη εὐρωπαϊκή πείρα, τό ρήγμα ἀνάμεσα στίς πρῶτες καί τίς μεταγενέστερες φάσεις τοῦ ρομαντισμοῦ, ἀνάμεσα στήν περίοδο τῶν ἐπαναστατικῶν προσδοκιῶν καί τῶν μετεπαναστατικῶν ἀπαγορευτέσεων, ὅταν αὐτό πού μόλις πρό ὀλίγου ἦταν «πραγματικότητα» ἔγινε τώρα «μία ἀφηρημένη ἔννοια»² καί μέ τόν τρόπο αὐτό ἀνοίγεται ὁ δρόμος, ὅσον ἀφορᾷ τό ρομαντισμό, σέ δύο ἀκρότητες: ἡ πρῶτη τό μέρος μᾶς στοιχειακῆς ἀτομιστικῆς ἀνταρσίας ἢ ἀντίθετα πρὸς ἀναζήτηση κάποιων ἀξιῶν ἀπόλυτων.

Ἐτσι, στή Ρωσία τοῦ 1830 ἔχουμε μιά περίοδο κοινωνικῆς κατάθλιψης μετά τήν ἦττα τῶν δεκεμβριστῶν καί ἡ διακλάδωση πού εἶπαμε, ἔδωσε ἀπό τό ἕνα μέρος τόν μεταδεκεμβριανό βυρωνισμό, πού ἀντανάκλουσε τήν κρίση τῆς ἐπαναστατικῆς συνείδησης καί καλλιέργησε τό θέμα τῆς ἀτομικῆς, «δαιμονικῆς», διαμαρτυρίας, μέσα σ' ἕνα κλίμα ἀπαγοίτευσης καί κατάθλιψης (ἡ καλλιτεχνική πείρα αὐτοῦ τοῦ ρεύματος, ἡ ρομαντικῆ ἐμβάθυνση καί αὐτομελέτη, συνέβαλε στή διαμόρφωση τῆς ψυχολογικῆς κατεύθυνσης μέσα στή ρωσική ποίηση) καί ἀπό τό ἄλλο τόν ρομαντικό ἰδεαλισμό τῆς «φιλοσοφικῆς» πτέρυγας, πού κήρυξε τό ἀρμονικό ζευγάριμα τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας μέ τό «ἄπειρο», τήν προσήλωση σέ ἀξίες ἀπόλυτες, ὑπεράνω ἀτόμων.

Μέσα ἀπό τήν «ἀφαίρεση», τήν ἀποδέσμευση ἀπό τή φυσική ζωή, τήν τάση στό θρησκευτικό καί τό μεταφυσικό, ξέρουμε ὅτι πέρασε ἐπίσης στή Γερμανία κι ἡ ρομαντικῆ σχολή τῆς Χαϊδελβέργης: ἀναλογίες ἐπιση-

μαίνονται καί στά μεταγενέστερα ἔργα πού γράφουν στήν ἐμγκράτσια οἱ πολωνοὶ Μιτσκιέβιτς καί Σλοβάτσκι.

Ἡ ἔξοδος περνοῦσε μέσα ἀπό τό δρόμο πρὸς τό ρεαλισμό. Ἐνας ἀπό τούς πρῶτους πού τό συνειδητοποίησε κι ἐγκαινίασε αὐτό τό δρόμο εἶναι ὁ ὄριμος Πούσκιν (ὁ ἴδιος ἔχει πει ὅτι εἶναι «ποιητής τῆς πραγματικότητας»). Μία ἀδιάκοπη κλίση στό ἱστορικό καί στό κοιωνικά συγκεκριμένο τόν βοήθησε νά ξεπεράσει τίς ρομαντικές ὑπερβολές τῆς ρωσικῆς ποίησης μετά τήν ἀποτυχία τῶν δεκεμβριστῶν. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τῆ ρεαλιστικῆ του κίνηση ξεπέρασε κατὰ πολὺ τούς συγχρόνους του καί, γιά ἕνα διάστημα, στερήθηκε τήν ἀπόλυτη ἐπιδοκιμασία καί κατανόηση ἀπό τήν πλευρά τους. Τά τελευταῖα χρόνια δέν δημοσιεύει ὄλα ὅσα γράφει καί ἡ μετά θάνατον γνωριμία τῶν φίλων του μέ τά ἀδημοσίευτα ποιήματα τοῦ Πούσκιν θά εἶναι γιά κείνους ἀληθινῆ ἀποκάλυψη.

Μ' αὐτήν λοιπόν τήν ψυχολογική ἀτμόσφαιρα μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεὶς μερικές ἀναλογίες, ἔχοντας ὑπόψη του τήν ὄριμη δημιουργία τοῦ Σολωμοῦ, ὅπου μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι λειτούργησε ἐπίσης ἡ συναίσθηση τῆς διάστασης μέ τόν ὑπόλοιπο ἔθnikό χώρο. Συνεικουρούμενη κι ἀπό τίς ἄλλες ἐξελίξεις στήν Ἑλλάδα μετά τήν ἐπανάσταση, ἡ συναίσθηση αὐτῆ ἀπέτρεπε τόν, δύσκολο ἐξάλλου καί τόσο ἀπαιτητικό, Σολωμό ἀπό τίς δημοσιεύσεις καί κάποτε ἀπό τό νά διαβάσει τά ἔργα του στό στενό του κύκλο.

Πάντως, ἡ ρομαντικῆ βάση ἐξακολουθεῖ νά εἶναι σταθερή. Αὐτή χρωματίζει τίς διαθέσεις του καί τίς παραστάσεις του. Ἀπό τίς δύο κατευθύνσεις τοῦ μετεπαναστατικοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ πού σημειώσαμε, ἡ πρῶτη δέν εὗρισκε καμιά ἀπήχηση τότε στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἐπανάσταση ὅπλισε τήν ἑλληνική ποίηση μέ ἰσχυρή ἔφεση συμμετοχῆς στά κοινά καί, τουλάχιστο γιά τίς δύο πρῶτες γενιές, ἀπόκλεισε κάθε δυνατότητα γιά μιά ἀνάπτυξη ἀτομιστικῆς συνείδησης. Ἡ ἀπώλεια θρησκευτικῶν ἐπαφῶν μέ τά γενικότερα, ἡ τραγικῆ αἴσθηση τῆς μοναξιάς, ὁ προσωπικός σκεπτικισμός κι ἡ ἐπίγνωση ἑνός ψυχικοῦ ἀφοπλισμοῦ θά εἶναι μεταγενέστερα φαινόμενα καί θά ἔχουν κάποιες ἐκδηλώσεις στήν τρίτη γενιά τῶν ρομαντικῶν τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς.

Ἡ γραμμῆ τοῦ Σολωμοῦ ἀκολούθησε τῆ δευτέρου κατεύθυνση, τό δρόμο τῆς ἰδανικῆς ἀφαίρεσης. Ὁ ποιητής εἶναι θρεμένος μέ δράματα θετικά καί θέλει ν' ἀναπλάσει μιά ἱστορική πραγματικότητα πού θά ἐνσάρκωνε τήν ἀπόλυτη ὁμορφιά καί τήν ἀπόλυτη Ἐλευθερία. Σέ τοῦτες τίς ἐπιδιώξεις φαίνεται ν' ἀκολουθεῖ τίς θέσεις τοῦ Σίλλερ — ὁ δρόμος στήν Ἐλευθερία περνᾷ μέσα ἀπό τήν Ὁμορφιά, ταυτισμένη μέ τήν Ἀλήθεια, ἀλλά πού ἀποδεσμευμένη ἀπό τό μερικό ἀνυψώνει «τό ἀτομικό καί τό τυπικό ὡς τό καθολικό». Παρά τήν προσήλωση στό ἀληθινό καί τό πιστευτό πού χαρακτηρίζει τό Σολωμό, μιά τέτοια τοποθέτηση τραμάτιζε τῆ φυσικῆ πληρότητα τῆς ζωῆς, αὐτήν πού κατορθώνει ὁ ὄριμος Γκαίτε καί τήν ὁποία, μέσα στήν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του, βλέπουμε νά ἐπιδιώκει κι ὁ

2. Σ' ἕνα γράμμα του τό 1883 ὁ ποιητής Μπαρτινέσκι παραπονιέται ὅτι οἱ Ρῶσοι δέν μποροῦν πιά νά συμμεριστοῦν τίς ἐξάρσεις τοῦ «Εὐρωπαϊκοῦ ἐνθουσιασμοῦ» (ἐννοεῖ τῆ δευτέρου ἐπαναστατικῆ φάση τοῦ γαλλικοῦ ρομαντισμοῦ, τόν Οὐγκώ καί τόν Μπαρμπιέ): «*Ὁ,τι γι' αὐτούς εἶναι πραγματικότητα, γιά μᾶς εἶναι μία ἀφηρημένη ἔννοια*».

Σίλλερ, προσεγγίζοντας έναν γνήσιο ιστορισμό. Μέσ' από τις άναφορές σ' αυτά τὰ μεγάλα εύρωπαϊκά πνεύματα εκείνη τήν εποχή, σέ κάτι θά προσεγγίσουμε καί τή δύσκολη περίπτωση τοῦ "Ελληνα ποιητή. Ἡ διάσταση ιδανικοῦ καί πραγματικότητας, ὅπως τή ζούσε κι ὁ Σολωμός, τόν ἐμπόδιζε νά φτάσει σ' ἕνα δικό του ἄρτιο καλλιτεχνικό ὄραμα — τό πραγματικό τό ἀπορροφοῦσε ἡ ἀφαίρεση. Ἄλλά ἂν ἡ ιστορικο-φιλοσοφική σύνθεση, πού ζήτησε ὁ ποιητής, στάθηκε ἀπρόσιτη, οἱ λυρικές ἐνότητες τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων* μᾶς ἀποκαλύπτουν τόν ὁμορφο κόσμο τῶν δικῶν του δημιουργημάτων, ὅπου τό ὄλο πνευματικότητα περιεχόμενο εἶναι τόσο ζωντανά ἐνσαρκωμένο, ὥστε νά τό δεχόμαστε κι ἐμεῖς μέ πολύ φυσικό τρόπο. Ἡ φιλοσοφική ἐννοια παίρνει σάρκα καί ὀστά καί γίνεται ὕψηλή ποιητική σκέψη ἐνῶ τήν αἰσθητική κουλτούρα τοῦ στίχου δέν παύουμε νά τήν θαυμάζουμε γιά τήν τελειότητά της. Ἔτσι, μποροῦμε νά πούμε ὅτι μία βαθύτερη ἱκανοποίηση πού ἐνοιωθε κι ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός ἀπ' αὐτά του τὰ δημιουργήματα, τοῦ ἔθεσε ὄρια στήν προσπάθειά του.

Κι ἄφησε ἔκτοτε τούς *Ἐλευθέρους Πολιορκημένους* γιά νά προσηλωθεῖ μέ τόν *Πόρφυρα* στή σφαῖρα τοῦ καθαροῦ λυρισμοῦ. Ἄλλά καί ἐντοπίζοντας τό ὄραϊο στόν ψυχικό προσωπικό χῶρο, στίς ἐπαφές μέ τό καλό καί τό κακό, στό πῶς φωτίζει τόν ὁμορφο κόσμο τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων, βλέπουμε νά διατηρεῖται ἡ ἔμφυτη στό Σολωμό τάση νά ἐπιδράσει ἠθικά μέ τόν ποιητικό του λόγο. Ἐδῶ παραμένει ἕνας παλαιός πολεμιστής. Σχετική μέ τό ποῖημα αὐτό εἶναι ἡ φράση του: «τό ἔθνος πρέπει νά μάθει νά θεωρεῖ ἐθνικόν ὅ, τι εἶναι ἀληθές». Ἡ σκέψη αὐτή παρακινεῖ νά δεῖ κανεῖς τὰ ἀνολοκλήρωτα ποιήματά του κι ἀπό μία διαφορετική κάπως ἀποψη, δηλαδή σάν ὕψηλους στόχους καί δημιουργικές ἀναζητήσεις πού ἄφησαν πολύ πίσω εκείνη τήν περίοδο τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Τό ὅτι ἦταν ἀπόμερα ἀπό τήν ἐπαρχιακή τότε πνευματική ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους στά χρόνια τοῦ 1830-1850, βοήθησε τό Σολωμό νά μήν ἀποκοπῆ ἀπό τό εύρωπαϊκό του ὄραμα καί τίποτα δέν ἔχασαν σέ ὕψος οἱ αἰσθητικές του ἐπιλογές. Ὡστόσο, τ' ἀπόσκια τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας σέ κάτι ἄγγιξαν καί τό δικό του ἔργο. Τό αἶσθημα τῆς τραγικῆς διάστασης ιδανικοῦ καί πραγματικότητας τόν ὠθοῦσε σέ μία προοδευτική ἀποδέσμευση ἀπό τό ρεαλιστικό ἔδαφος, τόν ἀπῶθοῦσε συνεχῶς πρός τό μέρος τοῦ ιδανικοῦ, στό μαζιμαλισμό τοῦ ὄραϊου, στόν αἰσθητισμό καί, μέσ' ἀπ' αὐτά, στό δράμα πού περιγράφει ὁ Μπαλζάκ στό «*Ἀνίδωτο Ἀριστοῦργημά*» του. Στό μεταξύ ἡ εύρωπαϊκή λογοτεχνία εἶχε ἤδη βρεῖ γόνιμη ἔξοδο ἀπό τή σύγκρουση ιδανικοῦ καί πραγματικότητας: μετέτρεψε τό ιδανικό σέ κριτήριο γιά τίς ἐκτιμήσεις της αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Παρά τό ὅτι ἐδῶ κι ἐκεῖ ὑπάρχει μία ἀγωνιστική συνέχεια πού τονώνει τίς ρομαντικές ἐξάρσεις, βλέπουμε ὅτι, παράλληλα μ' αὐτά, οἱ ἀξίες πού μέ τόση ἐμπνευση καί πάθος εἶχε ἐπιβάλλει ὁ ρομαντισμός, ὠθοῦν συνεχῶς σέ κριτικές ἀναλύσεις κι ἐκτιμήσεις τῶν πραγματικῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί, σέ συνέχεια, ὄλης τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἐπίσης, στήν ψυχολογική μελέτη τῶν πιά τυπικῶν φαινομένων. Οἱ τάσεις αὐτές θ' ἀποδεσμευθοῦν ἀπό τίς ρομαντικές καταβολές καί θά συγκροτηθοῦν σέ μία νέα

ρεαλιστική ἀντίληψη καί μεθοδολογία. Σχετικό μέ τή δεσπόζουσα σημασία πού παίρνουν αὐτοῖ οἱ καινούριοι στόχοι, εἶναι ἐξάλλου, καί τό ὅτι μέσα στήν ἴδια τή ρομαντική κατεύθυνση τή ζωτικότητα του γιά κάμποσες δεκαετίες θά τή διατηρεῖ μόνο ὅ,τι τρέφει ἐνδιαφέρον γιά τόν κοινωνικό προβληματισμό, ὅπως τό ἔργο τοῦ Οὐγκώ στή Γαλλία, πού μαζί μέ τ' ἄλλα τό ξεχωρίζει καί τόση κριτική ὀξυδέρκεια. Στήν Ἑλλάδα, τυπολογικά παράλληλα θά λειτουργήσουν σάν πηγές ζωτικότητας στή ρομαντική ἀπό ἰδιοσυγκρασία ποίηση τοῦ Παλαμά. Ἐδῶ ἡ λογοτεχνία δέν διαθέτει σέ πλήρη ἀνάπτυξη τή λογοτεχνική παράδοση τῶν νέων χρόνων καί ἀκόμα δέν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μερικοί βασικοί στόχοι τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως ἡ διαμόρφωση ζωντανῆς γλώσσας, κι αὐτά ὄλα δυσχεραίνουν πολύ τό ἀνοιγμα στό ρεαλισμό, ὥστε πραγματικά τό βασίλειο τοῦ ρομαντισμοῦ καλύπτει τό 19ο αἶώνα. Γνήσια ρεαλιστική αἴσθηση τῆς ἱστορίας καί τῆς ἐπικαιρότητας ἡ ἐλληνική ποίηση ἀποχτᾶ μέ τό ἔργο τοῦ Καβάφη, πού ὅμως θά τόν κατανοήσει καί θά τόν δεχτεῖ μέ ἀρκετά σημαντική καθυστέρηση. Ἔτσι, τό καθῆκον τῆς ἐθνικῆς σύνθεσης, τήν καλλιτεχνική ἀφομοίωση τοῦ προσωπικοῦ χῶρου ἐνσωματωμένου μέσα σ' ὄλο τό κοινωνικό καί ἱστορικό σύμπλεγμα, θά τό ἐπιχειρήσει μ' ἕνα κράμα νεορομαντικῶν καί ρεαλιστικῶν τάσεων ὁ Παλαμάς, ἀναλαβαίνοντας τό ρόλο τοῦ ἐθνάρχη τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας.

II.

Σχετικά μέ τή ρομαντική ἀθηναϊκή σχολή, ἡ διάκριση σέ τρεῖς γενιές, ὅπως προκύπτει ἀπό τὰ πράγματα καί οὐσιαστικά ἀκολουθεῖ ἡ ἐλληνική γραμματολογία³, ὑπαγορεύεται κι ἀπό τήν ἐξέλιξη πού ἔλαβε στούς κόλπους τῆς Σχολῆς αὐτῆς τό πατριωτικό θέμα, τό «βασικά γνήσιο στοιχεῖο της».⁴ Οἱ ποιητές πού ἔρχονταν στήν Ἑλλάδα στήν περίοδο τῆς Ἐπαναστάσεως κι ἀμέσως μετά, ἔχουν ὄλες τίς εὐγενικές προθέσεις νά συντρέξουν τήν ὑπόθεση τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης καί τή δημιουργία τῆς νέας ἐθνικῆς κουλτούρας. Εἶναι διαπαιδαγωγημένοι μέσα στό κλίμα τοῦ εύρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ, ὅταν μάλιστα ἦταν στό στάδιο τῆς ἐκκίνησης του, καί τόσο χτυπητές εἶναι οἱ ἀντιστοιχίες πού παρουσιάζουν μέ τὰ δυτικο-εύρωπαϊκά ὑποδείγματα, ὥστε στήν Ἑλλάδα ἡ ἀντίληψη περί ρομαντισμοῦ θά συμπέσει μέ τή σχολή αὐτή καί θά περιοριστεῖ στά δικά της πλαίσια, ἀφήνοντας ἔξω τὰ πολύ πιά σημαντικά καί αὐτόχθονα φαινόμενα στή ρομαντική ἐλληνική ποίηση, ὅπως τό ἔργο τοῦ Κάλβου καί τοῦ Σολωμοῦ, πού ὁ τυπολογικός τους χαρακτηρισμός δέ φαίνεται ἀποσαφηνισμένος στήν ἐλληνική γραμματολογία.

Ὅπως σημειώνει ὁ Ἕλληνας ἱστορικός Ν. Σβορώνος τήν κατάσταση πού διαμορφώθηκε στήν Ἑλλάδα μετά τό 1833, τήν ἐξωτερική κι ἐσωτερική πολιτική τῆς

3. Λίνος Πολίτης, *Θέματα τῆς Λογοτεχνίας*, δεύτερη σειρά, κεφάλαιο «Ὁ Ἑλληνικός Ρομαντισμός», σελ. 99-131.

4. Κ. Θ. Δημαρά, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Β' ἔκδοση, σελ. 296.

βαναρικής μοναρχίας, οί Έλληνες τή θεωροῦσαν «ξένη κατοχή, Ξενοκρατία, κατά τήν ἔκφραση τῆς ἐποχῆς».⁵ Ἡ διάσταση ἀνάμεσα στίς προσδοκίες τοῦ ἔθνους καί στά ἴδια τά πράγματα, ὅπως διαμορφώθηκαν, ἔπαιρνε διαρκῶς βάθος καί οἱ ποιητές τῆς Ἀθηναϊκῆς σχολῆς εἶχαν πλήρη συναίσθηση τοῦ χάσματος:

*Ἡ Ἐλευθερία, βλέπεις, βαρύν ὕπνον ἐκοιμήθη
καί τά ὄνειρά της εἶναι μάταια καί λυπηρά·
τῆς ἐπαναστάσεώς μας τό πῦρ ἔσβησε κι ἐχύθη·
τοῦ κρατῆρος της μᾶς μένει τέφρα μόνον ρυπαρά·
τήν ἡρωικὴν Ἑλλάδα Ἑλλάς χαύνη καί δειλή,
καί τοῦς γίγαντας πυγμαίων διαδέχεται φυλή.*

Οἱ στίχοι εἶναι γραμμένοι ἀπό τόν Π. Σούτσο στή συλλογή του «Ἡ Κιθάρα», πού ὅπως λέει ὁ ἴδιος «συγγράφη ὡς βίβλος καταδικαστικῆ τῶν βιαίων καί ἀντεθνικῶν πράξεων»: Πρόκειται γιά ἕναν ποιητή πού ἄρχισε ἀπό τά πιά καθαρά λυρικά εἶδη τῆς ἐποχῆς («Ἄποδος», 1831). Σ' ὅλους τοὺς ποιητές τῆς Σχολῆς τά χρόνια αὐτά τό θέμα τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, στά ποιήματα πού γράφονται γιά τοὺς ἥρωες τῆς ἐπανάστασης καί θέλουν νά μνημειώσουν τά λαϊκά κατορθώματα, ἦχει μαζί μ' αὐτά σάν πρόκληση στραμμένη ἐναντίον τοῦ παρόντος, διαβάζονται ἐκεῖ μέσα ρητά ἢ σιωπηρά ἱεροὶ ὄρκοι καί ἐκκλήσεις στό αἶσθημα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ γραμμὴ αὐτὴ ἀναπτύσσεται σταθερά στοὺς κόλπους τῆς Σχολῆς, στό πρῶτο της στάδιο, καί στήν ἀνάπτυξή της γνωρίζει μεγάλη ποικιλία τόνων μαχητικῶν καί τραγικῶν.

Ἡ ἀτμόσφαιρα στήν Ἑλλάδα στά χρόνια τοῦ Ὀθωνα ἔκοψε γρήγορα τά φτερά γιά ρομαντικές ἐξάρσεις, μέσα κιόλας στήν πρώτη γενιά τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς. Γρήγορα φθίνει ἡ ποιητικὴ ἐμπνευση στόν Π. Σούτσο καί σ' ἄλλες περιπτώσεις παρατηροῦμε ἀναδιπλώσεις, στροφή σ' ἄλλες κατευθύνσεις, ὅπως λ.χ. στόν Α. Ραγκαβή μέ τίς νεοκλασικιστικῆς του ἐπιβιώσεις. Ζωντανή ρομαντικὴ πνοή πού τὴ διαπνέει ἕνα τολμηρὸ φρόνημα εἶναι δυνατὴ αὐτά τά χρόνια μόνο στή σάτιρα, κυρίως στό ἔργο τοῦ Ἀλ. Σούτσου πού συγκίνησε τοὺς συγχρόνους του καί ἐλκύει καί τώρα τό ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τῆς λογοτεχνίας ὄχι μέ τίς καλλιτεχνικῆς του μόνο ἀρετές, ἀλλὰ σάν ντοκουμέντο συγκλονιστικὸ γιά τό πάθος μέ τό ὅποιο συνηγορεῖ γιά τήν ἐπανάσταση καί ἀκόμα γιά τά τολμηρά ἀντιτυραννικά του συνθήματα.

Ἡ ἐπόμενη γενιά (Ν. Καρασούτσας, Δ. Βαλαβάνης) δέν ἔχει πιά κοινωνικά καί πατριωτικά ἐνδιαφέροντα σέ κείνο τό ὕψος πού διέκρινε τοὺς προγενέστερους. Τό πεδίο τῆς δραστηριότητάς τους τό ἐβλεπαν καί οἱ ἴδιοι πολύ πιά περιορισμένο. Δέν τοὺς ἔχει ἐγκαταλείψει τό πατριωτικὸ θέμα, ἀλλὰ ἡ τάση εἶναι νά ἐνισχύεται συνεχῶς τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ψυχικὴ ζωὴ (καί χωρὶς τόνους ἀψεῖς, πιά ἦπια, πιά χαμηλά).

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἐμφανίστηκε ἡ τρίτη καί τελευταία γενιά, ὅπου πιά ἔχει ἐξατμιστεῖ τό ἀκέραιο φρόνημα τῆς ἐκκίνησης, τότε πού λειτουργοῦσε ἡ

ἐπίγνωση τῶν ἄμεσων ἱερῶν δεσμῶν μέ τά πλατύτερα ἐθνικά ζητήματα. Τὴν ἀναλυτικὴ, ἀτομιστικὴ συναίσθηση αὐτῆς τῆς γενιᾶς ὀξύτερα καί πληρέστερα ἔχει ἐκφράσει ὁ Δ. Παπαρηγόπουλος. Τά ρομαντικά ἰδεώδη ἐκδηλώνονται στά ποιήματά του ὄχι τόσο μέ τόνους νοσταλγικούς (τά μοτίβα αὐτά γλιστρᾶν σά δειλές σκιές μέσα στοὺς στίχους του: «Ἡ Φιλία», «Εἰς Κόρην»), ὅσο μέ τὴν ὀξύτητα πού παίρνει ἡ ἐναντίωση στό παρόν, τόσο μακρινὸ ἀπὸ τό ἰδανικόν, πού ὁ ποιητὴς νιώθει τὸν πειρασμό νά «σκίση τὸν χάρτην» καί νά «θραύσῃ τό κονδύλιον»:

*Εἰς τά κλεινά ἐρείπια τοῦ πάλοι μεγαλείου,
ὅπου ὕψουντο κολοσσοὶ ἀκμῆς καί διανοίας,
ἢ χλόη ἀνεβλάστησε τοῦ νεωτέρου βίου·
ὀλίγη χλόη, σύμβολον τῆς ἤδη ἐρημίας
(Ἄ δέκατος ἔνατος αἰῶν)*

Τὴν κοινὴ στήν Ἀθηναϊκὴ σχολὴ τραγωδία ἀπὸ τίς ἀνεκπλήρωτες κοινωνικῆς δυνατότητες, ἡ γενιά αὐτὴ τὴ ζεῖ μέ ἰδιαίτερη ἔνταση μέσα ἀπὸ τίς ἀπογοιτεύσεις τῆς προσωπικῆς μοίρας. Πιὸ πρὶν σημειώσαμε πῶς ἡ τάση αὐτὴ ἦταν χαρακτηριστικὴ γιά τὴ μιὰ ἀπὸ τίς κατευθύνσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρομαντισμοῦ.

Ἔως ἐδῶ παρακολουθοῦμε τό ἕνα σκέλος τῆς τραγικῆς μοίρας πού συνόδεψε τὴν Ἀθηναϊκὴ σχολὴ. Ἡ ἄλλη πλευρά εἶναι θέμα τῆς ἱστορίας, πού τελικὰ δέν υἱοθέτησε τό δρόμο πού τῆς ὑπόδειξαν οἱ ποιητές αὐτοὶ στό σύνολό τους. Τό τραγικὸ πηγάζει ἐδῶ ἀπὸ τὴ διάσταση ἀνάμεσα στά εὐγενικά κίνητρα καί προθέσεις καί στήν ἐπιλογή τοῦ δρόμου πού μέ τὸν τρόπο του ἔκανε νά βραδυπορήσει ἡ ἀνάπτυξή τῆς ἐθνικῆς κουλτούρας. Αὐτό εἶχε πάλι συνέπεια νά κριθεῖ πολὺ αὐστηρά ὅλη ἡ προσφορὰ τους στήν ἐθνικὴ κληρονομιά, νά πάρει πολὺ μειωμένη βαθμολογία. Τραγωδία τοῦ ἔργου τους, τό ὅποιο σήμερα ἔχει μείνει, σέ μεγάλο βαθμό, μόνο σά θέμα τῶν ἱστορικῶν τῆς λογοτεχνίας.

Ἄς δοῦμε τὴ διαπίστωση αὐτὴ πάνω στό συγκεκριμένο θέμα τῶν ἐθνικῶν πηγῶν, πού εἶναι, γιά τὴ ρομαντικὴ ποίηση ἐγγένει, κορυφαῖο πρόβλημα, καί σέ ἱστορικῆς συνθήκες ὅμοιες μέ τίς ἑλληνικῆς, ἡ σημασία του ὑπόγραμμίζεται. Στούς ποιητές λοιπὸν τῆς Ἀθηναϊκῆς σχολῆς, μέσα στό κλίμα πού ἔζησαν τά πρῶτα τους χρόνια, βλέπουμε νά λειτουργεῖ ἡ ἐπίγνωση καί νά ἐκφράζεται μέ πνεῦμα γόνιμο καί δημοκρατικόν, τόσο στίς σχέσεις μέ τὴ δημοτικὴ ποίηση, ὅσο καί στό σπουδαῖο πρόβλημα τῆς γλώσσας. Ὅμως ἡ τάση αὐτὴ κόπηκε ἀπὸ τά πρῶτα κιόλας βήματα. Ἐτσι ἀπὸ ἕνα σημεῖο καί πέρα οἱ ἀρχαῖζουσες μορφές στή γλώσσα προχωροῦν μέ ταχὺ ρυθμό. Πάρα πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ παρατήρηση τοῦ Λίνου Πολίτη στή μελέτη του γιά τὸν Ρομαντισμὸ ὅτι ἐνῶ στόν «Ἄποδος» τοῦ Π. Σούτσου «ἡ γλώσσα πλησιάζει πρὸς τὴ δημοτικὴ, ἀν δέν γίνεται πέρα ὡς πέρα δημοτικὴ» (παράλληλα μέ τὸν «Ἄποδος» ἔγραφε στίχους ὁλότελα δημοτικούς) σέ κάθε ἐπανεκδοσὴ τοῦ ποιήματος «διόρθωνε, δηλαδή χαλοῦσε τοὺς ἴδιους τοὺς στίχους, τοὺς ἔδινε ὁλοένα καί πιά καθαρεύουσα, πιά ἀρχαῖκὴ μορφή καί τοὺς ἔκανε νά χάσουν τὴν πρωταρχικὴ ἀφέλεια καί τὴ δροσεράδα τους».

Ἡ κίνηση αὐτὴ πῆρε στοὺς ἀθηναίους ρομαντικούς

5. Ν. Γ. Σβορώνος, Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, ἐκδ. Ἐμεῖλιο, Ἀθήνα 1976, σελ. 82.

πραγματικά πελωρίες διαστάσεις, καθώς στην Ελλάδα ο δρόμος προς τὰ πίσω είναι κυριολεκτικά άπέραντος. Έτσι, καί στο σπουδαίο αυτό ζήτημα, οί ρομαντικοί της σχολής έδωσαν άλλον έντελώς χαρακτήρα άπ' ότι είχε ή στροφή στην άρχαιότητα τών ευρωπαϊών ρομαντικών. Οί τελευταίοι άναζητούσαν στην έλληνική άρχαιότητα ζωντανές πηγές για τίς δικές τους έμπνεύσεις καί περισσότερο τούς συγκινούσε ο βαθύτερος δημοκρατισμός τών άρχαίων (ό Φρ. Σλέγκελ έχει γράψει γι' αυτό: «Οί Έλληνες τιμούσαν τό λαό καί είναι προς μεγάλη τιμή της έλληνικής μούσας ότι τήν ύψηλή όμορφιά τήν έκανε προσιτή στόν άπαιδευτο νοϋ, στόν άπλό άνθρωπο»), ένω οί άθηναίοι ρομαντικοί ζήτησαν τύπους καί κανόνες. Τό άποτέλεσμα ήταν νά προσηλωθοϋν στό γράμμα — μεταξύ τών άλλων καί στη γλώσσα — καί ν' άπωθήσουν τό δημοκρατικό πνεϋμα του άρχαίου πολιτισμοϋ για τό όποιο μιλά ο Σλέγκελ (άλλωστε στό σημείο αυτό ριζική είναι ή διαφορά τους μέ τό Σολωμό καί τόν Κάλβο). Η γλώσσα πού χρησιμοποιήσαν τους άπομόνωσε άπό τό λαό, άλλωστε σφυρηλατούσαν καί μία γενικότερη μεθοδολογία, πού έφθειρε αξιόλογα ταλέντα. Έτσι ο Άλ. Σούτσος λ.χ. λάτρευε άπό νέος τό Μπερανζέ, τό δικό του ρόλο ήθελε νά παίξει στην Ελλάδα, καί πραγματικά μέ τό πατριωτικό του φρόνημα, τή δεινότητα του δημοσιολόγου καί μ' αυτή τή σατιρική του όξύτητα ήταν άσφαλώς μέσα στό κλίμα του γάλλου ποιητή, μά παραμελήθηκε τό πιό σπουδαίο: ο γνήσιος λαϊκός χαρακτήρας του Μπερανζέ πού πήρε τό λαϊκό τραγούδι καί μέσα άπ' αυτό μπόρεσε νά εκφράσει όλο τόν πλοϋτο της ζωντανής του σκέψης καί γλώσσας.

Μέ όλα αυτά ο δρόμος της Άθηναϊκής σχολής όδήγησε σε άδιέξοδο. Στά άγωνα χρόνια του 1870 ο Άχιλλέας Παράσχος μέ τους εύκολους ρητορικούς του στίχους για όλα τά θέματα, θά φτάσει νά άποχτήσει φήμη έξέχοντα έθνικού ποιητή. Τό έργο του άντιπροσωπεύει τόν εκφυλισμό της Άθηναϊκής σχολής.

III.

Είναι γνωστός ο ρόλος πού έπαιξε στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, άρχίζοντας αυτά άκριβώς τά χρόνια, ή Έφτανησιώτικη σχολή πού διαφύλαξε, έστω καί χωρίς σοβαρές δημιουργικές λάμψεις, τό φως του Σολωμοϋ, καλλιεργώντας τήν παράδοση της λαϊκής γλώσσας καί τό στίχο του λαϊκού τραγούδι. Άξιοσημείωτο είναι όμως κι έδω, ότι κύριοι φορείς αυτών τών επιδράσεων δέν είναι οί τυπικοί εκπρόσωποι της Σχολής, αλλά δύο ποιητές πού μέ διαφορετικό τρόπο ο καθένας είχαν βγει πολύ έξω άπό τά πλαίσια της Σχολής — ο Λασκαράτος κι ο Βαλαωρίτης.

Τό Λασκαράτο τόν ξεχωρίζει άπό τόν άφηρημένο ρομαντικό ιδανισμό της Σχολής ή άμεση καί κριτική του στάση άπέναντι στα πράγματα, ή άκρίβεια καί τό ζωντανό χρώμα πού ζωγραφίζει τους χαρακτήρες κι ή άθρόα εισροή στα ποιήματά του στοιχείων άπό τήν ίδια τή ζωή. Η ρομαντική του εϊρωνία περνά συχνά σε έπίκαιρη πολιτική καί κοινωνική σάτιρα. Παρόλο πού οί ρεαλιστικές του τάσεις δέν άρτιώνονται σ' ένα σύνολο, ή καινούρια ματιά στό χαρακτήρα της εποχής κι ο στόχος πού βάζει νά δώσει «μαρτυρίες του σήμερα» μάς περνά στό κλίμα ενός άλλου αισθητικού προ-

γράμματος. Πολύ σπουδαίο τό πώς ο Λασκαράτος προβοδίζει τά ποιήματά του τό 1872 πού έβγαλε τά «Στιχουργήματα διάφορα». Μιλάει εκεί για τό όλέθριο ξεκομμα της ποιησης άπό τή ζωή, πού έφερε τήν έθνική λογοτεχνία σε άδιέξοδο καί μέ λόγια ώμά καί ουσιαστικά λέει πώς είναι δυνατόν νά ξεπεραστεί ή κρίση. Τίς λογοτεχνικές άρετές τών στίχων του τίς βλέπει πολύ κριτικά, ύπογραμμίζει όμως ότι σε μία εποχή πού «τό πνεϋμα της Ελλάδος κοιμάται ύπνο βαθύ» οί δικοί του στίχοι είναι άπό τους λίγους «πού δε λογοστατίζουνε». Ξαφνιάζει πραγματικά μέσα στην εποχή εκείνη ή κατασταλαγμένη ματιά του Λασκαράτου καί ή όξύδερκειά του: «σεΐς είσθε δικά μου γραψίματα· κι εγώ λίγα έγραψα πού νά μήν λένε κάτι για τό χαρακτήρα της εποχής μας. Ίσως καί σεΐς μία μέρα νά ξετασθεΐτε για νά πείτε κάτι τι περισσότερο άπ' ό,τι λέτε σήμερα σε κείνους πού σάς διαβάζουνε για νά περάσουν τήν ώρα τους». Πολλά χρόνια έπειτα, άνάλογα αισθήματα θά κάνουν καί τόν Καβάφη νά διατυπώσει έλπίδες «στην τελειότερα κοινωνία». Ο Λασκαράτος έχει καί σ' ένα θαυμάσιο ποιήμα του εκφράσει τά αισθήματα του ποιητή πού βλέπει πολύ μπροστά καί μένει «ζένος της εποχής του», όπως είναι ο τίτλος του σονέτου:

*Άλίμονο σ' εκείόν πού διά του πνεύματος
ξεπεράσει όπωσσϋν τήν εποχή του·
βαριά καταφορά δημόσιου ρεύματος
θάν του καταπικράνει τή ζωή του.*

*Μ' αν άκόμη βαλθει εξ επιτηδεύματος
να φέρει εμπρός τήν κοινωνία μαζί του
τότε όλόκληρη αυτή, σαν άπό νεύματος,
θέ νά πέσει στην άθλιαν ύπαρξή του*

*Θάν τόν άποστραφεί μέ άτιμασία
τότε ή μωρή κι άχάριστη πατρίδα.*

*Καί μέσ στην όλη άποδοκιμασία
δέν θάχει ειμή τήν άχαρην έλπίδα,
νάλθει άλλη γενεά μέ νοημοσύνη,
νά του κάνει μία μέρα δικαιοσύνη.*

Άλλά ο Λασκαράτος άναγνωρίστηκε κι επί ζωής. Ο Ξενοπουλος μαρτυρεί πως τό 1882 τόν δεγνηκαν στην Άθήνα μέ τιμές πού θά ζήλευε «κι αυτός ο Παράσχος». Όπως σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς «ή νέα άθηναϊκή γενιά βλέπει στό Λασκαράτο τό προμήνυμα τών καιρών πού πλησιάζουν» (σελ 321).

Ο Άριστοτέλης Βαλαωρίτης, φύση δραστήρια, πολύ κοντά στα πραγματικά προβλήματα της έθνικής ζωής, ένιωθε πολύ συγκεκριμένα τήν ανάγκη νά ξεπεραστεί ή ρομαντική άφαίρεση της Έφτανησιώτικης σχολής για νά βρει ή έθνική ιστορία ζωντανή άπτήχηση μέσα στην ποιηση. Τό προσγειωτικό του πρόγραμμα είναι θαυμάσια άποκρυσταλωμένο. Ο Γ. Π. Σαββίδης μιλά πειστικά γι' αυτό σχολιάζοντας ένα γράμμα του Βαλαωρίτη γραμμένο τό Δεκέμβριο του 1878. Εκεί ο ίδιος ο ποιητής γράφει: «έχω τήν ίκανοποίηση νά πιστεύω πως, ύστερα άπό τριάντα χρόνια κόπων, μόχθων και

ἀγώνων, κατόρθωσα νά κατασκευάσω, μέ ὀλικά πολύ φτωχικά καί παραπεταμένα ὡς ἀνάξια κάθε ἐκτιμῆσεως, τό ὄργανο μέ τό ὅποιο (οἱ ποιητές τῆς Ἑλλάδας) θά μπορούν νά τραγουδήσουν καί νά εἰποῦν τίς ἐμπνεύσεις τους».⁶ Ὑπογραμμίζουμε τήν τελευταία ἔκφραση: «νά εἰποῦν τίς ἐμπνεύσεις τους» γραμμένη ἀπό χέρι πού προφανῶς ζοῦσε τήν ἀνάγκη τῆς ἐπικῆς γραμμῆς μέσα στή νεοελληνική ποίηση. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν κατεύθυνση ἐντάσσεται ἡ σημαντική προσφορά τοῦ Βαλαωρίτη, ὅπου, πέρα ἀπό τά μορφικά στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς ποίησης πού καλλιέργησε ἡ Ἑφτανησιώτικη σχολή, προέχει ἡ ἐπική ἀνάπλαση τῆς ζωντανῆς ἱστορίας καί ἕνα γνήσιο πνεῦμα λαϊκῆς ἀντίληψης — «μέ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς τῆ ματιά καί τήν ὄρεξη» ὅπως εἶπε ὁ Παλαμᾶς. Εἶναι πολύ βαθύ τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν ἱστορία, ἀλλά δέ συλλέγει κειμήλια, ἡ προσοχή στρέφεται ἐκεῖ ὅπου μπορούν νά ἀντληθοῦν μαθήματα ἐθνικοῦ διαφωτισμοῦ. Δέν ἔχει κι αὐτός προσπεράσει τίς νεοελληνικές ἀπογοητεύσεις, στό θέμα αὐτό μιλά μέ ἀφοριστική ἀυστηρότητα καί χαρακτηρίζει τή σκέψη του βάθος καί πείρα ἀνθρώπου πού ξέρεי καλά τί θά πεί ἱστορία καί πολιτική, ἔχει αὐτή τή γνώση πού ὅσο πικρῆ δέν τραυματίζει τή θέλησή του γιά δράση καί τή διαφωτιστική του ὄρεξη. Τοῦτα ὅλα λειτουργοῦν στά ἐπικά ποιήματά του σάν συμπυκνωμένη ἐθνική πείρα καί τά ἔχει μέ καταπληκτική, γιά ἕναν ρομαντικό, σαφήνεια διατυπώσει σέ διάφορα κείμενά του, ἰδιαίτερα στούς προλόγους τῶν ποιημάτων του: «..Θεμέλιον τῆς νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως πρέπει νά εἶναι ἡ πιστή ἐξιστόρησις τῶν παθημάτων καί τῶν μαρτυριῶν τοῦ Ἔθνους, ἡ διηγηκῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρός τόν ξενισμὸν πάλη... Ἐντός τῶν ὁρίων τούτων πρέπει ν' ἀνιχνεύωμεν καί τήν ἀληθῆ πηγὴν τῆς ἡμετέρας ποιήσεως, ἥτις, πρὶν ἢ μεταβληθῆ εἰς λυρικὴν ἢ δραματικὴν, ὀφείλει νά λάβῃ ἡρωϊκὴν, τουτέστιν ἐπικὴν μορφήν».⁷ Μέ τό πνεῦμα αὐτό γίνονται οἱ ἐπιλογές τῶν θεμάτων ἀπό τήν ἐθνική ἱστορία, ὅλες ἱστορίες ἀγώνων — κι ὄχι μόνον ἐναντίον τῶν τούρκων. Ἔτσι ὁ «Φωτεινός» εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπό τήν λαϊκῆ ἐξέγερση στή Λευκάδα τήν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, τό 1357. Στό τελευταῖο μεγάλο ποιήμα του, πού ἔμεινε ἀτελείωτο, τελείωσε μόνο τρία ἄσματα, μεγάλες σκηνές πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά δοῦμε καί τήν ἰδιαίτερη δραματουργική φύση τοῦ ταλέντου του, πράγμα ἐπίσης πολύ σημαντικό γιά τό ρόλο πού ἔπαιξε ὁ Βαλαωρίτης στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Γι' αὐτή τήν ἐπικο-δραματική ἰδιοσυγκρασία του λέει τά ἑξῆς μέ τήν μοναδική κριτική του ὀξυδέρκεια ὁ Παλαμᾶς: «εἶναι τόσο ρουφηγμένος ἀπό τήν ἀντικειμενική παράσταση τῆς ἰδέας του, ὥστε κι αὐτά τά σύντομα τραγούδια του, πού μετροῦνται στά δάχτυλα, εἶναι κι αὐτά μικρά ἐπικά κομμάτια· δέν εἶναι ἐξομολογήσεις, εἶναι ἱστορίες· δέν εἶναι ὕμνοι, εἶναι παραμύθια· δέν εἶναι μονόλογοι, εἶναι διάλογοι».⁸ Στά μεγάλα ποιήματα τό δραματουργικό στοιχεῖο γίνεται πῶς καθοριστικό, ὁ Βαλαωρίτης τόσο δέν περιγράφει, ὅσο ἀφηγεῖται μέ τό διάλογο. Στό «Φωτεινός» ἔχει σιμώσει στό κατάφλι τοῦ

Λαϊκοῦ Δράματος. Ὁ ἱστορικός χαρακτήρας δέ βασιζέται τόσο στήν προσωπική σύγκρουση, ὅσο στό ἐθνικό θέμα. Αὐτό καί ἡ προσοχή στίς λεπτομέρειες τοῦ καθημερινοῦ βίου, ἡ ρεαλιστική διαγραφή τῶν προσώπων, ἡ εὐλύγιστη δομὴ τοῦ στίχου πού μπορεῖ ν' ἀλλάζει γοργά καί ν' ἀναπροσαρμόζεται σ' ὄλο καινούρια ἐπίπεδα, ὅλα τοῦτα εἶναι σημεῖα μιᾶς ὄριμης πιά προσέγγισης στή νέα ποιητική ἐποχὴ. Ἀπωθώντας ἐντελῶς συνειδητά τίς στάμπες τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ καί τά παρόμοια εὐρωπαϊκά κλισέ, ἀλλά ἀπό ἰδιοσυγκρασία ρομαντικός (προσῆλωση στά περασμένα, ἐξιδανίκευση τῆς λαϊκῆς ζωῆς, παραδοσιακό ποιητικό σύστημα, στηριγμένο στήν ἐντυπωσιακὴ ρομαντικὴ ἀντίστιξη) κάνει συνεχῶς τολμηρότερα ἀνοίγματα σέ μιὰ τέχνη ρεαλιστική (πολύ εὐστοχα στή μελέτη του γιά τό *Φωτεινός* ὁ Γ. Π. Σαββίδης μιλά γιά ὑπονόμευση τοῦ ρομαντισμοῦ «ἐκ τῶν ἔνδον»).

IV.

Οἱ ποιητές τοῦ 1880 ἐμφανίστηκαν μέ σχηματισμένες ἀντιρομαντικές διαθέσεις. Στά πρῶτα τους βήματα ἔρχονται σ' ἐπιδεικτικές ἐπαφές μέ τά καθημερινά πράγματα πού τοὺς ἀποκαλύπτουν κάποιες χαρούμενες παρθενικές πλευρές τους, ἀνεπάντητα δῶρα τῆς φύσης καί τῶν ἀνθρώπων, μιὰ περαστική χαρά, θέματα μικρά καί σεμνά, πού στέκουν ἀπλῶς στήν ἐπιφάνεια, ἀλλά, ὅπως λέει ὁ Παλαμᾶς στόν πρόλογο τῆς πρώτης του συλλογῆς «δίνουν τό σύνθημα πῶς κάτι σπέρνεται προμηνώντας κάποια μεταστροφή πού ἀγάλια-ἀγάλια θ' ἀνθίσει, στήν ἰδεολογία μας, στήν αἰσθητικὴ μας». Ἡ μεταστροφή ἔχει ἤδη γίνει στό βασικό θέμα τῆς γλώσσας, ἡ διάσταση μέ τήν ἀρχαῖζουσα γλώσσα καί θεματολογία τῆς Ἀθηναϊκῆς σχολῆς ἦταν ριζική κι ἀνειρηνευτή, ἐνῶ στήν τεχνικὴ πῆραν χρῆσιμα μαθήματα κυρίως ἀπό τοὺς γάλλους παρνασσικούς, καλλιερῶντας εὐρύτερα τό νεοελληνικό στίχο πού προώθησαν σημαντικὰ τήν ἐξέλιξή του. Στούς κόλπους τῆς Νέας Σχολῆς διαμορφώθηκε τό νέο γλωσσικό κίνημα μέ μαχητικές ἐφαρμογές καί μέ θεωρητικό μανιφέστο (1888, Ψυχάρης)· τόν ἴδιο καιρὸ ὁ Ν. Πολίτης συγκέντρωνε τοὺς θησαυροὺς τῆς λαϊκῆς ποίησης, προβλήματα καί τά δύο λυμένα πολύ πρὶν στίς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες — ἀκόμα καί τῆς περιοχῆς. Ὅμως στήν Ἑλλάδα αὐτά συντελοῦνταν τώρα σέ μιὰ περίοδο πού ἔσφυζε ξανά ἀπό πνοές δημιουργικῆς σ' ὄλο τό ἐθνικό πεδίο, ἡ δραστηριοποίηση τῆς ἐθνικῆς ἀστικῆς τάξης ἔσπερνε νέες ἐλπίδες γιά ὀλοκλήρωση τῶν ἐθνικο-απελευθερωτικῶν ἀγώνων καί γιά κοινωνικὴ ἀνανέωση. Ἀναφτερώθηκε

6. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκδόσεις Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1970, σ. 10.

7. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὅπ. π., σελ. 40.

8. Στά σχόλια τοῦ Σαββίδη ὅπ. π., σελ. 35.

με τόν τρόπο αυτό και μία ευρύτερη πολιτιστική αίσιο-δοξία πού τήν ἐγκολπώθηκε ἡ Νέα Ἀθηναϊκή Σχολή. Καθολικότερα ἀπ' ὅλους ὁ Παλαμᾶς.

Ὁ ποιητής αὐτός στράφηκε παντοῦ ὅπου ἦταν δυνατόν ν' ἀντληθοῦν χρήσιμα πράγματα γιά τήν ἐθνική σύνθεση. Τό ἔργο του καλύπτει ὅλη τή διαδρομή πού διάνυσε ὁ ἑλληνισμός — ἡ Ἀρχαιότητα καί τό Βυζάντιο, ἡ Ἀναγέννηση (κρητική ποίηση), ἡ ποιητική παράδοση ἀπό τόν μακρῦ ἀντιτουρκικό ἀγώνα, ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὁ Σολωμός, ὁ Κάλβος, ἡ ἐπική δημιουργία τοῦ Βαλαωρίτη, ἐνσωματώνονταν στό δικό του ἔργο, στοιχεῖα μιᾶς πανελληνικῆς σύνθεσης πού γινόταν στό βαθμό πού τό ἔργο του ὠρίμαζε. Ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς συνέχειας εἶναι ὁ κινητήρας αὐτοῦ τοῦ τεράστιου ἔργου πού τά μεγέθη του δέ μποροῦσαν νά καλυφτοῦν χωρίς ἰσχυρές δόσεις ρομαντισμοῦ. Στόν πελώριο ἰδεολογικό καί ἱστορικό του χῶρο ὁ Παλαμᾶς πράγματι κινήθηκε μέ ρομαντική πνοή κι εὐκολία, ἀλλά καί μέ ρεαλιστικές ἐπιδιώξεις σ' ἕνα ὕψηλό ἐπίπεδο συμβολικῆς πύκνωσης· ὅλα αὐτά συμμετέχουν στό χαρακτήρα τοῦ ἔργου του.

Ὁ ρομαντισμός του ἔχει πολλαπλή προέλευση καί κλιμακώνεται σέ κάμποσα ἐπίπεδα. Μά τά χαρακτηρίζει ὅλα μαζί παράλληλη ἀνοδική γραμμή, τίποτα δέ φθίνει, καί εἶναι κι αὐτό κάτι πού τόν ξεχωρίζει διαρκῶς ἀπό τούς πῖο νηφάλιους συνοδοιπόρους του. Ὁ Δροσίνης στό γνωστό ποίημά του «*Ἀπόκριση στόν Παλαμᾶ*» γραμμένο πρὸς τό τέλος τοῦ δρόμου καί τῶν δυό τους, πολύ εὐστοχα ὀρίζει τίς διαφορές τους. Μά κι ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς ἔχει κάνει πλῆθος ἐκμυστηρεύσεις γιά τό πανίσχυρο αἶσθημα πού δέσποζε μέσα του. Ἐνα μέρος ἀπό τό ρομαντικό του κόσμο ἔχει νεορομαντικό χαρακτήρα, εἶναι σέ δραστήρια ἀνταπόκριση μέ τό ἀναγεννητικό κύμα πού ζοῦσε ἡ Ἑλλάδα τίς πρῶτες δεκαετίες τῆς δημιουργίας του, συνεπῶς ἐκφράζει ζωντανές τάσεις τῆς ἐποχῆς. Τόσο ἡ ἐθνική ἀπελευθέρωση, σπουδαῖο ἱστορικό θέμα πού ἀναζωπυρώθηκε ἐπανειλημμένα στίς μέρες του, ὅσο καί ἡ ἰδέα μιᾶς κοινωνικῆς σοσιαλιστικῆς ἀναγέννησης, χαιρετίστηκαν ἀπό τόν Παλαμᾶ μέ ἐμπνευσμένα ποιήματα, ἀλλοῦ κι οἱ δυό ἰδέες μαζί, ἄλλοτε ἡ μία σέ βάρος τῆς ἄλλης. Μαζί μ' αὐτά, πολλά ἐπίσης *παλαιορομαντικά* στοιχεῖα δέν ἄφησαν ἀσυγκίνητη τή ρομαντική του ψυχοσύνθεση. Γιατί, ἂν μιλώντας γιά ρομαντισμό στό Σολωμό ἔχουμε κυρίως ὑπόψη τή ρομαντική ἐποχή του, στόν Παλαμᾶ ἀντίθετα σέ πρῶτο πλάνο ἔρχεται ἡ ἴδια ἡ ρομαντική του φύση σέ μία βίαιη συχνά στάση ἀπέναντι στό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ ρομαντισμός του εἶναι σέ σχέσεις ἀσυνενοησίας μέ τήν ἐποχή, σέ βαθύτερη διάσταση, κι ὁ Παλαμᾶς, προσπαθεῖ ἀγωνιστικά νά τή ξεπεράσει δανειζόμενος πολλά ἀπό τή ρύμη τοῦ παλιού ρομαντικοῦ λόγου. Αὐτό τόν ἔκανε ἴσως καί πῖο εὐκολο ἀπέναντι στόν ἀρχαϊσμό τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος. Γιατί ἀκριβῶς ὁ τόνος του ἔχει χρωματιστεῖ ἀπό τό πνεῦμα αὐτό, παρά ἡ πῖο κριτική καί προσγειωμένη του σκέψη. Αὐτές οἱ ἐπιστρώσεις παλαιορομαντικοῦ τύπου ἀποχτοῦν ὑλικότερες διαστάσεις μέσα σ' ἕ-

να κατασταλαγμένο γλωσσικό κλίμα καί δυσχεραίνουν πάρα πολύ τήν ἐπικοινωνία μέ τό πῖο μεγάλο μᾶλλον πνεῦμα πού τόσο πλούσια ἔδρασε στή νεοελληνική λογοτεχνία. Ἔτσι μποροῦμε νομίζω νά μιλήσουμε γιά παλαιορομαντικές ἐπιβιώσεις πού δέν ἐκφράζουν ζωντανές τάσεις κι ὅμως ἐπιβλήθηκαν ἀπό τήν προσωπικότητα τοῦ Παλαμᾶ σέ μία ὀλόκληρη περίοδο πού ἔζησε «*κάτω ἀπό τή βαριά σκιά τοῦ Παλαμᾶ*» κατά τήν ἐπιγραμματική ἔκφραση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Οἱ ἄλλες διαστάσεις τοῦ ἔργου του ἐκφράζουν τά ζητήματα τῆς ἐποχῆς καί μάλιστα ὄχι τά ἐπιμέρους — σ' αὐτά τυπικότεροι εἶναι, μέσα στό μικρό τους χῶρο, οἱ ἄλλοι του συνοδοιπόροι — ὅσο συνθετικότερα τό πνεῦμα τῆς.

Μετάφραση:
Μῆτσος Ἀλεξανδρόπουλος

JOURNAL OF THE HELLENIC DIASPORA

VOL. V, No. 1

SPRING 1978

ON THE PROBLEM OF POLITICAL CLIENTELISM
IN GREECE IN THE NINETEENTH CENTURY
by CONSTANTINE TSOUCALAS

CAVAFIS AND HIS TRANSLATORS INTO ENGLISH
by KIMON FRIAR

THE POETRY OF MARIA POLYDOURI:
A SELECTION

RECIPROCITIES BETWEEN A TEXT
AND TWO TRANSLATIONS:
THUCYDIDES, VENIZELOS AND KAKRIDIS
by DANIEL P. TOMPKINS

BOOK REVIEWS

PELLA

\$2.50

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ*

Ἡ διδασκαλία τῆς ποίησης μας στή μέση ἐκπαίδευση

τοῦ Παναγιώτη Πίστα

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

1. Ἀντικείμενο τῆς εἰσήγησης

Τό θέμα μέ τό ὁποῖο θά σᾶς ἀπασχολήσω εἶναι τά βοηθήματα πού μᾶς χρειάζονται γιά τή διδασκαλία τῆς ποίησης. Σπεύδω ὅμως νά προσθέσω ὅτι τό θέμα αὐτό δέν θά τό δῶ μέ μοναδικό στόχο τή διδασκαλία τῆς σύγχρονης ποίησής μας, ἀλλά μέσα στά εὐρύτερα πλαίσια τῆς διδασκαλίας τῆς νεοελληνικῆς ποίησης γενικά. Πρέπει δηλαδή ἐδῶ νά κάνω μιᾶ προκαταβολική διευκρίνιση, γιατί φοβοῦμαι πῶς ἡ εἰσήγηση πού θά ἀκούσετε θά εἶναι στό μεγαλύτερό της μέρος ἐξω ἀπό τά ὄρια τοῦ καθαυτό ἀντικειμένου τοῦ σεμιναρίου: χωρίς φυσικά νά ἀμφιβητῶ τό ὅτι ὑπάρχει ἓνα ποσοστό ἰδιαίτερης προβληματικῆς στή διδασκαλία τῆς σύγχρονης ποίησης, νομίζω ὅτι τό θέμα τῶν βοηθημάτων εἶναι εὐρύτερο καί ἐνιαῖο, ἢ τουλάχιστον, αὐτή τή στιγμή καί μέ τά δικά μας δεδομένα ἢ προηγούμενα, ἀντιμετωπίζεται καλύτερα ἢν τό δοῦμε ἔτσι, ὡς εὐρύτερο δηλαδή καί ἐνιαῖο. Καί στηρίζομαι γιά τή γνώμη μου αὐτή κυρίως στό ἐξῆς: πρόβλημα βοηθημάτων οὐσιαστικά ὑπάρχει, στόν ἴδιο περίπου βαθμό καί μέ τούς ἴδιους περίπου ὅρους, καί γιά τή διδασκαλία τῆς λεγόμενης παραδοσιακῆς ποίησης. Ἡ ἴδια μάλιστα ἡ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπό μόνη της θά μᾶς ὀδηγήσει ἀκόμη μακρύτερα: σέ ὀρισμένες περιπτώσεις θά χρειαστεῖ νά περάσουμε τά ὄρια τῆς ποίησης καί νά μιλήσουμε γιά βοηθήματα πού ἀφοροῦν τή διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας.

2. Διάρθρωση τῆς εἰσήγησης

Μέσα στά πλαίσια αὐτά θά προσπαθήσω νά σᾶς περιγράψω, σέ γενικές βέβαια γραμμές καί κατά τομείς, τό τί βοηθήματα μᾶς χρειάζονται καί τό τί ἀπό αὐτά ὑπάρχει. Ἡ σειρά ἐνδέχεται μερικές φορές νά εἶναι καί ἀντίστροφη. Πάντως εἴτε μέ τή μιᾶ εἴτε μέ τήν ἄλλη σειρά ἡ περιγραφή μας θά προσπαθήσει νά κρατήσῃ, ὅσο μπορεῖ, τόν χαρακτήρα καί τῶν προτάσεων καί τοῦ ἀπολογισμοῦ!

1. Τά περισσότερα μέρη τοῦ ἀπολογισμοῦ, βιβλιογραφικά ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἔχουν ἐδῶ παραλειφθεῖ.

* Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεσε εἰσήγηση στό σεμινάριο μέ θέμα: « Ἡ διδασκαλία τῆς σύγχρονης ποίησης στή μέση ἐκπαίδευση », πού ὀργανώθηκε στήν Ἀθήνα τόν Ἰανουάριο τοῦ 1978 ἀπό ἰδιωτικό σχολεῖο. Στό σεμινάριο αὐτό, τό ὁποῖο παρακολούθησαν ἐκπαιδευτικοί κυρίως, ἀλλά καί ἄλλο κοινό, ἔλαβαν μέρος ὡς εισηγητές οἱ *Ξ. Κοκόλης, Α. Κούσουλας, Δ. Ν. Μαρωνίτης, Ν. Παρίσης, Τ. Πατρίκιος, Π. Πίστας καί Μ. Saunier*. Τά πρακτικά τοῦ σεμιναρίου τυπώνονται καί πρόκειται νά κυκλοφορήσουν σύντομα.

3. Θέμα ή πρόβλημα βοηθημάτων;

Γιατί τώρα τό θέμα τῶν βοηθημάτων χαρακτηρίζεται ὡς πρόβλημα; Ποῦ ἐγκτεται τό πρόβλημα αὐτό;

Νομίζω, ή ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: ἐγκτεται στήν ἀπόσταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό τί μᾶς χρειάζεται καί στό τί ἔχουμε. Ἡ ἀπόσταση αὐτή ὑπάρχει ὄχι μόνο γιά τή νεώτερη ποίηση, πού στό κάτω-κάτω τῆς γραφῆς τελευταία μπῆκε στήν παιδεία μας, ἀλλά καί γιά τήν παραδοσιακή ποίηση καί λογοτεχνία, πού ἔχουν σημειώσει πάνω ἀπό 70 χρόνια διδασκαλίας στίς διάφορες βαθμίδες τῆς ἐκπαιδευσεως μας. Καί ή ἀπόσταση αὐτή θά μπορούσαμε νά πούμε καί τό χάσμα σέ ὀρισμένες περιπτώσεις — φαντάζομαι ὅτι εἶναι καθημερινά τόσο αἰσθητή σ' ὅποιον δουλεύει στήν παιδεία μας, ὥστε νά μή χρειάζεται νά μιλήσουμε περισσότερο γι' αὐτήν.

Ἔστώσο, ἄν θέλουμε νά εἶμαστε ἀντικειμενικοί καί δίκαιοι, πρέπει νά συμπληρώσουμε τήν εἰκόνα τοῦ προβλήματος καί μέ τήν ἐξῆς λιγότερο ζοφερή διαπίστωση: Ἐτους οἰαφυρους τομεῖς τοῦ ἀπολογισμοῦ μας, παρά τή μεγάλη συνήθως διαφορά τῶν μεγεθῶν, σχεδόν ποτέ ή στήλη τοῦ τί βοηθήματα ὑπάρχουν δέν βρίσκεται κενή ή μηδενισμένη, καί συχνά ἀριθμεῖ συμβολές σημαντικές ή, τό λιγότερο, χρήσιμες. Τήν ὑπογράμμιση τῶν συμβολῶν αὐτῶν ἐπιβάλλει καί ή συναίσθηση τῶν δυσκολιῶν πού δοκίμασε ή διδασκαλία τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσας καί λογοτεχνίας μέσα στήν ἱστορία τῆς παιδείας μας. Ἐξᾶλλου μιά πέρα γιά πέρα ἀρνητική στάση θά ἦταν ὄχι μόνο ἀδικη καί ἀνιστόρητη, ἀλλά καί καθόλου πρακτική. Ἡ διδασκαλία π.χ. τῆς σύγχρονης ποίησης εἶναι ἤδη γεγονός, καί τό πρώτιστο πού ἔχουμε νά κάνουμε εἶναι νά ἀξιοποιήσουμε γιά τόν διδάσκοντα (καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, γιά τόν μαθητή) ὅ,τι βοηθητικό ὕλικό ὑπάρχει, εἴτε λίγο εἴτε πολύ εἶναι αὐτό.

4. Βοηθήματα τοῦ δασκάλου ή τοῦ μαθητῆ;

Μιά ἀκόμη διευκρίνιση, πρὶν περάσουμε στό κύριο μέρος τῆς εἰσηγησῆς μας. Ὁ ἀσχοληθοῦμε μέ τά βοηθήματα τοῦ δασκάλου ή τοῦ μαθητῆ; Ὅπου δέν κάνουμε διάκριση, θά πρόκειται γιά βοηθήματα πού προορίζονται γιά τόν δάσκαλο, ἀλλά πού μπορεί νά εἶναι χρήσιμα καί γιά τόν μαθητή, τόν κάπως ὄριμο μαθητή. Αὐτή εἶναι καί ή πῶς συχνή περίπτωση στήν εἰσήγησή μας. Ὅπου ὁμως προτείνουμε ἕνα βοήθημα πού προορίζεται εἰδικά ή κατά προτεραιότητα γιά τόν μαθητή ή πού νομίζουμε ὅτι πρέπει νά προορίζεται μόνο γιά τόν δάσκαλο, τότε κάνουμε ρητά τόν διαχωρισμό. Σημειωτέον ὅτι ή τελευταία διάκριση, τοῦ βοηθήματος δηλαδή μόνο γιά τόν δάσκαλο, μονάχα σέ μιά περίπτωση νομίζουμε ὅτι πρέπει νά ὑπάρξει, τήν ὁποία περίπτωση θά ἀναφέρουμε πῶς κάτω.

Μποροῦμε λοιπόν νά πούμε ὅτι στήν εἰσήγησή μας βασικά κυριαρχοῦν δύο ἀντιλήψεις: α) ὅτι ὁ μαθητής εἶναι ὁ ἔμμεσος στόχος, ή, μέ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ

καλύτερος τρόπος γιά νά βοηθήσουμε τόν μαθητή εἶναι νά βοηθήσουμε τόν δάσκαλο, καί β) ὅτι τά βοηθήματα γιά τόν δάσκαλο, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, πρέπει νά εἶναι ἀνοιχτά καί προσιτά καί στόν μαθητή.

ΟΙ ΤΟΜΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Οἱ τομεῖς τοῦς ὁποίους πρέπει νά καλύπτουν τά βοηθήματα γιά τή διδασκαλία τῆς ποίησης εἶναι, νομίζω, μέ κάποιες ἀναγκαῖες συμπτώξεις, οἱ ἐξῆς τέσσερις:

α) ή ἱστορία τῆς ποίησης ή τῆς λογοτεχνίας,
β) τά ποιητικά κείμενα καί ή ἐρμηνεία τοῦς,
γ) ή μεθοδολογία τῆς ἐρμηνείας καί τῆς σχετικῆς διδασκαλίας, καί

δ) ή θεωρία καί ή τεχνική τῆς ποίησης.

Στούς τομεῖς αὐτούς θά κινηθοῦν καί ὁ ἀπολογισμός καί οἱ προτάσεις πού ἔχουμε νά κάνουμε.

1. Ἱστορία τῆς ποίησης ή τῆς λογοτεχνίας.

Ἡ διαζευκτική διατύπωση δέν σημαίνει ὅτι ἀρνοῦμαι τή χρησιμότητα μᾶς εἰδικῆς ἱστορίας τῆς ποίησης μας· νομίζω πάντως ὅτι οἱ ἀνάγκες μας καλύπτονται ἐξίσου καλά, ἄν ὄχι καί καλύτερα, μέ μιά ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας. Τό γεγονός ὅτι ή δεύτερη ἐξασφαλίζει σφαιρική θεώρηση ὀλόκληρης τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς μᾶς ἐποχῆς, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία σήμερα πού τείνουμε πρὸς ὀλοένα καί πῶς εὐρύτερες θεωρήσεις τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων. Ἡ χρησιμότητα, πάλι, μᾶς ἱστορίας τῆς ποίησης ἐγκτεται στό ὅτι θά εἶχε μεγαλύτερα περιθώρια γιά τά δικά τῆς εἰδικά προβλήματα.

Ἡ συμβολή τῶν ἱστοριῶν Δημαρᾶ καί Πολίτη.

Ἄς δοῦμε τώρα τί βοηθήματα ἔχουμε στόν τομέα αὐτόν: Ἡ ἱστορία τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀριθμεῖ ἀρκετές σημαντικές προσπάθειες καί ἐπιτεύξεις. Εἶναι, στά ἑλληνικά: οἱ ἱστορίες τοῦ Καμπάνη (1925), τοῦ Βουτιεριδῆ (Σύντομη, 1933), τοῦ Δημαρᾶ (1948), τοῦ Κορδάτου (1962), τοῦ Πολίτη (ή μικρή, 1968). στά ἰταλικά: οἱ ἱστορίες τοῦ Lavaignini (1955), τοῦ Vitti (1971), καί στά ἀγγλικά: τοῦ Πολίτη (ή μεγάλη, 1973). Ἀπό αὐτές, νομίζω, μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε τήν ἱστορία τοῦ Δημαρᾶ, τίς δύο ἱστορίες τοῦ Πολίτη καί τήν ἱστορία τοῦ Vitti. (Οἱ δύο ξενόγλωσσες ἀπό τίς τελευταίες, τοῦ Vitti καί τοῦ Πολίτη, πρόκειται σύντομα νά κυκλοφορήσουν καί στά ἑλληνικά). Ἡ ἱστορία τοῦ Δημαρᾶ παραμένει ή κορυφαία ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας, τό βασικό βοήθημα τοῦ νεοελληνιστῆ, εἴτε ἐκπαιδευτικός εἶναι, εἴτε ἐρευνητής ή μελετητής. Ἡ μεγάλη ἀπό τίς ἱστορίες τοῦ Πολίτη, ἐξίσου βασικό βοήθημα, προσφέρεται, νομίζω, γιά πῶς ἄμεσος σύμβουλος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ, ἐνῶ ή μικρή, πέρα ἀπό τήν ἐγκυρη συνοπτική θεώρηση πού μᾶς

προσφέρει είναι τὸ μόνο βοήθημα πού μᾶς δίνει συγκεντρωμένη τὴν ἐργογραφία τῶν βασικότερων συγγραφέων μας. Τέλος τῆς ἱστορίας τοῦ Vittī περιμένουμε μὲ ἐνοιαφέρον τὴν ἐλληνική ἔκδοσή.²

Συζυγία ἱστοριῶν καὶ ἀνθολογιῶν.

Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε μιά παρένθεση: Θὰ συμφωνεῖτε, νομίζω, ὅτι ἀνάμεσα στὶς ἱστορίες καὶ τὶς ἀνθολογίες πού πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς βοηθήματα πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποια συζυγία. Ἡ γαλλικὴ τουλάχιστον ἐκπαίδευση χρησιμοποιεῖ, ἂν δὲν κάνω λάθος, τέτοιες συζυγίες βοηθημάτων ἢ καὶ βοηθήματα πού συνδυάζουν τα οὐα αὐτα πραγματά. Θεωροῦμε λοιπὸν ἰδιαίτερα χρήσιμη τὴ συζυγία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς δύο ἱστορίες τοῦ Πολίτη καὶ στὴν ποιητικὴ του ἀνθολογία. Καὶ πιστεύουμε ὅτι ἐξίσου χρήσιμη θὰ ἦταν καὶ μιά ἀνθολογία καμωμένη μὲ σκοπὸ νὰ συνοδεύσει τὴν ἱστορία τοῦ Δημαρᾶ, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ τελευταία δὲν κάμνει συχνὴ καὶ λειτουργικὴ χρῆση κειμένων.

Ἀνάγκη μιᾶς ἀναλυτικότερης ἱστορίας, γραμμένης συλλογικά.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στὶς ἱστορίες. Οἱ ἱστορίες πού προαναφέραμε, καὶ μόνη τῆς ἢ καθεμιά καὶ σὲ συνδυασμὸ, ἀποτελοῦν πολὺτιμα ἱστορικὰ βοηθήματα. Ὡστόσο ἡ παιδεία μας ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιά ἐκτενέστερη καὶ προπαντὸς ἀναλυτικότερη ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, γραμμένη συλλογικά, συνταγμένη δηλαδὴ ἀπὸ μεγάλη ὁμάδα συνεργατῶν. Τὴν ἱστορία αὐτὴ θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὴν περιγράψουμε πρῶτα ποσοτικά καὶ ὕστερα εἰδεολογικά.

Τὴ φανταζόμαστε τρίτομη: ὁ πρῶτος τῆς τόμος θὰ ἀναφέρεται στὴν παλαιότερη νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ὁ δεύτερος στὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰ., καὶ ὁ τρίτος στὴ λογοτεχνία τοῦ πρῶτου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰ. Ἐπιτομή τῆς σὲ τρία τομῖδια, ἴσα τὸ καθένα μὲ ἓνα σύνθητες σημερινὸ διδακτικὸ βιβλίον, θὰ χρησιμεύει γιὰ διδακτικὸ ἐγχειρίδιον τοῦ μαθητῆ.

Στὴ μεγάλη καὶ ἀναλυτικότερη αὐτὴ ἱστορία πού προτείνουμε ὡς βασικὸ βοήθημα γιὰ τὴν παιδεία, τὸ ἐρμηνευτικὸ καὶ περιγραφικὸ μέρος πρέπει νὰ εἶναι ἐξίσου ἀναπτυγμένα μὲ τὸ ἱστορικὸ καὶ κριτικὸ, ὄχι μόνον στὰ κεφάλαια γιὰ τοὺς μείζονες συγγραφεῖς, ὅπως γίνεται στὶς ὑπάρχουσες ἱστορίες, ἀλλὰ καὶ στὰ κεφάλαια γιὰ τοὺς ἐλάσσονες συγγραφεῖς (τηρουμένων φυσικά κάποιων βασικῶν ἱεραρχικῶν ἀναλογιῶν). Κάθε ἐπιμέρους παρουσίαση συγγραφέα πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἐργογραφικὴ κυρίως βάση. Καὶ τὸ κριτικὸ τῆς μέρος, ὅπου ὑπάρχει ἡ διάσταση ἐκτιμήσεων, νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε πλουραλιστικὸ, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴ διατύπωση μιᾶς τελικῆς θέσης.

Οἱ ἱστορίες πού ἔχουμε εἶναι συνθετικὲς θεωρήσεις πᾶνω σὲ ἓνα ὕλικὸ ἐπὶ μέρος στοιχείων, τὸ ὁποῖο, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ συνθετικοῦ τους χαρακτήρα, εἶναι

φυσικὸ νὰ μὴν τὸ παραθέτουν ἀναλυτικά. Εἶναι ὀλοφάνερο νομίζω ὅτι αὐτὸ δὲν λέγεται πρὸς ψόγον τους. Ἡ ἐκπαίδευσή μας ὁμως χρειάζεται μιά ἱστορία πού νὰ ἐκμεταλλεῖται τὶς συνθετικὲς διαπιστώσεις τῶν ἱστορικῶν τῆς λογοτεχνίας μας, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρει συγκεντρωμένο ὅλο τὸ προϋποτιθέμενο ἀναλυτικὸ ὕλικὸ (ἢ, ἐπὶ τὸ ἐφικτότερο, ἓνα μεγάλο μέρος του), γιὰτὶ μὲ αὐτὸ περισσότερο θὰ χρειαστεῖ νὰ δουλέψουν ὁ μαθητῆς καὶ ὁ δάσκαλος μέσα στὴν καθημερινὴ σχολικὴ τους πράξη.

Ἀνάγκη μιᾶς περιγραφικῆς ἱστορίας τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας.

Ἡ προηγούμενη ἱστορία πρέπει νὰ σταματᾷ γύρω στὸ πόλεμον ἢ ὡς τὰ 1950, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ κινεῖται μέσα σ' ἓνα ὕλικὸ σχετικὰ συντελεσμένο καὶ ὀλοκληρωμένο. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, ἢ καλύτερα ἀπὸ τὸ 1930 καὶ ἐδῶ, χρειαζόμαστε, καὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινὸ, μιά περιγραφικὴ ἱστορία τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας μας. Ὑστερα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴν ἄλλη ἱστορία, καὶ μὲ ἓνα τίτλον ἀρκετὰ δηλωτικόν, νομίζω ὅτι δὲν χρειάζονται ἐπεξηγήσεις γιὰ τὸ πῶς τὴ φανταζόμαστε.

Τὶ κάνουμε ὁμως ὥσπου νὰ ἀποκτήσουμε ἓνα τέτοιον βοήθημα; Μιά πρώτη βοήθεια μᾶς προσφέρουν οἱ ἱστορίες πού ἔχουμε. Ὅπωςδήποτε ὁμως τὰ κεφάλαιά τους γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ λογοτεχνία εἶναι συνοπτικότερα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες μας. Ἐνα εἰδικὸ βοήθημα γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ πεζογραφία καὶ ποίηση, ἢ «Σύγχρονη ἐλληνικὴ λογοτεχνία» τοῦ Μερακλή (1971 - 72) μᾶς προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα, ἀλλὰ πάλι λιγότερα ἀπὸ ὅσα χρειαζόμαστε.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν χῶρον πού εἰδικότερα μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δηλαδὴ τὴ σύγχρονη ποίηση, πλουσιότερη, νομίζω, βοήθεια θὰ βροῦμε, ἂν ἀνατρέξουμε καὶ προπαντὸς συνδυάσουμε τὶς συνολικὲς θεωρήσεις τῆς νεώτερης ποίησης πού διαθέτουμε. Ἐννοῶ τὰ βιβλία τοῦ Σπανδωνίδη (*Ἡ νεώτερη ποίηση στὴν Ἑλλάδα*, 1955), τοῦ Καραντώνη (*Εἰσαγωγή στὴ νεώτερη ποίηση*, 1958) καὶ τοῦ Θέμελη (*Ἡ νεώτερη ποίησή μας*, 1963 - 1967).

Εὐρύτερες ἐντάξεις.

Ὁ ἐκπαιδευτικὸς, καὶ ὁ ὄριμος μαθητῆς, θὰ θελήσει καὶ θὰ χρειαστεῖ συχνά, σήμερον, νὰ ἐντάξει τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας μέσα στὰ πλαίσια εὐρύτερων ἱστορικῶν θεωρήσεων τοῦ τύπου *ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἱστορία τῶν ἰδιῶν στὸν ἐλληνικὸ χῶρον*. Τέτοια ἔργα ὁμως λείπουν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ μᾶς βιβλιογραφία. Δὲν πρέπει πάντως νὰ παραλείψουμε στὸ σημεῖον αὐτὸ τὴ συμβολὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Δημαρᾶ, καὶ μερικῶν τόμων τῆς «*ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνος*» (ὅπως ὁ τόμος γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ), πού προσπαθοῦν νὰ καλύψουν τὸ κενόν.

Ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας θέλει φυσικά τὴν ἐνταξὴ τῆς καὶ μέσα στὴν *ἱστορία τῶν ἐυρωπαϊκῶν λογοτεχνιῶν*. Σημειῶνω πὸς ἀναγγέλλθηκε ἡ ἔκδοσις στὰ ἐλληνικά ἑνὸς ἔργου πού θὰ βοηθᾷ σ' αὐτὸ. Μεταφράζεται ἀπὸ τὰ γαλλικά καὶ θὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ

2. Κυκλοφόρησε τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1978.

τό Μορφωτικό Ίδρυμα της Έθνικης Τράπεζας ή «*Ιστορία των λογοτεχνιών*» (της γνωστής σειράς «*Εγκυκλοπαιδεία της Πλειάδος*»), πού δέν περιλαμβάνει μάλιστα μόνο τις ευρωπαϊκές αλλά περίπου όλες τις αρχαίες και σύγχρονες λογοτεχνίες. Η θεώρηση ἐδῶ τῶν λογοτεχνιῶν εἶναι, θά λέγαμε, «κάθετη»: ἡ ἱστορία κάθε λογοτεχνίας χωριστά. Ἴσως γιά τις ἀνάγκες μας νή ἦταν προσφορότερη μιὰ θεώρηση «ὀριζόντια», μέ κεφάλαια δηλαδή ὅπως «οἱ ευρωπαϊκές λογοτεχνίες τόν 19ο αἰ.» ἢ «τήν ἐποχή τοῦ ρομαντισμοῦ» π.χ.

2. Τά (ποιητικά) κείμενα καί ἡ ἐρμηνεία τους.

Ἀλλαγές, προοπτικές καί ἀνάγκες.

Πρὶν περιγράψουμε τις ἀνάγκες στόν τομέα αὐτόν θά ἤθελα νά δοῦμε τις προοπτικές πού δημιουργοῦν οἱ σημαντικές ἀλλαγές πού σημειώθηκαν στή διδασκαλία τῶν κειμένων κατά τά τελευταῖα χρόνια.

Τό 1975 εἰσάγονται στά παλαιά ἀναγνωστικά τοῦ σημερινοῦ Λυκείου τά πρῶτα κείμενα σύγχρονης ποιήσης (14 τόν ἀριθμό). Ποτέ τόσο λίγα κείμενα δέν εἶναι τόσο γονιμα αποτελεσματα. Δημιούργησαν ἐρμηνευτικά προβλήματα, προκάλεσαν ἐκδόσεις βιβλίων, δημοσιεύσεις ἐρμηνευτικῶν μελετῶν, σειρές διαλέξεων καί συζητήσεων πού ἔφεραν σέ ἐπαφή τόν πανεπιστημιακό μέ τόν γυμνασιακό φιλόλογο. Μακρινή καλή συνέπεια αὐτοῦ τοῦ μικροῦ σταθμοῦ στήν ἱστορία τῶν ἀναγνωστικῶν μας εἶναι καί τό δικό μας σεμινάριο

Τό 1976 εἰσάγεται ὁ θεσμός τῶν συμπληρωματικῶν «ἐλεύθερων ἀναγνωσμάτων». Ὁ θεσμός αὐτός ἐφαρμόζεται, ἀπό χρόνια, μέ ἐπιτυχία στήν Κύπρο, ἐδῶ ὁμοφαινεται ὅτι ἀτόνησε προτοῦ προλάβει νά δοκιμασθεῖ Μιά σωστότερη ὁμορμία ρυθμισή του, ἀφ' ἐνός μὲν θά ἀποτελοῦσε καλή λύση στό γνωστό πρόβλημα συγκρότησης τῶν ἀναγνωστικῶν (ἀνθολογίες κειμένων ἢ ἀνθολογίες συγγραφέων;), ἀφ' ἐτέρου δέ θά ἱκανοποιούσε τό βασικό αἶτημα νά γνωρίζουν τά παιδιά ὄχι μόνο μικρά κείμενα καί ἀποσπάσματα ἀλλά καί ὁλόκληρα μεγάλα ἔργα ἢ σύνολα.

Τήν ἴδια χρονιά καθιερώνεται γραπτή ἐξέταση ὄχι μόνο στήν ἐκθεση ἀλλά καί σέ ἐρωτήσεις πάνω σέ νεοελληνικά κείμενα, πράγμα πού δείχνει ὅτι τά τελευταῖα ἀποκοτῶν αὐτοτέλεια καί ὄντοτητα μέσα στό σύνολο τοῦ μαθήματος πού λέγεται «Νεοελληνική γλώσσα καί γραμματεία».

Τέλος πέρσι ἀρχίζει ἡ ἀντικατάσταση τῶν παλαιῶν ἀναγνωστικῶν. Κυκλοφοροῦν τρία νέα διδακτικά βιβλία καμωμένα μέ καινούριο πνεῦμα. εἶναι τά δύο καινούρια κρατικά ἀναγνωστικά γιά τήν Α' καί Β' τάξη τοῦ Γυμνασίου καί τό ἀναγνωστικό πού ἐκδόθηκε ἀπό τό Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη καί πού χρησιμοποιεῖται στήν Γ' τάξη τοῦ Γυμνασίου. Χαρακτηριστικά τους πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ: καί τά τρία συνοδεύονται ἀπό βοηθητικά στοιχεῖα, ὅσα ἐπιβάλλει καί ἐπιτρέπει ἡ χρήση τους ἀπό τόν μαθητή, ἐνῶ τά δύο κρατικά εἰσάγουν, σύμφωνα μέ τό νέο ἀναλυτικό πρόγραμμα, τή σύγχρονη ποίηση καί στίς πρῶτες τάξεις τοῦ Γυμνασίου.

Οἱ ἀλλαγές αὐτές, τις ὁποῖες ἀπαριθμήσαμε καί στίς ὁποῖες, πρὸς τό παρόν τουλάχιστον, δέν μπορούμε δυστυχῶς νά προσθέσουμε καί μιὰ οὐσιαστική αὐξηση τῶν ὥρων διδασκαλίας τοῦ μαθήματος, δημιουργοῦν πολύ ἐνδιαφέρουσες προοπτικές, ἀλλά καί ἐπαυξάνουν τις ἀνάγκες στόν τομέα τῶν βοηθημάτων. Μέσα στίς προοπτικές αὐτές ἐντάσσουμε - καί ὑπογραμμίζουμε - καί τήν πίστη μας ὅτι αὐτό πού οἱ «μεθοδικές ὁδηγίες» τῶν τελευταῖων ἐτῶν τῆς δικτατορίας ἐπέτρεπαν, δέν θά τό ἀρνηθεῖ τό νέο πρόγραμμα, τή χρήση δηλαδή καί ἄλλων κειμένων ὡς καί ἄλλων κειμένων ὡς συμπληρωματικῶν ἢ συνοδευτικῶν στά κείμενα πού περιέχουν τά ἀναγνωστικά.

Ἐννοοῦμε μέ αὐτό ὄχι μόνο ἓνα παράλληλο πρόγραμμα «ἐλεύθερων ἀναγνωσμάτων», ἀλλά καί τό ὅτι ὁ δάσκαλος θά ἔχει τή δυνατότητα καί τά κατάλληλα βοηθήματα, γιά νά κάνει τά ἐξῆς: ὅταν διδάσκει π.χ. ἓνα ποίημα τοῦ τάδε συγγραφέα, νά ἔχει πρόχειρα καί νά μπορεῖ νά διαβάσει καί νά σχολιάσει καί ἄλλα ποιήματα τοῦ ἴδιου ποιητή: ὅταν διδάσκει ἓνα ποίημα μέ τό τάδε θέμα, νά ἔχει πρόχειρα καί νά μπορεῖ νά διαβάσει καί νά σχολιάσει καί ἄλλα ποιήματα μέ τό ἴδιο θέμα, κ.ο.κ.

Περιγραφή καί ταξινόμηση τῶν βοηθημάτων.

Στόν τομέα λοιπόν τῶν (ποιητικῶν) κειμένων καί τῆς ἐρμηνείας τους περιλαμβάνονται τά βοηθήματα πού θά δώσουν στόν διδάσκοντα: α) τά πρόσθετα (ποιητικά) κείμενα πού θά τοῦ χρειαστοῦν, καί β) συγκεντρωμένα, τά στοιχεῖα (σχόλια) πού θά τοῦ εἶναι χρήσιμα γιά τήν ἐρμηνεία τῶν (ποιητικῶν) κειμένων. καί αὐτῶν πού περιέχονται στά ἀναγνωστικά καί τῶν πρόσθετων.

Ἀναλυτικότερα, τά βοηθήματα πού περιλαμβάνονται (=χρειάζονται) στόν τομέα αὐτόν μπορεῖ νά περιέχουν (ταξινόμηση ὡς πρὸς τόν βαθμό σχολιασμοῦ τῶν κειμένων):

1. κείμενα ἀσχολίαστα.
2. κείμενα μέ σχολιασμό α' βαθμοῦ: γλωσσικό (κυρίως μέ γλωσσάριο),
3. κείμενα μέ σχολιασμό β' βαθμοῦ: γλωσσικό καί πραγματικό,
4. κείμενα μέ σχολιασμό γ' βαθμοῦ: γλωσσικό, πραγματικό καί ἐρμηνευτικό,³ καί, τέλος,
5. ἐρμηνευτικές μελέτες⁴ γιά ἓνα ἢ περισσότερα κείμενα, μέ ἢ χωρίς τά κείμενα αὐτά.

Ἀπό μιὰ ἄλλη σκοπιά, τά βοηθήματα αὐτοῦ τοῦ τομέα μπορεῖ νά ἀποτελοῦν (ταξινόμηση ὡς πρὸς τό «εἶδος» τῶν κειμένων) εἶτε

3. Ὅταν τά βοηθήματα τῆς περίπτωσης αὐτῆς προορίζονται νά χρησιμοποιηθοῦν (καί ὡς διδακτικά βιβλία, τότε εἶναι καλύτερο ὁ ἐρμηνευτικός τους σχολιασμός νά ἔχει τή μορφή ἐρωτήσεων - ἀσκήσεων.

4. Κλιμάκωση τοῦ ἀντικειμένου τους: σπανιότερα, ἓνας ποιητής: συχνότερα ἓνα ποιητικό ἔργο, μιὰ ἐνότητα ἢ ὁμάδα ποιημάτων, ἓνα ποιητικό κείμενο (ποίημα ἢ ἀπόσπασμα).

α) εκδόσεις (όλοκληρου του κειμένου μεμονωμένων συνήθως έργων), είτε

β) άνθολογίες κειμένων.

Συνδυάζοντας τις δύο παραπάνω ταξινομήσεις έχουμε τις βασικές κατηγορίες βοηθημάτων που μας χρειάζονται στον τομέα που εξετάζουμε (ταξινόμηση και ως προς τον βαθμό σχολιασμού και ως προς τό «είδος» των κειμένων):

I. εκδόσεις ή άνθολογίες ασχολίαστες⁵ (1)

II. εκδόσεις ή άνθολογίες σχολιασμένες (κυρίως 2—3)

III. εκδόσεις ή άνθολογίες έρμηνευτικές (4).

Οι έρμηνευτικές, τέλος, μελέτες (βλ. περίπτωση της πρώτης ταξινόμησης) αποτελούν μία ακόμη κατηγορία βασικών βοηθημάτων του τομέα, ή όποια όμως διατηρεί τον αυτοτελή της χαρακτήρα, σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες, ανεξάρτητα από τό αν οι μελέτες αυτές συνοδεύονται ή όχι από κείμενα.

Περιτό βέβαια νά πούμε ότι οι δύο τελευταίες κατηγορίες, τά έρμηνευτικά δηλ. βοηθήματα, είναι ή ανάγκη ή πιό αισθητή σήμερα στον χώρο της σύγχρονης ποίησης.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥΣ

Ταξινόμηση των βοηθημάτων

α) Ός προς τον σχολιασμό των κειμένων:

1. κείμενα ασχολίαστα

2. κείμενα με σχολιασμό α' βαθμού (γλωσσικό)

3. κείμενα με σχολιασμό β' βαθμού (γλωσσικό και πραγματικό) [σχολιασμός]

4. κείμενα με σχολιασμό γ' βαθμού (γλωσσικό, πραγματικό και έρμηνευτικό)

5. έρμηνευτικές μελέτες (με ή χωρίς κείμενα) [έρμηνεια]

β) Ός προς τά ίδια τά κείμενα:

1. εκδόσεις

2. άνθολογίες

γ) Καί ως προς τά κείμενα και ως προς τον σχολιασμό τους:

1. εκδόσεις ή άνθολογίες ασχολίαστες

2. εκδόσεις ή άνθολογίες σχολιασμένες

3. εκδόσεις ή άνθολογίες έρμηνευτικές

4. έρμηνευτικές μελέτες [αυτοτελής κατηγορία]

* Η περιγραφή των αναγκαίων άνθολογιών απαιτεί και μία κάπως ειδικότερη ταξινόμηση: όχι μόνο ανάλογα με τον βαθμό του σχολιασμού, αλλά και ανάλογα με τον στόχο της άνθολόγησης.

Σύμφωνα λοιπόν με τό κριτήριο αυτό πρέπει νά έχουμε,

(α) άνθολογίες ατομικές,

(β) άνθολογίες είδους, κινήματος, περιόδου, γενικές (γένους, π.χ. ποίησης), μικτές (ποίησης και πεζογραφίας).

(γ) θεματικές.

Χρειαζόμαστε επίσης και άνθολογίες με μεταφράσεις από τήν ξένη ποίηση.

«Λαϊκές φιλολογικές εκδόσεις»

Οι άνιαρές ταξινομήσεις που προηγήθηκαν δεν είχαν προθέσεις συστηματικές: ήθελαν νά δείξουν, από τή μία μεριά, τήν ποικιλία των λύσεων των αναγκών που υπάρχουν στο τομέα, και από τήν άλλη, τήν ποικιλία των λύσεων που μπορούν νά υπάρξουν για τις ανάγκες αυτές. * Αν μάλιστα θυμηθούμε και τήν παρατήρηση του Συκουτρή, στο γνωστό μελέτημά του για τή «Διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας» (1932), ότι οι εκδόσεις κι οι άνθολογίες αυτού του είδους θά είχαν μεγάλη σημασία όχι μόνο για τον «εκπαιδευτικό κόσμο» αλλά και για τό «υπόλοιπο μορφομένο κοινό» — για τό *εβρύτερο κοινό* θά λέγαμε σήμερα —, τότε, νομίζω, μπορούμε νά μιλήσουμε εδω για τήν ανάγκη ενός μεγάλου εκδοτικού προγράμματος με στόχο τήν κυκλοφορία μιās σειράς εκδόσεων, στις όποιες θά ταίριαζε ίσως ό όρος *λαϊκές φιλολογικές εκδόσεις*. Τί θά έπρεπε νά επιδιωχθεί κυρίως με αυτή τή σειρά; Αυτό που και με τήν προηγούμενη ανάλυση των αναγκαίων βοηθημάτων προσπαθήσαμε νά δείξουμε: ή κάλυψη κάθε συγγραφέα με ένα συνδυασμό σχολιασμένων εκδόσεων και άνθολογιών. * Αν πάρουμε π.χ. τήν περίπτωση του ποιητικού έργου του Σεφέρη: νά υπάρχουν σχολιασμένες ή έρμηνευτικές εκδόσεις για δύο έργα του, ως πούμε για τό «Μυθιστόρημα» και τήν «Κίχλη», και μία σχολιασμένη ή έρμηνευτική άνθολογία με 10—20 ποιήματα από τις άλλες συλλογές του.

* Ανάγκη κωδικοποίησης του σκόρπιου έρμηνευτικού υλικού.

Κύριος φορέας του έρμηνευτικού υλικού ως σήμερα είναι τά βοηθήματα που ονομάσαμε έρμηνευτικές μελέτες (οί όποιες, σημειωτέον, έχουν τις περισσότερες φορές τή μορφή και τήν έκταση δημοσιεύματος σε περιοδικό ή αφιέρωμα). Οί έρμηνευτικές εκδόσεις είναι ελάχιστες και οι έρμηνευτικές άνθολογίες (critical anthologies) σχεδόν άνύπαρκτες. * Ερμηνευτικό υλικό ό-

5. * Εδω χρειάζεται μία διευκρίνιση: Στόν τομέα για τόν όποιο μιλούμε, κανονικά *βοήθημα* σημαίνει: σχόλιο ή κείμενο με σχόλιο. * Ωστόσο και ή κατηγορία των ασχολίαστων κειμένων αποτελεί βοήθημα, όταν συνοδεύεται από τό στοιχείο της συγκέντρωσης ή της επιλογής: όταν δηλ. τά προσφερόμενα κείμενα καλύπτουν όλο τό έργο ενός συγγραφέα ή όλόκληρο ένα ομοειδές τμήμα του (π.χ. άπαντα ή άπαντα τά ποιητικά) ή όταν έχουν επιλεγεί με ενιαίο κριτήριο. * Αλλά και ή άπλή έκδοση ενός κειμένου, ή σωστή όμως από φιλολογική πλευρά (ακόμη και ή με συγχρονισμένη όρθογραφική μορφή), αποτελεί κι αυτή βοήθημα.

μως υπάρχει και σε άλλες μελέτες, τις ειδικότερα φιλολογικές και τις κριτικές.

Όλο αυτό το σκόρπιο ερμηνευτικό υλικό, για να μετατραπεί σε προσιτό και χρηστικό βοήθημα, πρέπει να *έπισημαίνεται* και να *κωδικοποιείται*. Χρειάζεται δηλ. α) συνεχής και *κριτική βιβλιογραφική ενημέρωση* του εκπαιδευτικού σχετικά με το τί χρήσιμο για τη διδακτική πράξη περιέχεται στην τρέχουσα φιλολογική, ερμηνευτική και κριτική βιβλιογραφία· β) *κωδικοποίηση* καταρχήν του τί υπάρχει ως τώρα, και εν συνεχεία οργάνωση ενός συστήματος περιοδικής κωδικοποίησης του προστιθέμενου συνεχώς ερμηνευτικού (και γενικότερα βοηθητικού) υλικού.

Στην πρώτη από τις δύο αυτές εργασίες, τη συστηματική δηλ. ενημέρωση και κριτική βιβλιογράφηση, σημαντικός είναι ο ρόλος τῶν ειδικῶν περιοδικῶν τῆς παιδείας και τῶν *ὁδηγῶν*.

Περιοδικά παιδείας αυτή τη στιγμή έχουμε τρία («Φιλολόγος», «Λόγος και Πράξη», «Νέα Παιδεία») που νομίζω ότι μπορούν να αναλάβουν αυτό το έργο. (Άλλοι υπάρχουν και ειδικά περιοδικά ή περιοδικές εκδόσεις αφιερωμένες αποκλειστικά στην ερμηνεία). Σημαντική είναι εδώ και η συμβολή του κρατικού μαθητικού περιοδικού «Ἐλεύθερη γενιά».

Οἱ *ὁδηγοί*, ὅπως και ἡ κριτική βιβλιογράφηση ἀπὸ τὰ περιοδικά μπορούν να καλύπτουν ὅλους τούς τομείς τῶν βοηθημάτων. Προορίζονται εἴτε γιὰ τὸν ἀπλὸ ἀναγνώστη, εἴτε γιὰ τὸν μαθητὴ, τὸν σπουδαστὴ, τὸν νεὸ εκπαιδευτικὸ και τὸν νεὸ ἐπιστήμονα. Στὴ δευτέρη περίπτωση εἶναι καμωμένοι πάνω σὲ κριτικὴ βιβλιογραφικὴ βάση, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ταυτόχρονα και ἐργαλεῖα εἰσαγωγῆς στὰ θέματα και τὰ προβλήματα ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ κλάδου. Στὴν ἄλλη περίπτωση εἶναι ὁδηγοὶ τοῦ ἀναγνώστη στὴ μελέτη και καταγόνηση ἐνὸς ποιητῆ, ἐνὸς ἔργου ἢ θέματος, και μπορεῖ νὰ περιλαμβάνουν π.χ. ἀνάλυση ὁλόκληρου τοῦ ἔργου ἐνὸς ποιητῆ σχεδὸν ποίημα πρὸς ποίημα.

Γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἔχουμε ἕναν πολὺ καλὸ ὁδηγὸ σὲ βιβλιογραφικὴ βάση, τὸ βιβλίο τοῦ Μαστροδημήτρη «*Εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία*» (1976), χρῆσιμο βέβαια περισσότερο γιὰ τὸν νεοελληνιστὴ ἐπιστήμονα και σπουδαστὴ. Ἐναν τέτοιον ὁδηγὸ χρειαζόμαστε και γιὰ τὸν νεοελληνιστὴ εκπαιδευτικὸ.⁶

Ἡ δευτέρη ἀπὸ τῆς δύο εργασίες ἀξιοποίησης τοῦ σκόρπιου ερμηνευτικοῦ υλικοῦ, ἡ *κωδικοποίηση*, μπορεῖ νὰ πάρει τῆς ἐξῆς π.χ. μορφές βοηθημάτων:

- συναγωγή μελετῶν γιὰ ἕναν ποιητὴ,
- συναγωγή μελετῶν γιὰ ἕνα ποιητικὸ ἔργο,
- ὑπομνήματα σὲ μιά σειρά ποιητικῶν κειμένων,
- ερμηνευτικὸ dossier γιὰ ἕνα ποιητικὸ κείμενο.

Θὰ μπορούσα νὰ σᾶς δώσω παραδείγματα και ἐξηγήσεις γι' αὐτὰ τὰ βοηθήματα. Πιὸ ἀναλυτικὰ ὅμως και σὲ πιὸ συγκεκριμένη βάση μίλησαν ἢ θὰ μιλήσουν γιὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἄλλοι εἰσηγητές. Τὸ μόνο πού θὰ ἤθελα

νὰ πῶ εἶναι ὅτι οἱ (σημαντικοὶ και χαρακτηριστικοὶ) ποιητές και τὰ (σημαντικὰ και ἀντιπροσωπευτικὰ τους) ποιητικὰ κείμενα πού θὰ καλύπτονται ἀπὸ τὰ διάφορα εἶδη τέτοιων βοηθημάτων δὲν θὰ πρέπει νὰ συμπίπτουν ἐξ ὁλοκλήρου μὲ ὅ,τι διδάσκεται. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, νομίζω, θὰ εξασφαλίζονται και τὰ ἀπαραίτητα συμπληρωματικὰ κείμενα και ἡ ἀνανέωση τῶν διδακτικῶν προγραμμάτων.

Τὸ βιβλίο τοῦ δασκάλου.

Πάντως σάν τὴν πιὸ πρακτικὴ μορφή κωδικοποίησης και σάν τὴν πιὸ ἐπιτακτικὴ και ἐπείγουσα ἀνάγκη αὐτῆς τῆς στιγμῆς θεωρῶ ἕνα ἄλλο εἶδος βοηθήματος τῆς ἴδιας κατηγορίας, τὸ *βιβλίο τοῦ δασκάλου*. Θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τόσα βιβλία ὅσα και τὰ ἀναγνωστικὰ τοῦ μαθητῆ, θὰ ἀκολουθεῖ τὴν ὕλη τους και τὴν κατάταξή της, και θὰ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῶν συναγωγῶν και τῶν dossiers πού ἀναφέραμε. Μπορεῖ δὲ νὰ συνταχθεῖ μὲ βάση τὰ ἀντίστοιχα βοηθήματα μιᾶς ξένης ἀναπτυγμένης παιδείας.⁷ Τὸ βιβλίο τοῦ δασκάλου θὰ εἶναι και τὸ μόνο ἀποτελεσματικὸ μέσο ἐξουδετέρωσης τῶν ἀνευθύνων ἢ ἀπλῶς ἀνεπαρκῶν ἐμπορικῶν βοηθημάτων.

Τὸ βοήθημα αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο γιὰ τὸ ὁποῖο νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ φτάνει στὸν μαθητὴ. Καὶ ὁ λόγος εἶναι ἀπλός: τὰ πόλλά στοιχεῖα ἐνὸς τέτοιου βοηθήματος τὸν ἀνεπαρκῆ δάσκαλο μπορεῖ νὰ τὸν κάνουν ἐπαρκῆ, και τὸν ἐπαρκῆ ἐπαρκέστερο, γιατί μᾶλλον αὐξάνουν τὴ γονιμότητα και τὴν κριτικὴ ἰκανότητα ἐνὸς ὄριμου μυαλοῦ· ἐνὸς παιδικοῦ ἢ νεανικοῦ ὅμως μυαλοῦ μπορεῖ νὰ παρεμποδίσουν, ἢ και νὰ ἀχρηστεύσουν, τὴν αὐτενέργεια.

Γιὰ λίγο θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε και σὲ ἕνα ἄλλο θέμα τοῦ τομέα, τὴν προφορικὴ παρουσίαση τῶν κειμένων, τὴν *ἀνάγνωση* δηλαδή, πού συνιστᾶ και ἕνα εἶδος ἐρμηνείας, ἰδίως ὅταν γίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ. Τέτοια βοηθήματα γιὰ τὴ σύγχρονη ποίηση ἔχουμε ἀρκετὰ σὲ *δίσκους*, πού ἀποτελοῦν και ἕνα εἶδος προσωπικῆς ἀτομικῆς ἀνθολογίας τοῦ κάθε ποιητῆ. Περιορίζομαι στὸ νὰ σᾶς ὑποδείξω μιά συγκεντρωτικὴ τους καταγραφή ἀπὸ τὸν Χρ. Ἀλεξίου (περ. «Μαντατοφόρος», Μάιος 1975) - φοβοῦμαι ὅμως, ὄχι και τόσο εὐκολοεύρητη.

Ὁ τομέας τῶν κειμένων και τῆς ἐρμηνείας τους εἶναι ὁπωσδήποτε ὁ πιὸ βασικός, και ἀναμφισβήτητος ἕνας

6. Στὴν καινούρια ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Μαστροδημήτρη³ (1978) εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἀρχόμενη φροντίδα νὰ καλυφθεῖ και αὐτὴ ἡ πλευρά (βλ. τὸ ἐπαυξημένο τώρα κεφάλαιο: *Ἐρμηνευτικὲς μελέτες νεοελληνικῶν κειμένων*, καθὼς και τὸ καινούριο: *Ἐρμηνευτικὰ βοηθήματα γιὰ σχολικὴ χρῆση*).

7. Τῆς γαλλικῆς π.χ., και νὰ περιλαμβάνει: α) μελέτη τοῦ κειμένου εἴτε μὲ τὴ μορφή ἐπὶ μέρους ὑποδείξεων εἴτε μὲ τὴ μορφή ἀναλυτικῆς ἢ συνθετικῆς ἐρμηνείας, β) ἐπὶ πλέον σημειώσεις, σὲ σχέση μὲ τὸ ἀναγνωστικὸ, και γ) ἐπιλογὴ χρήσιμων ἐρμηνευτικῶν ντοκουμέντων και ἀποσπασμάτων μελετῶν.

τομέας όπου έχουμε να κάνουμε πάρα πολλά πράγματα, ίσως τὰ πιά πολλά. Γιά τή μακροπρόθεσμη λύση τοῦ προβλήματος τῶν βοηθημάτων στόν τομέα αὐτόν — πού εἶναι καί πρόβλημα λογοτεχνικῆς παιδείας τοῦ εὐρύτερου κοινού, τοῦ λαοῦ μας θά ἔλεγα — χρειάζεται ἴσως μιά ἐνθάρρυνση, πριμοδότηση ἂν θέλετε, τῶν ἐρμηνευτικῶν μελετῶν καί ἐκδόσεων καί μέσα στά πανεπιστήμια καί ἔξω ἀπό αὐτά, καί μάλιστα μέ κάποιο συντονισμό. Γιατί, κατά τήν προσωπική μου γνώμη, τό πρόβλημα δέν εἶναι ὑπόθεση μόνο τῶν πανεπιστημιακῶν ἢ μόνο τῶν γυμνασιακῶν φιλολόγων· εἶναι ὑπόθεση τῆς συνεργασίας τους καί τοῦ κατά πόσον ὑπάρχει αὐτή.

3. Μεθοδολογία τῆς ἐρμηνείας καί τῆς διδασκαλίας.

Ἐδῶ κατά τήν γνώμη μου χρειάζομαστε, βασικά, δύο βοηθήματα: μιά ἐρμηνευτική τοῦ νεοελληνικοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου, καί μιά διδακτική του.

Τό πρῶτο θά ἀναφέρεται στίς διάφορες μεθόδους πού ἀκολουθοῦμε γιά νά ἐρμηνεύσουμε ἕνα λογοτεχνικό (ποιητικό) κείμενο, καί τό δεύτερο στούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐφαρμόζουμε τίς μεθόδους αὐτές μέσα στήν τάξη (καί μάλιστα στήν α ἢ τή β τάξη). Τό πρῶτο (πέρα ἀπό τίς ἀπαραίτητες συνδρομές καί ἄλλων ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ ἱστορία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ ψυχολογία κ.ἄ.) θά στηρίζεται κυρίως στίς ἀπόψεις καί τά πορίσματα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ τό δεύτερο σέ ἄσυνδυασμό τῶν ἀπόψεων καί τῶν πορισμάτων τῆς φιλολογικῆς καί τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Νομίζω ὅτι ἡ διάκριση τῶν δύο βοηθημάτων δέν εἶναι αὐθαίρετη: ἐρμηνεία ἐνός κειμένου μπορεῖ νά γίνει α) ὑπό τή μορφή μελέτης ἢ δοκιμίου καί νά ἀπευθύνεται στόν ἀναγνώστη, β) ὑπό τή μορφή τῆς γραπτῆς ἄσκησης μαθητῶν ἢ σπουδαστῶν, καί γ) ὑπό τή μορφή μαθήματος μέσα στήν α ἢ τή β τάξη. Στίς δύο πρῶτες περιπτώσεις χρειάζεται ἡ βοήθεια μόνο τῆς ἐρμηνευτικῆς, στήν τρίτη περίπτωση χρειάζεται ἡ βοήθεια καί τῆς ἐρμηνευτικῆς καί τῆς διδακτικῆς.

Γιά τό βοήθημα τῆς διδακτικῆς δέν νιώθω τόν ἑαυτό μου καθόλου κατάλληλο νά κάνει προτάσεις. Γιά τό βοήθημα τῆς ἐρμηνευτικῆς μπορῶ νά σᾶς πῶ πῶς τό φαντάζομαι.

Νά ἀποτελεῖται ἀπό δύο μέρη. Τό μὲν πρῶτο νά τιτλοφορεῖται *Θεωρία (καί ἱστορία) τῆς ἐρμηνείας τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου*, τό δέ δεύτερο *Πρακτική τῆς ἐρμηνείας τοῦ νεοελληνικοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου*, καί νά περιλαμβάνει παραδείγματα διαφορετικῶν τρόπων ἐρμηνείας καί ἐρμηνείας διαφορετικῶν εἰδῶν κειμένων (ποιήματος καί διηγήματος, παραδοσιακοῦ καί μοντέρνου ποιήματος κτλ.).

Ἐπειδή ἡ νεώτερη ποίηση, ὅπως καί νά τό κάνουμε, ἔχει ἢ παρουσιάζει περισσότερες ἢ εἰδικές δυσκολίες γιά τόν μέσο ἀναγνώστη της, θά ἤθελα ἐδῶ νά προτείνω ἕνα χωριστό βοήθημα, πού θά ἐπεδίωκε μέ ἀπλό καί

εὐχάριστο τρόπο νά οἰκειώσει, καί τόν δάσκαλο καί τόν μαθητή καί κάθε ἄλλον ἀναγνώστη, μέ τήν κατανόηση τῆς νεώτερης ποίησης. Δέν θά ἦταν ἕνα βιβλίο συστηματικῆς ἐρμηνευτικῆς ἢ διδακτικῆς, ἀλλά θά ἦταν γραμμένο μέ κάποια μεθοδικότητα: θά προχωροῦσε π.χ. ἀπό ἀπλούστερα σέ δυσκολότερα σύγχρονα ποιητικά κείμενα καί προβλήματα.

4. Θεωρία καί τεχνική τῆς ποίησης.

Ὁ τομέας αὐτός μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀντιστοιχεῖ στοῦ κλάδους τῆς ποιητικῆς ἢ θεωρίας τῆς λογοτεχνίας, τῆς ρητορικῆς, τῆς στυλιστικῆς καί τῆς μετρικῆς. Προτιμήσαμε τή γενικευτικότερη διατύπωση *θεωρία καί τεχνική τῆς ποίησης*, γιατί οἱ κλάδοι αὐτοί συχνά ἀλληλοεπικαλύπτονται (λόγω τῶν διαφορετικῶν ἀντιλήψεων πού ὑπάρχουν γιά τό ποῖο εἶναι τό ἀντικείμενό τους).

Στόν τομέα αὐτόν δέν μποροῦμε παρά νά ἀρχίσουμε μέ τό βιβλίο *«Θεωρία λογοτεχνίας»* τῶν Wellek καί Warren. Εἶναι πολύ σημαντικό πού τό κλασικό αὐτό ἔργο εἶναι μεταφρασμένο στά ἑλληνικά, ὅσο κι ἂν ἡ μετάφρασή του δέν εἶναι καλή. Γιά τίς ἀνάγκες ὅμως τῆς παιδείας μας χρειάζομαστε καί ἕνα ἀντίστοιχο βοήθημα πιό ἐκλαϊκευτικό, πού σέ σχέση μέ τό βιβλίο τῶν Wellek καί Warren θά διατηρεῖ τή θεωρητική του βάση, ἀλλά ἡ σκοπιὰ του θά εἶναι λιγότερο ἱστορικο-κριτική καί περισσότερο περιγραφική τοῦ ὅ,τι ἰσχύει (ἢ, ἔστω, κλονίζεται) στήν ἐποχή μας.

Τό βοήθημα αὐτό μποροῦμε νά τό ὀνομάσουμε, περιγράφοντας ἔτσι καί τό περιεχόμενό του, *Ποιητική μέ στοιχεῖα ρητορικῆς καί στυλιστικῆς τοῦ λογοτεχνικοῦ λόγου*. (* Ἄν ὁ τίτλος δημιουργεῖ προβλήματα, θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ καί *Στοιχεῖα θεωρίας καί τεχνικῆς τῆς λογοτεχνίας*). Ὅπως καί γιά τήν ἱστορία, νομίζω ὅτι εἶναι καλύτερο νά ἔχει ὡς ἀντικείμενο τήν λογοτεχνία, καί ὄχι μόνο τήν ποίηση. Θά πραγματευεῖται θέματα ὅπως: τί εἶναι λογοτεχνία, ἡ σχέση της μέ τήν πραγματικότητα, διάκριση τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ἡ θεωρία τῶν διαφόρων ρευμάτων καί κινήσεων, βασικά στοιχεῖα τῆς τεχνικῆς τῆς ποίησης καί τῆς πεζογραφίας, καί γενικά βασικές ἔννοιες, ὅπως μῦθος, σύμβολο, εἰκόνα, πλοκή, θέμα καί μοτίβο, τά σχήματα λόγου στή λογοτεχνική τους κυρίως χρήση, τό ποιητικό λεξιλόγιο καί τό ὕφος σέ διάφορες βασικές τους διακρίσεις. Φυσικά ὅλα αὐτά μέ παραδείγματα ἀπό τή νεοελληνική λογοτεχνία. Δέν μᾶς διαφεύγουν οἱ δυσκολίες τίς ὁποῖες συνεπάγεται ἡ σύνταξη ἐνός τέτοιου βοηθήματος, τή στιγμή πού σέ πολλά ἀπό τά θέματα πού θά θίγει, ἡ ἐπιστημονική μας ὑποδομή εἶναι φτωχή· ὡστόσο εἶναι ἐγγεῖρημα πού ἀξίζει τόν κόπο.

Μιά συνοπτικότερη προσπέλαση τῶν θεμάτων πού θά καλύπτει τό βοήθημα αὐτό, ἀλλά καί πολλῶν ἄλλων, θά μπορούσε νά γίνει μέ ἕνα *Λεξικό ὄρων*, πού ἡ σύνταξη

του δέν νομίζω ότι παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Για τόν μαθητή θά ήταν προσφορότερη ίσως μιά ἀποψιλωμένη καί ἐκλαϊκευτικότερη ἔκδοση τοῦ τελευταίου βοηθήματος, μέ ἐνδεχόμενο τίτλο *Λεξιλόγιο τῆς λογοτεχνίας, τῆς φιλολογίας καί τῆς κριτικῆς*.

Γιά λογοτεχνικά εἶδη, κινήματα καί χαρακτηριστικά ὕφους, πού τά προβλήματά τους δέν μποροῦν νά ἐξαντληθοῦν μέσα σέ λίγο ἢ πολύ συμπυκνωμένους ὀρισμούς, καί πού ἀπαιτοῦν ὄχι μόνο θεωρητική ἀλλά καί ἱστορική διαπραγμάτευση, ἔχουμε μιά ἐνδιαφέρουσα ξένη σειρά, τή «Γλώσσα τῆς κριτικῆς», πού ἔχει ἀρχίσει νά μεταφράζεται στά ἑλληνικά. Ὁ ρυθμός ὁμως τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης εἶναι λίγο ἀργός σέ σχέση μέ τίς ἐπείγουσες ἀνάγκες μας.

Ἐπειδή ἡ ἑλληνική βιβλιογραφία καί, πολύ περισσότερο, ἡ ξένη δέν στεροῦνται ἀπό θεωρητικές μελέτες γιά τήν ποίηση, ὁ ἐκπαιδευτικός θά βοηθηθεῖ πολύ, ἂν ὀδηγηθεῖ νά τίς πλησιάσει καί νά τίς γνωρίσει. Κι ἐδῶ λοιπόν χρειάζεται μιά ὀδηγητική βιβλιογράφηση, καί μερικές ἐκδόσεις πού θά συγκεντρώνουν ἑλληνικές καί ξένες θεωρητικές μελέτες γιά τήν παλιά καί τή νέα ποίηση.

Ἀφήσαμε τελευταία τή *μετρική*. Ἐδῶ κατά βάση χρειάζεται οἱ μετρικές μας, ἡ μετρική δηλ. τοῦ Σταύρου, νά ἀποκτήσουν ἓνα ἐπίμετρο μέ γενικές πληροφορίες γιά τόν στίχο καί τόν ρυθμό τῆς σύγχρονης ποίησης. Χρειάζεται ἴσως, ἂν καί αὐτό ἀνήκει μᾶλλον στόν χῶρο τῆς ἔρευνας, καί μιά μελέτη πού θά μπορούσε νά ἔχει τόν τίτλο *Νεοελληνική παραδοσιακή καί σύγχρονη ποίηση*.

Σέ παραπλήσιο πάντως χῶρο ἔχουμε μιά ἀξιοσημείωτη συμβολή, τό βιβλίο τοῦ Ν. Βρεττοῦ «*Ἀπό τήν ποίηση στήν ἀπαγγελία*». Εἶναι κατά τό ἡμισυ ἀφιερωμένο στή σύγχρονη ποίηση, καί σέ ἀρκετά σημεία ἀσχολεῖται μέ τούς ρυθμούς της καί τή σχέση της πρός τή παραδοσιακή μετρική. Τό βιβλίο εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον, γιατί κάνει μιά προσπάθεια νά ἀποκαθάρει καί νά καταξιώσει ξανά τή βεβαρημένη μέ πολλές ἀμαρτίες ἀπαγγελία τῆς ποίησης. Σημειωτέον, ὅτι εἶναι χρήσιμο γιά βοήθημα καί στό πρῶτο του μέρος, ὅπου ἀσχολεῖται μέ τήν ἔμμετρη ποίησή μας.

5. Βοηθήματα μέ τή μορφή ἐγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ.

Στούς τομεῖς τῆς Ἱστορίας καί τῆς θεωρίας καί Τεχνικῆς πολύ χρήσιμα εἶναι καί τά βοηθήματα μέ τήν εὐχρηστή μορφή τῆς ἐγκυκλοπαιδείας καί τοῦ λεξικοῦ.

Στόν τομέα τῆς Ἱστορίας ἔχουμε διάφορα *βιογραφικά λεξικά*. Ἐχουμε ἐπίσης μιά *Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* καί μιά ἀντίστοιχη τῆς ξένης. Δέν μποροῦμε νά παραγνωρίσουμε τή σημασία τῆς παρουσίας τους. Εἶναι κρίμα μόνο, πού τόσο θεμελιακά βοηθήματα δέν εἶναι καμωμένα σωστά. Τά ἄρθρα γιά τά πρόσωπα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀνίστα, τά

ἄρθρα γιά τά πράγματα εἶναι ἑλλιπῆ, καί τό ὅλο βοήθημα εἶναι δύσχρηστο καθῶς περιλαμβάνει καί ἀνθολογία.

Στόν ἴδιο τομέα, μᾶς χρειάζεται καί ἓνα *λεξικό τῶν ἔργων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, μιά πού τό ὑπάρχον «*Παγκόσμιο λεξικό τῶν ἔργων*» δέν νομίζω νά ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες μας. (Ἄς σημειωθεῖ ὅτι γιά τά κορυφαία ἔργα τῆς λογοτεχνίας μας ὑπάρχουν ἄρθρα γραμμένα ἀπό ἑλληνες καί ξένους μελετητές στό πολύ καλό γερμανόγλωσσο Kindlers Literatur Lexikon).

Στόν τομέα τῆς Θεωρίας καί Τεχνικῆς κάναμε ἤδη λόγο γιά τήν ἀνάγκη ἑνός λεξικοῦ τῶν ὄρων. Ἐδῶ χρησιμότητα, ἀλλά δέν ξέρω καί πόσο δύσκολη, θά ἦταν ἡ μετάφραση (ἔστω καί μερική) δύο βασικῶν καί σχετικῶν πρόσφατων ξένων βοηθημάτων: τό ἓνα εἶναι ἡ «*Princeton encyclopedia of poetry and poetics*» καί τό ἄλλο εἶναι τό *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage* (1972), τό ὁποῖο θά ἐνδιέφερε ἐξίσου καί γιά τά θέματα τῆς γλώσσας.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Καί πάλι τό πρόβλημα τῶν βοηθημάτων

Στήν ἀρχή τῆς εἰσήγησής μας δεχθήκαμε ὡς δεδομένη καί κοινά ἀποδεκτή τήν ἀνάγκη καί τή χρησιμότητα τῶν βοηθημάτων. Καί ἔτσι ὅλη ἡ εἰσήγησή μας ἀναλώθηκε στό νά δεῖ τό θέμα ἀπό τή σκοπιά τοῦ πῶς θά πληρωθεῖ τό «*δυσάρεστον κενόν*» τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας — γιά νά θυμηθοῦμε λίγο καί τή φρασεολογία μέ τήν ὁποία οἱ παλαιές ὑπουργικές ἐγκύκλιοι συνιστοῦσαν τά διάφορα σχολικά βοηθήματα.

Τό πράγμα ὁμως μπορεῖ νά τό βλέπουν ἄλλοι ἀπό ἐντελῶς διαφορετική θέση. Νά ἀμφισβητοῦν δηλ. τήν ὑπαρξη τοῦ προβλήματος. Μιά σχετική ἐρώτηση τότε θά ἦταν: τί χρειάζονται τά βοηθήματα; Μιά ἄλλη στάση θά ἦταν νά μήν ἀμφισβητεῖ κανεῖς τήν ἀνάγκη τῶν βοηθημάτων, ἀλλά νά ἐπιφυλάσσεται γιά τήν ἔκταση πού τῆς δώσαμε. Ἡ ἐρώτηση τότε θά ἦταν: τί χρειάζονται τά τόσα βοηθήματα; Ἡ μιά παραλλαγή της: εἶναι χρήσιμα ἢ ἐπικίνδυνα τά τόσα βοηθήματα;

Θά ἀπαντήσω στήν πρώτη καί τή δεύτερη ἐρώτηση μέ τή βοήθεια μιᾶς παλιᾶς διαπίστωσης καί διατύπωσης τοῦ Συκουτρῆ: «*Δέν ἠμποροῦμε νά ἀξιῶσωμεν ἀπό τόν φιλόλογον τῆς μέσης ἐκπαίδευσως νά κάμη μόνος του κάθε φοράν δημιουργικήν ἐπιστημονικήν ἐργασίαν*».

Μποροῦμε, ἂν θέλετε, καί νά τροποποιήσουμε μέ πρόγραμμα 24 ὥρῶν διδασκαλίας τήν ἐβδομάδα νά ζητοῦμε νά κάνει κάθε μέρα ἔρευνα γιά τά μαθήματά του. Ἀλλά καί ἂν ἀκόμη ὑποθέσουμε ὅτι θά εἶχε τόν χρόνο καί τήν ἀντοχή, πού θά ἔκανε αὐτή τήν ἔρευνα; Πόσες ἔδρες γυμνασίων ἔχουν μιά ἐπαρκῆ βιβλιοθήκη; Ἀπομένει ἡ τρίτη ἐρώτηση, ἂν εἶναι ἐπικίνδυνα τά

τόσα βοηθήματα. Ἡ ἀπάντηση εἶναι πῶς ναι, «καί οἱ ὀδηγίες καί οἱ ὀδηγητικές ἐρωτήσεις τῶν νέων ἀναγνωστικῶν καί τὰ ἐπί πλέον βοηθήματα πού προτείνουμε δέν ἀποκλείουν τό ἐνδεχόμενο κάποιας τυποποίησης. Ἀλλά, ὅπως οἱ ὀδηγητικές ἐρωτήσεις ἐξασφαλίζουν μιά ικανοποιητική κοινή βάση διδασκαλίας, ἔτσι καί τὰ βοηθήματα πού προτείνουμε ἐξασφαλίζουν ἕνα ικανοποιητικό μέσο ἐπίπεδο διδασκαλίας. Καί ὁ μόνος πραγματικός κίνδυνος εἶναι ἡ μή ἐξασφάλιση αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου. (Ἡ πληθώρα τῶν βοηθημάτων ἐξάλλου, τήν ὁποία ἐμεῖς εὐχόμεσθε, δέν δημιουργεῖ, ἀλλά αἶρει τόν κίνδυνο τῆς τυποποίησης).

2. Συγγραφικοί καί ἐκδοτικοί φορεῖς

Εἶναι λοιπόν ὀλοφάνερο ὅτι ἐμεῖς πιστεύουμε στήν ἀνάγκη καί τή χρησιμότητα ἐνός προγράμματος συγγραφῆς, μεταφράσεως καί ἐκδόσεως βοηθημάτων. Ἐνα τέτοιο πρόγραμμα χρειάζεται μᾶλλον πολλούς φορεῖς, ὄχι μόνο στόν συγγραφικό ἀλλά καί στόν ἐκδοτικό τομέα. Ἐξάλλου ὁ πλουραλισμός τῶν (ἐκδοτικῶν) φορέων θά ἔκανε δυσκολότερο καί τό μονοπώλιο μιᾶς ἰδεολογίας.

Οἱ συγγραφικοί φορεῖς θά ἀναζητηθοῦν φυσικά ἀνάμεσα στούς πανεπιστημιακούς καί τούς γυμνασιακούς φιλόλογους, καθῶς καί στούς κριτικούς. Θά πρέπει ὅμως γιά εὐνόητους λόγους νά ἐπιδιωχθεῖ, ὡς ἀρχή, κάθε βοήθημα νά συγκεντρώνει τίς κοινές φροντίδες ἐκπροσώπων δύο τουλάχιστον ἀπό τούς παραπάνω κλάδους. Οἱ κοινές φροντίδες δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἔχουν μόνο τή μορφή τῆς ἀπό κοινοῦ συγγραφῆς, ἀλλά καί μιᾶς ἀπλῆς συνεργασίας. Θά πρέπει ἐπίσης νά ἐπιδιωχθεῖ καί ἡ, περισσότερο συμβουλευτική, συνεργασία τῶν ἰδίων τῶν δημιουργῶν θά ἦθελα νά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πῶ, ἡ ἀξιοποίηση τῆς ζωντανῆς παρουσίας τους.

Γενικά καί στόν συγγραφικό καί στόν ἐκδοτικό τομέα, χωρῖς νά μηδενίζουμε τήν πάντοτε πολύτιμη ἀτομική πρωτοβουλία, τήν ἀτομική δηλ. συγγραφή ἐνός βοηθήματος καί τήν ἀνεύρεση ὑστερα ἐνός ἐκδότη, νομίζουμε ὅτι *τό βάρος πρέπει νά πέσει στίς συλλογικές πρωτοβουλίες*, τίς ὁποῖες βλέπουμε νά διαρθρώνονται σέ τέσσερα ἐπίπεδα: στό ἐπίπεδο τῆς κρατικῆς, τῆς πανεπιστημιακῆς, τῆς συνδικαλιστικῆς καί τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας.

Τί σημαίνει αὐτό: α) Στό κρατικό ἐπίπεδο: ἀναθέσεις, διαγωνισμοί, ἐνθαρρύνσεις συγγραφῆς ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας καί τό Κ.Ε.Μ.Ε. καί ἐκδόσεις ἀπό τόν Ο.Ε.Δ.Β. β) Στό πανεπιστημιακό ἐπίπεδο: συνεργασία μέ τούς ἄλλους φορεῖς καί ἐνθάρρυνση, ὅπως εἶπαμε, τῶν σχετικῶν μελετῶν καί ἐκδόσεων καί μέσα στό Πανεπιστήμιο. γ) Στό συνδικαλιστικό ἐπίπεδο: ὀργάνωση γραφείων μελετῶν ἢ ὁμάδων ἐργασίας στίς μεγάλες συνδικαλιστικές ἐνώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν. δ) Ἀφή-

σαμε τελευταία τήν ἰδιωτική πρωτοβουλία γιά νά τή χωρίσουμε σέ δύο τομεῖς: στά μεγάλα ἰδιωτικά σχολεῖα καί στούς ἐκδοτικούς οἴκους. Στά ἰδιωτικά σχολεῖα θά πρέπει ἀφ' ἐνός μὲν νά ἐνθαρρυνθοῦν οἱ συντάκτες βοηθημάτων, οἱ ὁποῖοι θά ὑπάρξουν ἀνάμεσα στό διδακτικό προσωπικό, καί νά δημιουργηθοῦν καί ἐδῶ ὁμάδες ἐργασίας, ἀφ' ἐτέρου δέ νά ἐνεργοποιηθοῦν ἢ νά ἀξιοποιηθοῦν καλύτερα οἱ ἐκδοτικές δυνατότητες τῶν ἰδίων τῶν σχολείων. Τέλος οἱ ἐκδότες θά πρέπει νά ἀποκτήσουν συνείδηση ὄχι μόνο τῆς χρησιμότητας τῶν βοηθητικῶν βιβλίων ἀλλά καί τῆς ἐμπορικῆς τους ἀποδοτικότητας. (Δέν πρέπει νά ξεχνοῦν ὅτι οἱ δημόσιοι καί οἱ ἰδιωτικοί φιλόλογοι ἀποτελοῦν μιά σημαντική ἀγοραστική δύναμη).

Ὁ ἐρασιτεχνικός χαρακτήρας ὄλων αὐτῶν τῶν ὑποδείξεων δέν μᾶς ἐμποδίζει, βέβαια, νά ἀντιληφθοῦμε καί τήν ἀνάγκη κάποιας ὀργάνωσης καί συντονισμοῦ ὄλων αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν.

3. Τό οὐσιαστικότερο «βοήθημα».

Εἶναι καιρός, καθῶς μάλιστα πλησιάζουμε πρὸς τό τέλος τῆς εἰσήγησής μας, νά θυμηθοῦμε (μέ ἄμεσο τρόπο - γιατί ἔμμεσα τόν θυμόμαστε συνεχῶς) καί τόν ἄμεσο ἐνδιαφερόμενο ἀνθρώπινο παράγοντα τῆς ὑποθέσεως, τόν φιλόλογο δηλ. καθηγητή τῆς μέσης. Συνηθίζεται σέ τέτοιες περιπτώσεις νά ἐπικαλοῦμαστε, σάν κύρια προϋπόθεση γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν ὄσων προτείνουμε, τό προσωπικό του ἐνδιαφέρον καί τόν προσωπικό του ζῆλο. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά μιά banalité, πού δέν παύει γι' αὐτό νά εἶναι σωστή. Τήν banalité λοιπόν αὐτή θά τήν ἐπαναλάβουμε κι ἐμεῖς ἀλλά ὑπό κάποια αἶρεση. Θά ποῦμε δηλ. ὅτι δικαιούται νά ἐπικαλεῖται κανεὶς τόν ζῆλο τοῦ φιλόλογου τῆς μέσης, μόνο ἐφόσον τοῦ ἐξασφαλίσῃ μιά στοιχειώδη εἰδίκευση στή δουλειά του. Ὅλα τὰ πανεπιστήμια τῆς χώρας προσφέρουν σήμερα στόν φιλόλογο ἐξειδικευμένη, προπτυχιακή ἐκπαίδευση. Εἶναι καιρός καί ἡ παιδεία, κρατική καί ἰδιωτική, νά ἀρχίσει νά τοῦ προσφέρει καί *ἐξειδικευμένη ἀπασχόληση*. Αὐτό θά εἶναι, γιά νά ἐπανέλθουμε στό πρόβλημά μας, καί τό καλύτερο βοήθημα γιά τόν δικό μας διδάσκοντα, νά διδάσκει δηλαδή μόνο, ἢ κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προγράμματός του, νέα ἑλληνικά.

Οὔτε τό πρόβλημα τῆς κατανομῆς τοῦ προσωπικοῦ, οὔτε τό θέμα τοῦ εἰδικοῦ φόρτου τῶν ἐκθέσεων εἶναι ἀνεπίλυτα. Τό πρῶτο ἀντιμετωπίζεται εὐκολα, ἂν ὁ νεοελληνιστής π.χ. παίρνει ὅσο ἐπιτρέπει τό πρόγραμμα τοῦ σχολείου του περισσότερες ὥρες νέα ἑλληνικά, καί τίς ὑπόλοιπες τίς συμπληρώνει μέ ἄλλα φιλολογικά μαθήματα. Ὅσο γιά τό δεύτερο μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ καί προσωρινά καί ριζικότερα. Προσωρινά, ἂν τό ὥραριο εἰδικά τοῦ νεοελληνιστῆ εἶναι μειωμένο. Καί ριζικότερα, ἂν οἱ ἐκθέσεις, μετά τίς δύο πρώτες τάξεις τοῦ γυμνασίου, πάψουν, ὅπως εἶναι καί σωστότερο, νά ἀποτελοῦν ἀποκλειστικό ἀντικείμενο τοῦ μαθήματος

των νέων ελληνικών. Γιατί δέν πρέπει νά γράφονται εκθέσεις γύρω από θέματα των αρχαίων ελληνικών κειμένων, τής ιστορίας, τής φιλοσοφίας, τής ανθρωπογεωγραφίας, τής βιολογίας, αλλά καί των μαθηματικών καί τής φυσικής;

Δέν είμαστε σίγουροι, βέβαια, αν οί ειδιότητες του φιλόλογου θά πρέπει νά είναι τέσσερις, τρεις ή δύο. Ξέρουμε όμως πώς κάθε μάθημα του κλάδου έχει τόσες απαιτήσεις ώστε *ο φιλόλογος δέν μπορεί σήμερα νά είναι λίγο απ' όλα*. Σημειώστε, γιά νά μελαγχολήσουμε δλοι, ότι τή διαπίστωση αυτή, αλλά καί τήν ίδια τή φράση, τή βρήκα νά είναι γραμμένη αυτολεξεί από τόν Θέμελη έδω καί πενήντα περίπου χρόνια.

4. Μνήμη Συκουτρῆ καί Μ. Τριανταφυλλίδη

Στή μνήμη των «παλαιών» αυτών ανθρώπων πού συνέλαβαν τόσο εγκαίρως καί τόσο σωστά τό πρόβλημα καί τίς διαφορές λύσεις του θά ήθελα νά αφιερώσω τήν εισήγηση πού ακούσατε. Στόν Θέμελη, στόν Συκουτρῆ καί στόν Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Περισσότερο στους δύο τελευταίους, γιατί στάθηκαν ο μέν Συκουτρῆς ο κύριος θεωρητικός του προβλήματος καί τής επίλυσής του, ο δέ Τριανταφυλλίδης ο πρακτικός δραματιστής καί προγραμματιστής καί ο πραγματοποιός μαζί με άλλους συνεργάτες πολλών βοηθημάτων στόν τομέα όχι

μόνο τής γλώσσας αλλά καί τής λογοτεχνίας, ο άνθρωπος γιά τόν οποιο τό εκπαιδευτικό βοήθημα υπήρξε ένα από τά κύρια μελήματα καί τής ζωής καί τής διαθήκης του. Αναφέρθηκα προηγουμένως αρκετές φορές στή μελέτη του Συκουτρῆ γιά τή διδασκαλία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, καί θά ήθελα νά προσθέσω ότι στάθηκε αφετηρία καί οδηγός τής εισήγησής μου, όσο κι αν αυτά τά πράγματα έχουν γίνει πιά κοινές καί διάχυτες διαπιστώσεις. Καί θυμούμαι πάντοτε στά έξώφυλλα των βοηθημάτων του Τριανταφυλλίδη τόν συστηματικό προγραμματισμό τής «Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης» του. Δυστυχώς όμως, στόν τομέα πού εξετάσαμε άπόψε, πολλά desiderata των δύο αυτών ανθρώπων εξακολουθούν νά παραμένουν ανεκπλήρωτα.

ΥΓ. Μιά από τίς ελλείψεις καί τίς ατέλειες αυτής τής εισήγηση είναι ή παράλειψη τής «αυτοτελοῦς» διαπραγμάτευσης ενός ακόμη βασικού τομέα: του τομέα τής κριτικής τής ποίησης. Έννοῶ τήν κριτική, όχι στήν έρμηνευτική της διάσταση (ή οποία μᾶς απασχόλησε κάπως στόν αντίστοιχο τομέα), αλλά στήν καθαρά άποτιμητική της λειτουργία: τήν κριτική, αν θέλετε, πού εμείς οί φιλόλογοι συνηθίζουμε νά ονομάζουμε «λογοτεχνική». Η παράλειψη αυτή πρέπει νά ὁμολογήσω ότι ὀφείλεται σέ προσωπική καί, έλπίζω, προσωρινή αδυναμία νά ξεκαθαρίσω ποιές είναι οί σωστότερες λύσεις σέ ὀρισμένα προβλήματα πού δημιουργεί καί ή αναμφισβήτητη χρησιμη (στις μεγάλες τάξεις) εισαγωγή του στοιχείου τής κριτικής άποτίμησης στή διδασκαλία τής ποίησης (λογοτεχνίας) καί ή σύνταξη κατάλληλων σχετικών βοηθημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α. Ε.

Μερικές από τίς νεώτερες καί προσεχείς εκδόσεις μας

Ἄνθολογία

Γ. Μότσιου

Ἄνθολογία Ρωσικοῦ Διηγήματος (1830-1916), Τόμος Α'

Ἱστορία

Δ. Κιτσίκη

Συγκριτική Ἱστορία Ἑλλάδος καί Τουρκίας, Τόμος Α'

Ἐ. Κούκου

Ἱ. Καποδίστριας

Δοκίμιο

Μάριο Βίττι

Εἰσαγωγή στή ποίηση του Σεφέρη

Α. Σαχίνη

Τετράδια κριτικής

Λογοτεχνία

Κ. Δ. Χατζηαργύρη Ὁ Θρῦλος του Κωνσταντῆ

Γ. Σαράντη

Τὸ παλιὸ μας σπίτι

Ἱ. Βασιλείου

Ἀμάρτημα στόν Ἄθω

Π. Χάρη

Ἡμέρες ὀργῆς

Κ. Οὐράνη

Ἑλλάδα

Μ. Ἰορδανίδου

Σάν τὰ τρελλά πουλιὰ

Σ. Πλασκοβίτη

Ἡ θύελλα καί τὸ φανάρι

Ν. Μάτσα

Στέγη στόν οὐρανὸ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α. Ε. · Σόλωνος 60 · Ἀθήναι 135 · Τηλ. 3615077

ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Χρονολογίες-κλειδιά και χρονολογικές αποκλίσεις

του Pierre Orecchioni*

μετάφραση: Μαριάννα Δήτσα

*Όσα θά εκθέσω παρακάτω, δέν είναι παρά σκέψεις πού γεννήθηκαν μέσα στην καθημερινή μου πρακτική ως δασκάλου στό μάθημα τής ιστορίας τής λογοτεχνίας. Καθώς δουλειά μας είναι νά διδάσκουμε τήν ιστορία τής λογοτεχνίας, εΐμαστε υποχρεωμένοι νά πάρουμε θέση σ' ὅ,τι ἄφορᾷ τήν περιοδολόγηση αὐτῆς τής ιστορίας: αὐτό τό πρόβλημα, προσωπικά, ἀντιμετώπισα συχνά στην πρακτική μου καί τό θεωρῶ κρίσιμο γιά τή λογοτεχνία.

Θᾶθελα, ἀρχίζοντας, νά διατυπώσω ὀρισμένες σκέψεις πάνω στό πρόβλημα τής στάσης πού μπορεῖ νά ἔχει ἕνας δάσκαλος ἀπέναντι στην ιστορία τής λογοτεχνίας. Αὐτή ἡ στάση, τουλάχιστον ὅπως τήν ζῶ ὁ ἴδιος, δέν εἶναι ἄμοιρη ἀντιφάσεων. Ἀπό τή μιά μεριά, πρέπει γιά τά καλά νά παραδεχτῶ ὅτι ἡ δουλειά μου εἶναι διαποτισμένη ἀπό ἰδεολογία, ὅτι ἴσως μάλιστα εἶναι κατεξοχὴν ἰδεολογική, ἀφοῦ ἡ λογοτεχνία εἶναι μέρος τής κουλτούρας, μέσα ἀπό τήν ὁποία μιά κοινωνία ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό της, στοχάζεται καί ἐπιβάλλεται σάν ἀξία περίπου ἱερή. Ἡ περιοδολόγηση, πίσω ἀπό ἕνα ἄθωο κάλυμμα, ἀποτελεῖ: θά χρησιμοποίησω μιά ἔκφραση τής μόδας - στοιχείο μιᾶς μαζικῆς ἰδεολογικῆς ἐπένδυσης: οἱ ἔννοιες πού χρησιμοποιοῦμε γιά τίς τομές τής ιστορικῆς συνέχειας, διαμορφώνονται ἀναγκαστικά σέ συνάρτηση μέ μιά ἱστορία τής φιλοσοφίας καί μ' ἕναν συγκεκριμένο ὀρισμό τής λογοτεχνίας: αὐτή ἡ φιλοσοφία, αὐτός ὁ ὀρισμός εἶναι στην οὐσία τους ἰδεολογι-

κοί... Γιά παράδειγμα, τό νά ἀντικαταστήσουμε τήν ἔννοια τής λογοτεχνικῆς σχολῆς μέ αὐτήν τής τάσης ἢ τής δημιουργικῆς μεθόδου ἢ τής περιόδου, εἶναι μιά πράξη ἰδεολογικῆς ἐπιλογῆς. Ἰδιες λέξεις, πού προσδιορίζουν σημαντικά λογοτεχνικά καί πολιτιστικά κινήματα, παραπέμπουν σέ τελείως διαφορετικές περιόδους, ἀνάλογα μέ τήν ἰδεολογία τοῦ χρήστη τους: γιά τόν Χέγκελ, τοῦ ὁποίου κανεῖς δέν ἀμφισβητεῖ τόν ἰδεαλισμό, ὁ ρομαντισμός ἀρχίζει μέ τόν Χριστό: γιά τόν Μάρξ, μέ τήν βιομηχανική ἐπανάσταση. Ἰδού μιά ἀπόκλιση μερικῶν αἰώνων! Τό ἴδιο, ὁ ὀρισμός τί εἶναι καί τί δέν εἶναι λογοτεχνία, ὀρισμός ἀπαραίτητος γιά τήν περιοδολόγηση, ἐμπεριέχει μιά ἰδεολογία. Ἰδεολογικές εἶναι καί ἡ διδασκαλία καί ἡ προσέγγιση τής λογοτεχνίας ὡς μιᾶς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ὅμως, ἀπό μιά ἄλλη πλευρά - κι ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεση - ἡ διδασκαλία συνίσταται καί στό ξεπέραςμα αὐτῆς τής ἰδεολογίας. Αὐτή ἡ πλευρά μεταφράζεται στην «ἐπιστημονική» στάση πού οἱ περισσότεροι ἀπό μᾶς διεκδικοῦμε: αὐτή ἡ ἀπαίτηση ἐπιστημονικότητας, δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά ὅτι πιστεύουμε - τό λέω τουλάχιστον γιά τόν ἑαυτό μου - στην ὑπαρξη μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, μιᾶς ἀπόλυτης ἐπιστήμης. Σημαίνει, ὅμως, ὅτι ἡ χρήση τοῦ ἐννοιολογικοῦ μας ἐξοπλισμοῦ πρέπει ἀδιάκοπα νά βρίσκεται ὑπό κριτική. Γιά νά διατηρήσουμε χωρίς σταματημό αὐτή τήν κριτική στάση ἀπέναντι στίς ἔννοιες πού χρησιμοποιοῦμε, πρέπει νά συμπεριφερόμαστε σάν νά ὑπῆρχε μιά ἐπιστημονική ἀλήθεια, νά καταδικάζουμε κάθε στιγμή τό φετιχισμό καί τίς πλάνες στό ὄνομα μιᾶς ἀπαίτησης γιά ὑψηλότερη ἀλήθεια. Αὐτή τήν προσέγγιση, πού θά ὀνόμαζα σχετική ἢ κριτική ἐπιστημοσύνη σ' ἀντιδιαστολή μέ τόν ἀπόλυτο ἢ ἀφελή ἐπιστημονισμό τοῦ 19ου αἰώνα, θά χρησιμοποιήσω γιά νά ἐξετάσω τό πρόβλημα τής

*Καθηγητής στό Πανεπιστήμιο Μπορντώ III, διευθυντής τοῦ Τομέα τής Συγκριτικῆς λογοτεχνίας. Εἰδικότερα, τό ἀντικείμενο τής διδασκαλίας του εἶναι ἡ «Ἱστορική κοινωνιολογία τής λογοτεχνίας».

περιοδολόγησης: σάν νά ὑπῆρχε μιά ἀκριβῆς ἐπιστήμη τῆς περιοδολόγησης, τὴν ὁποία θ' ἀναπτύξω.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ παραδοσιακὴ περιοδολόγηση εἶναι ἐλάχιστα ἱκανοποιητικὴ. Προτείνει τὸ κομμάτισμα σέ μεγάλες ἐνότητες, τὸν περίφημο διαχωρισμό σέ αἰῶνες πού ὄλοι συνηθίσαμε ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια πού χρησιμοποιοῦμε. Οἱ αἰῶνες πάλι εἶναι χωρισμένοι σέ ἔτη, ἐποχές, γενιές, αἰσθητικὲς τάσεις, μέ ποικίλους τρόπους. Αὐτός ὁ τρόπος περιοδολόγησης ἀντιστοιχεῖ, φυσικά, σ' ἕναν συγκεκριμένο ὄρισμό τῆς λογοτεχνίας. Πρόκειται γιὰ μιά ἰδεολογία πού ἰσχυρίζεται μίαν ἀσυζήτητὴ ἀλήθεια, ἡ ὁποία ὀριοθετεῖ καὶ τὸ πεδίο μελέτης καὶ τὰ μέσα κατὰ τμησή του, συγκροτώντας ἔτσι μιά ἱστορία. Ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὶς ἐννοιεῖς αὐτὲς τίς ἐπεξεργάστηκε καὶ τῆς Γαλλίας ὁ Σαιντ Μπὲβ καὶ οἱ ἐπίγονοί του, ὀρισμένους τουλάχιστον εἶναι παλιότερες, γιὰ παράδειγμα, ἡ κατηγορία τοῦ αἰῶνα. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρουσα μιά μελέτη πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια. Χοντρικά, πιστεῶ ὅτι τὴν ὀφείλουμε στὸν Βολταῖρο, στὴν πασίγνωστη θεωρία του γιὰ τοὺς τέσσερις μεγάλους αἰῶνες τοῦ πολιτισμοῦ (αἰῶνας τοῦ Περικλῆ, αἰῶνας τοῦ Αὐγουστίνου, αἰῶνας τῶν Μεδίκων τῆς Φλωρεντίας καὶ αἰῶνας τοῦ Λουδοβίκου 14ου). Ἴσως ὁ Βολταῖρος νὰ ἐξέφραζε μιά πραγματικὰ περιοδικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, μιά καὶ κατ' αὐτὸν ἡ ἱστορία εἶναι ἕνας κύκλος, κίνηση ἐνός τροχοῦ πού γυρνᾷ ἀπὸ τὰ ψηλά στὰ χαμηλά. Τὰ ψηλά σημεῖα εἶναι οἱ αἰῶνες τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ χαμηλά οἱ αἰῶνες τῆς βαρβαρότητας. Πρόκειται ὀλοφάνερα γιὰ μιά ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ὅπου ἄλλωστε τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο εἶναι πολὺ σαφές. Ἐκεῖνο πού κυρίως ἐνοχλεῖ, εἶναι πῶς μεσολαβοῦν μεγάλα διαστήματα ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες, χαμένα στὸ σκοτάδι.

Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει στὸ μεταξύ τελειοποιηθεῖ, τὰ χάσματα γέμισαν, οἱ αἰῶνες ὑποδιαίρεθηκαν, διότι δὲν ἦταν καὶ τόσο βολικὸ νὰ συγκεντρώσεις τὰ πάντα πού δημοσιεύτηκαν ἀνάμεσα στὸ 1600 καὶ 1715 κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λουδοβίκου 14ου. Ἐτσι ἀποκτήσαμε νέους χρονολογικοὺς χωρισμοὺς, γνωστοὺς σ' ὄλους μας, διότι ἔτσι διδασκόμαστε τὴ λογοτεχνία, ὅπως π.χ. ἕναν 17ο αἰῶνα χωρισμένο σέ δύο ἐποχές, τὴν ἐποχὴ τοῦ μπαρόκ ἀπὸ τὸ 1580 ὡς τὸ 1640 καὶ τὴν κλασικὴ, ἀπὸ τὸ 1640 ὡς τὸ 1715, μέ ἀπόγειο ἀνάμεσα 1660 καὶ 1680. Ἐπ' εὐκαιρία, ἰδοὺ μιά παρατήρηση: σ' αὐτὴν τὴν φαινομενικὰ αὐστηρὴ περιοδολόγηση, διαπιστώνουμε κάποια ξεγλιστρήματα στὶς χρονολογίες: ἡ «χρυσὴ ἐποχὴ» τοῦ κλασικισμοῦ ἐκτείνεται ἐπὶ μιά εἰκοσαετία: ὑπάρχει δισταγμὸς γιὰ τὸ πού θὰ τοποθετηθεῖ ἡ κεντρικὴ τομὴ τοῦ αἰῶνα, μέσα στὸ διάστημα 1640 - 1660. Ὅμως αὐτὲς οἱ ἀποκλίσεις καὶ ἀβεβαιότητες μποροῦν ἐν μέρει ν' ἀποδοθοῦν στὴν κλίμακα πού ἐφαρμόζει ἡ περιοδολόγηση (ὅπως σέ μιά μεγενθυμένη φωτογραφία τὸ περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων εἶναι λιγάκι φλοῦ). Καὶ γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα ἔχουμε τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἴδιου μοντέλου, μέ τὸ χωρισμό σέ δύο τμήματα: τὸ πρῶτο μισό (1715 - 1760), εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸ δεύτερο (1760 - 1790) ἡ ἐποχὴ τοῦ αἰσθητισμοῦ. Ὁ 19ος αἰῶνας περιέργως ἀρχίζει τὸ 1820. Ἐτσι, ἀνάμεσα στὸ 1790 καὶ 1820 ὑπῆρχε ἕνα No Mans' Land, πού δὲν ξέραμε σέ ποιὸν αἰῶνα ἀνήκει καὶ πού χαρακτηρίζονταν

ὡς πρὸς τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος ἀπὸ ἕνα εἶδος νεοκλασικισμοῦ. Τὸ ἴδιο σχῆμα, ὄχι βέβαια τυχαῖα, ἐφαρμόζεται καὶ γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα: ρομαντισμὸς/ρεαλισμὸς καὶ νατουραλισμὸς.

Στὸ παραδοσιακὸ σχῆμα περιοδολόγησης τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, μέ τίς χρονολογίες - κλειδιά, ἔπρεπε νὰ χωρέσουν (κυρίως κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν συγκριτολόγων), καὶ οἱ χρονολογικὲς ἀποκλίσεις. Οἱ πιὸ φανερὲς (ἀλλὰ καὶ ἰσχυρὲς ἐνδεικτικὲς) ἀποκλίσεις ἦταν αὐτὲς πού σχετίζονταν μέ πρῶτα λογοτεχνικὰ φαινόμενα. Γρήγορα ἀντιλήφθηκαν πῶς ὑπῆρχαν κλασικοὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1600. Ὁ Paul Hazard ἔδειξε πῶς ἀπὸ τὸ 1685, στὴν καρδιά τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἐμφανίζεται μιά ὁμάδα ἀπὸ συγγενικά πνεύματα πού δὲν ἔχει τίποτε τὸ κλασικὸ, δὲν εἶναι καθόλου πρυσκολλημένη στὴν παράδοση αὐτὴ τῶν «ὀρθολογιστῶν». Ἐπίσης, τὴν περίφημη κρίση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ὁ P. Hazard τὴν τοποθετεῖ ἀνάμεσα στὸ 1685 καὶ 1715, δηλαδὴ στὴν καρδιά τοῦ «αἰῶνα τοῦ Λουδοβίκου 14ου». Ἀντιλήφθηκα πῶς ὑπῆρχαν ρομαντικοὶ ἀπὸ τὸ 1770, κυρίως ὅτι ὑπῆρχαν (κι ἐδῶ εἶναι σημαντικὴ ἡ συμβολὴ ὄχι μόνο τῆς συγκριτικῆς λογοτεχνίας ἀλλὰ καὶ τῆς μαρξιστικῆς κριτικῆς) ρεαλιστὲς ἀνάμεσα στὸ 1820 καὶ 1830. Στὴν πραγματικότητα, αὐτοὶ οἱ πρόδρομοι, οἱ πρωτοπόροι, δὲν ἐνοχλοῦν ἰδιαίτερα μιά παραδοσιακὴ ἀντίληψη τῆς λογοτεχνικῆς ἱστορίας, διότι ἐπιστρατεύεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ψυχολογικῆς, ἀτομιστικῆς ἐρμηνείας. Προσδίδεται σ' αὐτοὺς τοὺς προδρόμους ἕνα χάρισμα ἰδιοφυίας καὶ ἀνανεωτισμοῦ, πού καμιά φορὰ ὀνομάζεται μυστήριον τῆς μεγαλοφυίας καὶ βολεύεται μέ τὸν στέφανο τοῦ μάρτυρα: μερικοὶ τέτοιοι πρόδρομοι εἶναι στὴν ἐποχὴ τους αὐτὲς οἱ μορφὲς τῶν καταραμένων ποιητῶν. Ὅμως αὐτὸ τὸ χάρισμα τοῦ νεωτερισμοῦ παραμένει πάντοτε ὑπόθεση ἀτόμων ἢ στενῶν ὁμάδων (ὄπως ἡ περίπτωση τοῦ μικροῦ κύκλου τοῦ Στρασβούργου τὸ 1770, πού «ἐφεῦρε» ὀρισμένο ἀριθμὸ ρομαντικῶν θεμάτων καὶ δημιούργησε τὴν κίνηση «Sturm und drang»). Στὴν οὐσία, τέτοιου εἶδους χρονολογικὲς ἀποκλίσεις δὲν θέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ λογοτεχνικοῦ θεσμοῦ πού προϋποθέτει ἡ παραδοσιακὴ περιοδολόγηση. Σ' ὀρισμένες περιπτώσεις μποροῦμε μάλιστα νὰ παρακολουθήσουμε τὴν γέννηση μιᾶς μυθολογίας τοῦ προδρόμου: ἔτσι ὁ Ρεμπώ καὶ ὁ Λωτρεαμόν τυλίγονται στὸν χρυσαφένιο θρόλο τοῦ σουρεαλισμοῦ.

Ἄλλα φαινόμενα, λιγότερο ἐμφανῆ, ἢ μάλλον πιὸ παραμελημένα ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, ἐμπίπτουν στὰ ἴδια προβλήματα περιοδολόγησης: αὐτὴ τὴν φορὰ δὲν πρόκειται γιὰ πρωτοπορίες ἀλλὰ γιὰ ὀπισθοφυλακὲς. Εἶναι οἱ καθυστερημένους μορφὲς πού συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς ἀποδυναμωμένες, ξεπερασμένες μορφὲς ἐνός λογοτεχνικοῦ κινήματος. Γιὰ παράδειγμα, μποροῦμε νὰ σημειώσουμε τὴν ἐμμονή, μέσα στὴν περίοδο τοῦ κλασικισμοῦ στὸν 17ο αἰῶνα, σέ κάποιες ἀρχαιότερες δραματικὲς μορφὲς πού ἔρχονται σ' ἀντίθεση μέ τὴν κλασικὴ αἰσθητικὴ, ἕνα εἶδος ὑπόγειας προέκτασης τῆς αἰσθητικῆς τοῦ μπαρόκ. Μπορεῖ κανεῖς, σ' ὀρισμένες περιπτώσεις, νὰ μιλάει γιὰ ὑπο-λογοτεχνία: ὅταν π.χ. φωτίσει ποιά ἦταν ἡ κουλτοῦρα ἐνός μικροαστοῦ τῆς ἐπαρχίας στὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ μαθαί-

νουμε στην *Μαντάμ Μποβαρύ*: ο Φλωμπέρ δίνει με λεπτομερεια τα διαβάσματα της Έμμας Μποβαρύ στά νιάτα της, ή οποία μόλις παντρεύεται αρχίζει νά άνια. Ή λογοτεχνική της μόρφωση είναι σέ τεράστια καθυστέρηση σέ σχέση μέ τήν έπικαιρότητα του καιρού της. Μυείται καθυστερημένα στον αισθηματισμό του 18ου αιώνα (Παύλος και Βιργινία), και στον ρομαντισμό, στίς πιο φτιαχτές και στερεότυπες έκδοχές τους. Έντούτοις, ή Έμμα Μποβαρύ και μερικά πρόσωπα του κύκλου της διψάνε για νεωτερισμό: αλλά τον αντιλαμβάνονται άσχημα (και στο σημείο αυτό τό μυθιστορηματικό νόημα του Φλωμπέρ συμπίπτει μέ τά συμπεράσματα της έρευνας για τήν αγορά του βιβλίου στον 19ο αιώνα). Καθώς ή Έμμα είναι δεκτική στίς προτάσεις ενός κατακτητή, ο Λέων, ενώ της μιλάει μιά γλώσσα ξεπερασμένη, της παινεύει τή βιβλιοθήκη του (ή σκηνή διαδραματίζεται, σύμφωνα μέ τίς χρονολογικές ενδείξεις πού δίνει ο Φλωμπέρ, ανάμεσα στά 1840 και 1850), βιβλιοθήκη πού «αποτελείται από τούς καλύτερους συγγραφείς», δηλαδή τον Βολταίρο, τον Ρουσσώ, τον Ντελil και τον Βάλτερ Σκότ. Στη συζήτηση της Έμμας και του Λέοντος ξαναβρίσκουμε όλα τά στερεότυπα του προρομαντικού λογοτεχνικού κλίματος, π.χ. τή θάλασσα, τό ψηλό βουνό... «Ένας ξάδελφός μου πού ταξίδεψε στην Έλβετία πέρσι μου έλεγε πώς είναι άδύνατο νά περιγράψει κανείς τήν ποίηση των λιμνών, τή γοητεία των καταρρακτών, τή γιγαντιαία έντύπωση των παγετώνων». Βρίσκουμε έδω όλη τή λογοτεχνική παλιατζούρα «των πρώτων έκδηλώσεων του ρομαντισμού, πού τό 1840 έχει τελειώς ξεπεραστεί. Πρόκειται για έναν καθυστερημένο ρομαντισμό, τον όποιο ο Φλωμπέρ κοροϊδεύει. Αυτό τό άνοσιούργημα κατά του ρομαντισμού δέν πρέπει να είναι άσχετο μέ τίς δικαστικές δίωξεις κατά της «Μαντάμ Μποβαρύ». Ο Φλωμπέρ διαμορφώνει μιά σχετικά άριστοκρατική αντίληψη του λογοτεχνικού θεσμού, ο όποιος κατ' αυτόν αποτελεί είδος εκκλησίας για τούς μυημένους. Άστοί σαν τήν Έμμα και τον Λέοντα άκοκλείονται. Περιγράφοντας, όμως, τήν κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του, καταγράφει τήν ύπαρξη ενός τέτοιου ρομαντισμού και σημειώνει τήν καθυστέρηση σέ σχέση μέ τήν λογοτεχνική έπικαιρότητα του Παρισίου, αυτήν των καλλιεργημένων ανθρώπων, ή μόνη, άλλωστε, πού μετράει στα μάτια των ιστορικών.

Ύπάρχει, λοιπόν, ένα πρόβλημα πώς θά συμφιλώσουμε μιά σταθερή περιοδολόγηση μέ εκείνα τά φαινόμενα πού χρονολογικά γλιστράνε έξω από τό σχήμα αυτό. Πώς θά προσδιορίσουμε τίς πραγματικές χρονολογίες - κλειδιά; Διάφορες μέθοδοι έχουν σκαρωθεί για ν' άποφευχθεί ή άμφισβήτηση του παραδοσιακού, άτομιστικού και ιδεαλιστικού όρισμού του θεσμού της λογοτεχνίας. Μιά τέτοια μέθοδος συνίσταται στην τεχνική έπιδεξιότητα του χωρισμού των μεγάλων περιόδων σέ μικρότερες φέτες, πολλαπλασιάζοντας τίς χρονολογίες-κλειδιά. Στην ίδια κατηγορία άνήκει και τό σύστημα των γενιών, στο βαθμό πού ή έννοια της γενιάς δέν συνδέεται μέ μιά άκριβή δημογραφική και κοινωνιολογική άνάλυση του λογοτεχνικού θεσμού. Όταν μιλάμε για τήν «γενιά του 1820», τήν «γενιά του 1850» ή τήν «γενιά του 1885», τά κριτήρια πού ύποκινούν τήν έπιλογή αυτών των χρονολογιών-κλειδιών δέν είναι άραγε έτερογενή; (...). Μιά παραλλαγή αυτής της λύσης,

στίς πιο σύγχρονες μορφές της, είναι ο συνδυασμός της χεικελιανής διαλεκτικής μέ τήν ταξινόμηση κατά ομάδες συγγενών πνευμάτων, πού προτάθηκε σαν τό ιδανικό μοντέλο της κριτικής από τον Σάιντ Μπέβ. Αυτόν τον τύπο έρμηνείας χρησιμοποιεί ο Paul Hazard στο βιβλίο του «*Η έυρωπαϊκή σκέψη από τον Μοντεσκιέ ως τον Λέσσιγκ*»: ή πνευματική ιστορία του 18ου αιώνα παρουσιάζεται μιά συνέχεια από εμφανιζόμενες και διακοπτόμενες ισορροπίες ανάμεσα σέ δύο οικογένειες του πνεύματος (Θεολόγοι και όρθολογιστές). Όμως, ποιές είναι εκείνες οι δυνάμεις πού καταστρέφουν τίς ισορροπίες; Γιατί ο Διαφωτισμός δέν έχει τό προνόμιο της ίδιας σταθερότητας μέ εκείνην της κλασικής παράδοσης; Γιατί, ό,τι έχει σχέση μέ τό λογοτεχνικό γούστο μένει, όπως παρατηρεί ο P. Hazard, βασικά στο περιθώριο των αλλαγών; (...). Θάπρεπε, κυρίως, ν' άναρωτηθούμε τί είναι αυτές οι ομάδες συγγενών πνευμάτων: κάποιες αντίθετες μέν, αλλά άναλλοίωτες τάσεις του άνθρωπίνου πνεύματος όπως τό πιστεύουν ο Ντίλτεϊ και ο Κόρφ; Ή είναι ιστορικές τάσεις, σχετιζόμενες δηλαδή μέ μιά στιγμή, πού πάει νά πεί μέ μιά τάξη, και γι' αυτό ποτέ ταυτόσημες; Βρισκόμαστε άκόμη πολύ μακριά από μιά πραγματική ιστορία της λογοτεχνίας, δηλαδή από μιά ιστορία των παραγωγών και καταναλωτών των λογοτεχνικών έργων.

Άν προσανατολιστούμε προς αυτή τήν πραγματική ιστορία της λογοτεχνίας, ένα πρώτο μονοπάτι για νά τήν πλησιάσουμε θά μπορούσε νά είναι ή γραφή της ιστορίας των καταναλωτών των έργων. Έδω άντιμετωπίζουμε φαινόμενα πού προσεγγίζονται μέ τήν ποσοτική μελέτη και γι' αυτό καταρχήν ο χειρισμός τους είναι πιο εύκολος. Έντούτοις προσωπικά, θά ήμουν άρκετά έπιφυλακτικός ως προς τή δυνατότητα μίας περιοδολόγησης βασισμένης σέ μιά ιστορία της άνάγνωσης. Οι εργασίες πού έγιναν είναι λίγες σέ σχέση μέ τό τί πρέπει νά γίνει, οι τεχνικές δυσκολίες πολυάριθμες. Επιπλέον, υπάρχουν περισσότεροι τύποι άνάγνωσης πού πρέπει νά λάβουμε ύπόψη. Από τήν άλλη, όταν μιά κατηγορία άναγνωστών δέν έχει επηρεαστεί από τον νεωτερισμό (κι αυτή ή κατηγορία, όπως στην περίπτωση της Έμμας Μποβαρύ, μπορεί νά άντιπροσωπεύει τήν τεράστια πλειοψηφία μιάς κοινωνικής ομάδας), δημιουργείται ένα είδος χρονολογικού συνοθυλεύματος: όλα τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο. Αυτό προσπάθησα νά δείξω σέ μιά μελέτη μου για τή συμπεριφορά του λαϊκού άναγνώστη στα 1830 ως προς τον Μεσαίωνα: αλλά αυτός ο τύπος άναγνώστη είναι πάντοτε σύγχρονος μ' αυτό πού διαβάζει. Ωστόσο, μιά περιοδολόγηση θεμελιωμένη στην ιστορία της άνάγνωσης μου φαίνεται μάλλον άδύνατη και γεμάτη περιπλοκές.

Η πιο διαδεδομένη από χρόνια ιστορία είναι αυτή των παραγωγών των έργων. Τό πρόβλημα της περιοδολόγησης, ιδωμένο από αυτή τή σκοπιά της ιστορίας, έχει γίνει άντικείμενο ειδικευμένων εργασιών, κυρίως στον Ίνστιτούτο της Πράγας και στην Άκαδημία των Έπιστημών της Ούγγαρίας. Σ' αυτό τον χώρο, ή οδοιαστική έννοια μέ τήν όποία δουλεύουν είναι αυτή της καλλιτεχνικής μεθόδου: ή λογοτεχνία δέν νοείται ως άναπαράσταση αλλά ως άντανάκλαση (σύμφωνα μέ τήν όρολογία του Λούκατς), και τό μόνο πού έχει

σημασία είναι η ιστορία των αριστουργημάτων, των οποίων οι χρονολογίες εμφάνισης σηματοδοτούν μια πρόοδο στην καλλιτεχνική μέθοδο. Αυτή η καλλιτεχνική μέθοδος σχετίζεται με μια συγκεκριμένη θέση του καλλιτέχνη απέναντι στη σύγχρονη του πραγματικότητα. Οι περίοδοι διαιρούνται σε υποπεριόδους που μερικοί ονόμασαν φάσεις. Αυτού του τύπου η περιодολόγηση δοκιμάστηκε σε μια περίπτωση ιδιαίτερα δύσκολη, αυτήν της ευρωπαϊκής ιστορίας των αρχών του 19ου αιώνα. Πρόκειται για μια περίοδο που θεωρείται γενικά ρομαντική, στη μέση της οποίας εμφανίζονται όρισμένα μεγάλα έργα που είναι άπαυγμα μιας τελειώς διαφορετικής αισθητικής και καλλιτεχνικής μεθόδου: τά έργα του κριτικού ρεαλισμού (στό δεύτερο μισό του αιώνα), όπως ο Μπαλζάκ και ο Σταντάλ. Αυτές οι αποκλίσεις στην περιодολόγηση έχουν αντιμετωπιστεί ως εξής: 'Ο Γ. Φίσερ ισχυρίζεται ότι ο ρομαντισμός και ο ρεαλισμός αποτελούν δύο διαφορετικές εκδηλώσεις (σ' όρισμένα σημεία αντίθετες) της ίδιας συνειδητοποίησης: ο καλλιτέγνης ανάκαλυπτε ότι είναι ανίκανος να αποδεχτεί τη χρησιμοθηρική κοσμοθεωρία του αστού. 'Ανάμεσα στις δύο αυτές καλλιτεχνικές μεθόδους υπάρχει ένα είδος διαλεκτικής αντίθεσης, ακριβέστερα ανταγωνισμού: αναπτύσσονται ανταγωνιστικά όρισμένες χρονολογίες επιτρέπουν να διακρίνουμε ένα σκαλοπάτι στην εξέλιξη των δύο αυτών τάσεων (παράδειγμα 1830, 1848) και να διευκρινίσουμε την άμοιβαία τοποθέτησή τους. Τό 1830 και κυρίως τό 1848 είναι χρονολογίες δοκιμασίας της αξίας της καθεμιάς από τις δύο μεθόδους, καθώς έρχονται αντιμετώπιες με τά ίδια τά γεγονότα, μ' αποτέλεσμα να κυριαρχήσει όριστικά ο θρίαμβος του κριτικού ρεαλισμού πάνω στον ρομαντισμό.

Αυτή η μέθοδος έχει, κατά τη γνώμη μου, όρισμένα θετικά στοιχεία, έστω κι αν υποφέρει από πολλές άβειαιότητες. Φυσικά δέν εξαλείφει τά χρονολογικά γλιστρίματα. Έτσι ο Istvan Soter σ' ένα άρθρο του στα «Πρακτικά της Ούγγρικής 'Ακαδημίας των 'Επιστημών», αναφερόμενος στις λογοτεχνικές τάσεις, σημειώνει ότι ο ίδιος ο όρισμός αυτής της έννοιας «τάση» παρουσιάζει έσωτερικές χρονολογικές διαφοροποιήσεις. Μιά λογοτεχνική τάση αποτελείται από περισσότερα στοιχεία: ένα στοιχείο θεωρητικό είναι επίσης μία δημιουργική πρακτική στα έργα. 'Αλλοτε η θεωρία προηγείται της πρακτικής, άλλοτε συμβαίνει τό αντίθετο. 'Ο Soter προχωράει παραπέρα: λέει χοντρικά ότι από τον 17ο ως τις αρχές του 19ου αιώνα, σχεδόν πάντοτε η θεωρία προηγείται της πρακτικής, και εν συνεχεία συμβαίνει τό αντίθετο. 'Ο κλασικισμός αναπτύσσεται μ' άφετηρία μία εξαιρετικά σημαντική και ακριβόλογη θεωρητική αναζήτηση, ενώ ο ρεαλισμός συγκροτείται χωρίς πρόγραμμα, τά έργα προηγούνται της θεωρίας που θάρθει καθυστερημένα, στό τέλος του αιώνα: τή στιγμή που ο Ζολά επεξεργάζεται τή θεωρία του νατουραλιστικού μυθιστορήματος, αυτό βρίσκεται ήδη στό τέλος του και τά μεγάλα έργα της μπαλζακικής και στανταλικής περιόδου είναι πιά πολύ μακριά.

Πιστεύω πως για ν' αντιληφθούμε τις δυσκολίες αυτές, τις αποκλίσεις, πρέπει να εισάγουμε εδώ τήν κοινωνιολογία του ίδιου του θεσμού της λογοτεχνίας.

Τά κριτήρια περιодολόγησης πρέπει, μου φαίνεται, κάθε φορά να διαφοροποιούνται: δέν μπορούμε να χρησιμοποιούμε τά ίδια σ' όλη τήν ιστορική διάρκεια του λογοτεχνικού θεσμού. 'Η διαφοροποίηση των κριτηρίων δέν μπορεί να είναι τυχαία, αλλά πάντοτε σε σχέση με τις τροποποιήσεις της κοινωνιολογικής βάσης του θεσμού της λογοτεχνίας. 'Η λογοτεχνία του 17ου αιώνα αποτελείται από ένα πολύ μικρό αριθμό συγγραφέων, κριτικών και θεωρητικών της λογοτεχνίας και από ένα σχετικά περιορισμένο κοινό, που ένμέρει συγγέεται με τους ίδιους τους δημιουργούς. 'Η λογοτεχνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα είναι πράγμα τελειώς διαφορετικό: οι δημιουργοί έχουν ν' αντιμετωπίσουν ένα πολύ πιο εύρύ κοινό, πιο άνομοιογενές, πιο άνώνυμο, που φτάνει στό συγγραφέα σά μία ήχώ πολύ πιο συγκεχυμένη. Νομίζω πως ο ιστορικός θά πρέπει να ψάξει τή στιγμή κατά τήν οποία η σχέση του συγγραφέα με τον κόσμο (σχέση καθόλου άτομική, αλλά κοινωνική και στρατευμένη) γίνεται μία σχέση κατεστημένη, θεσμοποιημένη, μεταμορφώνεται σε λογοτεχνική τάση, ένπνευ ομάδες και γενιές, θεωρητικοποιείται και σταθεροποιεί τό νεωτερισμό της. Αυτή η σχέση είναι τόσο πιο συγκεκριμένη όσο πιο πλατιά είναι η κοινωνιολογική βάση του λογοτεχνικού θεσμού. Στόν κλασικισμό του 1660 η θεωρία προηγείται της πρακτικής: τό 1850 η πρακτική του κριτικού ρεαλισμού προηγείται της θεωρητικής του διατύπωσης, διότι η κοινωνιολογική βάση του λογοτεχνικού θεσμού έχει διευρυνθεί, και διότι «η σχέση με τον κόσμο» που συνιστά τή βάση της δημιουργικής μεθόδου του συγγραφέα (τουλάχιστον του μεγάλου συγγραφέα) εκφράζεται με πολύ πιο συγκεκριμένους όρους. 'Η σχέση με τον κόσμο εκφράζεται σε μία γλώσσα που και η ίδια έχει κοινωνική βάση: άφηρημένη, ήθική και θεωρητική για τό κλασικισμό, συγκεκριμένη, αισθηματική και πολιτική για τον κριτικό ρεαλισμό των έτων 1830: πράγμα που σημαίνει πως η ίδια η φύση της σχέσης ανάμεσα στον άναγνώστη και τό έργο έχει αλλάξει.

Παραμένουν, βέβαια, τά φαινόμενα της πρωτοπορίας: είναι αλήθεια ότι ο σουρεαλισμός, πριν γίνει λογοτεχνική πρακτική, αναπτύχθηκε πρώτα σάν θεωρία. Τό Νέο μυθιστόρημα πάλι, υπήρξε συγχρόνως μία θεωρία και μία πρακτική. 'Αλλά εδώ πρόκειται στην κυριολεξία για φαινόμενα πρωτοπορίας, που δέν άπευθύνονται στό σύνολο του κοινού, αλλά σε μία μειοψηφία.

Μιά βαθιά κοινωνιολογική μελέτη του θεσμού της λογοτεχνίας, δηλαδή των παραγωγών των έργων σε σχέση με τό άναγνωστικό κοινό, τους καταναλωτές των έργων, θά μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να δώσει τις βάσεις μιας περιодολόγησης πιο σίγουρης και πιο επιστημονικής.

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

ρου («Ερμής» 1971). Μικρότερη σέ έκταση, αλλά αυστηρότερη σέ επιστημονικό χαρακτήρα είναι ή τρίτη εργασία τής κ. Τσαντσάνογλου: "Ένα χειρόγραφο τών «Λυρικών» τού 'Αθ. Χριστόπουλου στό Βρετανικό Μουσείο, 'Ελληνικά 22 (1969) 207 - 220. Τέλος οί τρεις βιβλιοκρισίες: 'Ελληνικά 19 (1966) 421 - 429, 'Ελληνικά 20 (1967) 243 - 245, Balkan Studies 15 (1947) 135 - 136, συμμαρτυρούν τή φιλολογική έννημέρωση και τήν κριτική δξύνοια τής κ. Τσαντσάνογλου, χαρακτηριστικά τά όποια προβάλλονται τώρα, ώριμα πιά, στή διατριβή τής.

«Μιά λανθάνουσα ποιητική σύνθεση τού Διονυσίου Σολωμού»

Η διατριβή τής Έλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου σταθμός στίς σολωμικές έρευνες

Η κ. Έλένη Ι. Παχίνη - Τσαντσάνογλου εξέδωσε πρόσφατα τή διατριβή τής μέ τίτλο: «Μιά Λανθάνουσα Ποιητική Σύνθεση τού Διονυσίου Σολωμού - Τό αυτόγραφο Τετράδιο Ζακύνθου άρ. 11».

Η σ. έχει στό ενεργητικό τής άλλες τρεις εργασίες και τρεις βιβλιοκρισίες. Στά «Λυρικά» τού 'Αθ. Χριστόπουλου («Ερμής» 1970) ή κ. Τσαντσάνογλου έχει προσφέρει τή φιλολογική επίμέλεια τής έκδοσης και αναλυτικά προλεγόμενα, πού μαρτυρούν δουλειά καθαρή, άριστα οικονομημένη και, όπως τό απαιτεί ή έκδοση, χρηστική. Η εύσυνειδησία και επιστημονική έπάρκεια χαρακτηρίζει και τή φιλολογική επίμέλεια τής στήν «Θυσία τού 'Αβραάμ» του Βιτσέντζου Κορνά-

Πρόκειται, κατά τή γνώμη μου, γιά δουλειά, πού τό έναυσμα, τό θέμα τής, ό τρόπος και τά πορίσματά τής τής προσκίδουν έντελώς ξεχωριστή σημασία και άξία στήν περιοχή τής σολωμικής έρευνας. Γιά τό λόγο αυτόν υπογραμμίζω τίς κυριότερες συμβολές τής.

1. Η κ. Τσαντσάνογλου βεβαίωσε μέσα στά Αυτόγραφα Έργα τού Σολωμού, ειδικότερα στό Τετράδιο Ζακύνθου άρ. 11, τή λανθάνουσα ύπαρξη ενός όκταμερούς συνθέματος μέ έναλλάσσόμενα τέσσερα λυρικά και τέσσερα σατιρικά μέρη.

Η νεωτερική και μεγαλεπήβολη αυτή ποιητική σύλληψη τού Σολωμού συμπίπτει, όπως δείχνει ή σ., μέ τήν κρισιμότερη άκμή τής βιογραφίας και τής ποιητικής του πορείας

(1833-1834), άποτελεί μοναδικό έγχειρημα στην ιστορία τής ως τότε νεοελληνικής ποίησης και χαρακτηρίζει τή δραματικότερη τ'αυτ'αυτή φάση τού Σολωμού γιά τήν εύρεση και έφαρμογή ενός νέου ποιητικού είδους.

2. Η εξακρίβωση τής σ. ξεκίνησε από τήν δξυνούστατη άποκρυπτογράφηση σειράς αριθμητικών πράξεων πού περιέχονται στό Τετράδιο Ζακύνθου άρ. 11. έφεξης όμως ή κ. Τσαντσάνογλου εξάντλησε από κάθε άποψη τήν έρευνητική της ύλη, και όργάνωσε τά τεκμήρια τής έρευνάς τής μέ τέτοιο τρόπο, ώστε κατά τή γνώμη μου, δέν ύπάρχει περιθώριο πιά νά άμφισβητηθούν τά κύρια συμπεράσματα τής:

2.1 Στο όκταμερές σύνθεμα, τελικά, ανήκει τό ξαναδουλεμένο και δημοσιευμένο κατά τό 1834 στήν «'Ιόνιο 'Ανθολογία» απόσπασμα τού «Λάμπρου», πού επιγράφεται τήν έκδοση Πολυλά «'Η δέηση τής Μαρίας και τό δράμα τού Λάμπρου τό έσπέρας τής Λαμπρής».

2.2 'Ο «Κρητικός» άναμφισβήτητα πιά πρέπει νά θεωρείται άκέραιο και όχι άποσπασματικό ποίημα, έφόσον οί δείκτες τής άρίθμησης τών ένοτήτων του 18 — 22 ύπακούουν στή γενική άρίθμηση τού συνθέματος.

2.3 Η στιχουργική μορφή τής «Φαρμακωμένης στόν "Αδη» άποκαθίσταται σέ τροχαϊκούς όμοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, και ανατρέπεται ως λανθασμένη ή όργάνωση τού ποιήματος από τόν Πολυλά σέ τετράστιχες στρόφες μέ τροχαϊκούς όκτασύλλαβους και έπτασύλλαβους. Ανατρέπεται άκόμη ή σφαλερή έντύπωση ότι ή «Φαρμακωμένη» στόν "Αδη» άποτελεί ένα λυρικό τραγούδι, τού όποιο ή έκδοση Πολυλά εξαντλεί σ'αυτόν τό περιεχόμενο· οί έλληνικοί στίχοι του ποιήματος ορίζουν τελικά μόνον τό πλαίσιο του, ένω ό άστι-

τα γινωρίζω • και γραμμαρα γινωρίζω

χούργητος κορμός του άνιχνεύεται στα ίταλικά σχεδιάσματα και τούς έμβόλιμους στοχασμούς του ποιητή.

2.4. Τό σπάραγμα του Τετραδίου Ζακύνθου II (ΑΕ 389β 1—10) πού επιγράφεται «Il Prigioniero» είναι σχέδιο λυρικού και όχι σατιρικού ποιήματος, όπως λανθασμένα πίστευε ως τώρα ή σολωμική έρευνα.

2.5. 'Ο «Φουρκισμένος» και τό «Δεύτερο Όνειρο» άποτελούν διακεκριμένα σατιρικά ποιήματα και όχι, όπως πίστευαν οί προηγούμενοι έρευνητές, σχέδια, μαζί με τό σπάραγμα του «Φυλακισμένου», ένός σατιρικού ποιήματος.

3. Έξάλλου ή «έκδοτική δοκιμή» πού επιχειρείται στό δεύτερο μέρος της έργασίας, με τήν τριμερή έφαρμογή της, θέτει και, πιστεύω, λύνει τά περισσότερα από τά δισηπίλυτα προβλήματα της έκδοσης των σολωμικών αυτογράφων. Συγκεκριμένα:

3.1. Προτείνεται και εφαρμόζεται τύπος αναλυτικής κριτικής έκδοσης (υποδείγματα: «'Η Φαρμακωμένη στον Άδη», ό «Φυλακισμένος» από τά λυρικά μέρη του συνθέματος, και από τά σατιρικά ό «Φουρκισμένος», «Τό Δεύτερο Όνειρο», «'Η μετατόπιση του αγάλματος του Μέτλαντ»).

3.2. Προτείνεται και εφαρμόζεται τύπος συμβατικής χρηστικής έκδοσης (υποδείγματα: «'Η Φαρμακωμένη στον Άδη», ό «Φουρκισμένος» και τό «Δεύτερο Όνειρο»).

3.3. Προτείνεται και εφαρμόζεται τύπος αντικειμενικού και άκριβοδίκαιου έλέγχου του τρόπου πού συγκρότησε ό Πολυλάς τά σολωμικά κείμενα (υποδείγμα: «'Η Φαρμακωμένη στον Άδη»).

Υποθέτω πώς έγινε ήδη σαφές ότι ή έργασία της κ. Έλένης Παχίνη — Τσαντσάνογλου εκπληρώνει τουλάχιστον διπλάσια τούς όρους μιας άρτιας διδακτορικής διατριβής. Πιστεύω πώς και μόνο τό πρώ-

το μέρος της έργασίας θά άρκοϋσε για τή διδακτορική της δοκιμασία. 'Η «σπατάλη» του δεύτερου συστηματικού μέρους, πού θά μπορούσε να οικονομηθεί ως διατριβή επί ύφηγεσία, πρέπει να προσγραφεί ως ένδειξη άκραίου επιστημονικού ζήλου και έρευνητικής άνιδιοτέλειας. λειας.

Τό Κεφάλαιο Ε' του πρώτου μέρους είναι άναμφισβήτητα τό συνθετικότερο και ερευνητικότερο όλης της διατριβής: άναζητεί τις μορφικές, θεματικές και λειτουργικές άρμογές των όκτώ μερών πού συναποτελούν τό σύνθεμα. Οί άρμογές αυτές έπισημαίνονται με τριπλό τρόπο: α) ξεχωριστά για τά τέσσερα λυρικά μέρη, β) ξεχωριστά για τά τέσσερα σατιρικά μέρη, και γ) συνδυαστικά για λυρικά και σατιρικά μέρη. Τό κεφάλαιο αυτό έξάλλου θίγει μείζονα και έλάχισονα προβλήματα της σολωμικής έρευνας, πού μερικά από αυτά ξεπερνούν τό στενό πλαίσιο του έπίμαχου συνθέματος. 'Η άρθρωσή του έχει ως εξής:

Τό όκταμελές σύνθεμα σχετίζεται καταρχήν ως «νέο είδος» με τή νεοελληνική και ξένη λογοτεχνία και ποίηση — ή άναγκαία αυτή σύγκριση προτείνεται από τήν σ. ως desideratum μιας άλλης έρευνας: τό όκταμελές σύνθεμα εντάσσεται έπειτα στην ποιητική παραγωγή του Σολωμού και υποδεικνύεται ως άρμός ανάμεσα στην τρίτη συνθετική έπεξεργασία της «Γυναίκας της Ζάκυνθος» και στο Β' Σχεδιάσματα των «'Ελευθέρων Πολιορκημένων».

Στα τέσσερα λυρικά μέρη του συνθέματος άναγνωρίζονται πρώτα μορφικοί όμοιοι χαρακτήρες (άφηγηματική άρθρωση, ex abrupto άρχή, πραγματική άφορητή του κάθε μέρους): έπισημαίνονται, ύστερα, έσωτερικοί θεματικοί άρμοί (έρωτική ιστορία ενός ζεύγους, δοκιμασία ήθικη, πρωτοβουλία του ενός μέλους από τό έρωτικό ζεύγος και άδράνεια του άλλου, διαλεκτική λειτουργία της δυάδας έρωτας - χάρος, μετακίνηση της ποιητικής

σκηνοθεσίας από τόν φυσικό στον δραματικό χώρο).

Στά τέσσερα σατιρικά μέρη προστίθενται ως συγγενική και συγκρίσιμη ποιητική ύλη τό «Όνειρο» του 1826 και ή «Γυναίκα της Ζάκυνθος». 'Η συνοχή των σατιρικών μερών στηρίζεται: α) από τό κοινό πλαίσιο (όνειρο, χρόνος και άφορητή όνειρου, τέλος και έξοδος όνειρου): β) από τήν κοινή τυπολογία (ζεύγος σατιριστή - σατιριζόμενου, ποιητής - άφηγητής και προσωπεία του: ποιητής ένυπνιαζόμενος, ποιητής σατιριστής, ποιητής αυτοκριτικός - είρωνικός, δευτερεύοντα πρόσωπα της όνειρικής σκηνοθεσίας, προβολή της δυάδας έρωτας - χάρος και του όνειρου ως διάμεσου πραγματικότητας και ποίησης).

'Η σύζευξη λυρικών και σατιρικών μερών στο σύνθεμα δείχνει τήν ποιητική περιπέτεια του Σολωμού ως προς τήν άναζήτηση και εύρεση του «νέου είδους». Στις δύο τελευταίες συνθετικές φάσεις της «Γυναίκας της Ζάκυνθος» ό Σολωμός δοκιμάζει να συζεύξει μέσα στο ίδιο έργο τή σάτιρα με τόν άποκαλυπτικό λυρισμό (σταθμός πρώτος). 'Η «άποτυχία» αυτής της άπόπειρας οδηγεί έφεξής τόν ποιητή στον σχεδιασμό μιας σειράς όνειρων με άποκλειστικά σατιρικό στόχο, όπως φαίνεται από τήν διαγραμμένη τελικά άρχή της «Τρίχας» (δεύτερος σταθμός). 'Η άσίγαστη όμως όρεξη συμπληρωματικής ίσορροπίας «καλού - κακού», «σοβαρού - φαρμακερού», «ύψηλου» - «κωμικού» και ό στόχος της «κοινής ώφέλειας» οδηγούν τό Σολωμό στο σχεδιασμό ενός όκταμελούς συνθέματος με έναλλασσόμενα τά λυρικά και τά σατιρικά του μέρη (τρίτος σταθμός).

'Η περίληψη αυτή του Ε' κεφαλαίου προΐδεάζει ήδη για τό εύρος και τό βάθος της έρευνας πού αναλαμβάνει ή σ. Με τήν προϋπόθεση ότι ή έρευνα αυτή δέν μπορούσε εκ των πραγμάτων παρά να είναι πρωτοβάθμια και άναγκαστικά συνοπτική, πρέπει να υπογραμμιστούν

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

ἀμέσως ή διακριτική προσοχή με την όποία έχει γίνει, ή ιδιαίτερη ευστοχία της και σχεδόν ή πληρότητά της. Παραθέτω έντούτοις μιά σειρά από παρατηρήσεις, περισσότερο γιά νά διατυπώσω προσωπικές μου άπορίες.

1. σ. 105. 'Ο ισχυρισμός της σ. ότι στά λυρικά μέρη του συνθέματος ό Σολωμός επιλέγει «ένα μόνο επεισόδιο από μιά ευρύτερη ιστορία» είναι, φραστικά τουλάχιστον, άτυχής. Πιστεύω ότι αυτό που γίνεται στην πραγματικότητα είναι ή έκλογή και ή έξαρση της κρίσιμης άκμης από μιά, έρωτική κατά κανόνα, ιστορία· ή δραματοποίηση αυτής της άκμης επιβάλλει την ύπόταξη προηγούμενων και επομένων της συνθηκών ως έκτροπων από τό άφηγηματικό παρόν.

2. σ. 105. 'Από την ανάγνωση της σ. προκύπτει ότι στά δύο από τά τέσσερα λυρικά μέρη του συνθέματος άφηγητής είναι ό ίδιος ό ποιητής και στά υπόλοιπα δύο τό κύριο ποιητικό ύποκειμένο. 'Αναρωτιέμαι μήπως ή ισόρροπη αυτή έναλλαγή άποτελεί πρόσθετο στοιχείο γιά τή συνάφεια των λυρικών μελών του συνθέματος και πιθανό δείκτη γιά τήν κατάταξή τους στό σύνολο του συνθέματος.

3. σ. 105. 'Ενισχυτικό στοιχείο γιά τήν πραγματική άφορμή που προκαλεί τά λυρικά και τά σατιρικά μέρη αυτού του συνθέματος, άποτελεί ίσως και ή καταποντισμένη έντέλει έπωνυμία της κόρης στον «Κρητικό» (στίς προσχέδιες σελίδες των αυτογράφων ή κόρη όνομάζεται 'Ελένη).

4. σ. 107 κ.έ. Θά ευχόμουν ή σ. νά είχε επιλέξει όχι, όπως τό κάνει, τόν κατά παράθεση έλεγχο καθενός από τά τέσσερα λυρικά μέρη με τά πέντε βασικά συνεκτικά τους στοιχεία, αλλά τή συγκριτική συγκέντρωση άποδείξεων και ένδειξεων που παρέχει κάθε λυρικό μέρος ως προς καθένα από τά πέντε συνεκτικά στοιχεία. Πιστεύω ότι αυτή ή μέθοδος θά έκαμε τήν τεκμηρίωση γιά τήν συνοχή των τεσσάρων λυρι-

κών μερών έναργέστερη, ισχυρότερη και πυκνότερη.

5. σ. 118. 'Η φράση «έτσι... άνατρεπτικό» δημιουργεί με τή διατύπωση ή ένδεχόμενες παρεξηγήσεις. Τό «ήθικό κλίμα» στη «Φαρμακωμένη στον "Αδη» χαρακτηρίζεται «πιό προχωρημένο» έν σχέσει με του «Κρητικού». Νομίζω ότι ό συμπληρωματικός χαρακτήρας των δύο ποιημάτων, που τόν άναγνωρίζει και ή ίδια ή σ., δέν επιτρέπει τέτοιου είδους διαβαθμίσεις, οι όποιες κινδυνεύει νά θεωρηθούν χρονολογικές ή αξιολογικές. 'Ο Κρητικός επιβιώνει, ύστερα από τό θάνατο της κόρης, μέσα από τήν πείρα του έρωτα και του χάρου με τό χάρισμα της πώησης, αναθέτοντας στη Δευτέρα Παρουσία τήν έλπίδα της ένωσης του με τήν χαμένη του άρραβωνιαστικά — από τήν άποψη αυτή, θά έλεγα, ότι ό «Κρητικός» είναι ώριμότερο ποίημα και μικρά αισιόδοξο. 'Αντίθετα ή «Φαρμακωμένη στον "Αδη» εκβιάζει τήν ένωση της με τόν έραστή της αυτοκτονώντας, ή πρώτη καθόδός της στον κάτω κόσμο κηρύσσει προκλητικά τήν ματαιότητα του πάνω κόσμου, τό τραγούδι της άγνοεί τήν ύπομονή ή τήν προσδοκία της έσχατολογικής δικαίωσης— από τήν άποψη αυτή τό ποίημα είναι δραματικά άπαισιόδοξο, ήθικά έπαναστατικό και θρησκευτικά «ύβριστικό».

6. σ. 122. "Οτι τό όνειρο είναι κοινός τόπος στη λυρική και έσχατολογική ποίηση δέν χρειάζεται ύπόδειξη — ό «'Απόκοπος» του Μπεργαδή άρκει ως πρόχειρο παράδειγμα. Μένει ωστόσο άνοιχτό τό έρώτημα, αν τό όνειρο άποτελεί κοινό τόπο, στά χρόνια του Σολωμού, και γιά τήν άσκηση ποιητικής σάτιρας. Τό δεύτερο αυτό έρώτημα, σημαντικό κατά τήν άποψη μου, δέν τό αντιμετώπιζει ή σ.

7. σ. 128. 'Η τυπολογία των προσώπων στά σατιρικά μέρη (δύο πρόσωπα βασικά: σατιριστής — σατιριζόμενος· δύο ρόλοι: δραστήριος ένας, άδρανής ό άλλος) θά πρέπει πιθανόν νά συσχετιστεί με τό έρωτικό ζεύγος και τόν έτεροβαρή ρό-

λο του ενός μέλους του, τυπολογία που συναντούμε και στά λυρικά μέρη του συνθέματος.

8. σ. 139. κ.έ. Νομίζω ότι χρειάζεται μεγαλύτερη ανάπτυξη ή ειδική μορφή και έφαρμογή της δυάδας έρωτας - χάρος στέ σατιρικά μέρη. Είναι μάλλον φανερό ότι τό μοτίβο έδω λειτουργεί παραμορφωτικά και άρνητικά· αντίθετα, επομένως, και έντούτοις συμπληρωματικά, προς τά λυρικά μέρη του συνθέματος. 'Η σύναψη έρωτα και θανάτου στά σατιρικά μέρη περιβάλλεται, θά έλεγα, κάπως περιστατικά· προκύπτει από τή λαγνεία της γυναίκας, που είναι πρόθυμη στό κρεβάτι του έτοιμοθάνατου άντρα της, ή και στό μνήμα του, νά γεννήσει μπάσταρδα παιδιά με τόν έραστή της.

Θά ήθελα, τέλος, νά ύποσημειώσω ότι στην έκδοτική δοκιμή της σ. προοδευτικά και σεμνά, στενεύει τό φάσμα της ποιητικής ύλης: ή αναλυτική έκδοση άσχολεϊται με πέντε κείμενα του Ζ11, τό χρηστικό κείμενο της περιορίζεται σε τρία κείμενα, ό έλεγχος τέλος του Πολυλά καταλήγει σε ένα. Σ' αυτήν τήν όχι τυχαία φθίνουσα τριπλή κλίμακα «'Η Φαρμακωμένη στον "Αδη» παραμένει κοινός παρανομαστής — πρόκειται γιά τό κατεξοχήν σο..ωμικό ποίημα που έρέθισε τήν έρευνητική και έκδοτική περιέργεια της κ. Τσαντσάνογλου. 'Η έννοια και ή έφαρμογή του χρηστικού κειμένου είναι, νομίζω, πολύτιμη έκδοτική πρόταση, γιατί γεφυρώνει τήν πραγματική και αξιολογική πρόθεση του Πολυλά με τίς άυστηρές έπιταγές της φιλολογικής επιστήμης· αυτή έξάλλου ή γέφυρα, κοιταγμένη, από μιά παράλληλη σκοπιά, συμπυκνώνει τό σολωμιστή έρευνητή με τόν άπλό άναγνώστη του Σολωμού, που δέν μπορεί νά έντρυφήσει στό πολύπλοκο εργαστηριακό περιβάλλον της αναλυτικής έκδοσης. Τό ζητούμενο στην περίπτωση αυτή είναι: οι άνάγκες της χρήσης νά μήν άκυρώνουν τήν έρευνητική παρατήρηση της επιστήμης. Πιστεύω ότι τό ζητούμενο αυτό ή σ. τό στοχάζεται με έπιτυχία.

τα ζωριζω • και γραμματα ζωριζω

Ἡ συγκρότηση του χρηστικοῦ κειμένου μέ αὐτά τά κριτήρια καταλήγει κάποτε σέ πρόκριση ὀψιμης παραλλαγῆς πού ἐκφραστικά εἶναι ἀτελέστερη ἀπό προηγούμενῆ τῆς, συνθετικά ὅμως λειτουργικότερη. Στήν περίπτωση αὐτή, πιστεύω, ὅτι τό χρηστικό κείμενο μπορεῖ νά ἐξοπλίζεται μ' ὅλες τίς προηγούμενες ἐπίμαχες παραλλαγές. Ὅσο γιά τή μετάφραση τῶν ἰταλικῶν σχεδιασμάτων, πού συντηροῦνται καί στό χρηστικό κείμενο στήν πρωτότυπη μορφή τους (μεταφράζονται σέ μιὰ δεύτερη «μεταγραφή» τοῦ ποιήματος), θά πρότεινα τυπογραφική λύση οἰκονομικότερη ἴσως, καί προπαντός βοηθητική γιά τόν ἀναγνώστη πού δέν παρακολουθεῖ τήν ἰταλική γλώσσα: τό χρηστικό κείμενο νά τυπώνεται πάντοτε στήν ἀριστερή σελίδα τοῦ βιβλίου μέ τά ἰταλικά του σχεδιάσματα, ἐνῶ στή δεξιά σελίδα νά ἀντικρύζει ἡ ἑλληνική μετάφραση τό ἰταλικό πρωτότυπο, ἀφήνοντας ἐνδιάμεσα κενά ἐκεῖ πού ἡ ἀριστερή σελίδα ἔχει ἑλληνικό πρωτότυπο κείμενο. Σκέφτομαι μάλιστα μήπως ἡ ἴδια ἀρχή θά μπορούσε νά τηρηθεῖ καί στήν ἀναλυτική ἔκδοση.

Ἀνακεφαλαίωνω:

Εὐχομαι ἡ διατριβή τῆς κ. Τσαντοάνογλου νά διαβαστεῖ, ὄχι μόνο — καί τόσο — ἀπό τούς νεοελληνιστές φιλόλογους, ὅσο — καί προπάντων — ἀπό ἐκείνους πού ἀσκοῦν στόν τόπο μας λογοτεχνική κριτική, κυρίως τούς νεώτερους. Ἐξαντλητικός μόχθος καί δροσερή ἐπίνοια, μεθοδική αὐστηρότητα καί ἀντισχολαστική εὐαισθησία, σεβασμός τοῦ κειμένου καί ἀναγνωριστική τόλμη καθιστοῦν τήν ἐργασία αὐτή παράδειγμα. Σέ λίγα βιβλία μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ ἐπάξια αὐτός ὁ χαρακτήρας.

Δ. Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ

ΕΟΚ καί ἑλληνική γεωργία

ἀσύμφορη καί καταστρεπτική
γιά τή γεωργία μας ἡ ἔνταξη στήν ΕΟΚ

τοῦ Γιώργη Πανιτσιδῆ

ἐκδ. «Σύγχρονη Ἐποχή», Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν, σειρά II. 2, Ἀθήνα 1978.

Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ Γ. Πανιτσιδῆς, πολιτικός πρόσφυγας στήν Βουλγαρία καί καθηγητής στήν Ἀνώτατη Γεωπονική τῆς Σόφιας, εἶχε πρόσφατα προβλήματα μέ τήν παράταση τῆς ἀδειας παραμονῆς του στήν Ἑλλάδα, διατάχτηκε ἡ ἀπέλασή του καί ἀποτράπηκε τήν τελευταία στιγμή. Αὐτό εἶναι ἀπαράδεκτο μικρόχαρο καί γελοῖο. Εἶναι καθῆκον ὄλων μας νά συνηγορήσουμε ὄχι μόνο γιά παράταση τῆς διαμονῆς ἀλλά γιά ὀριστική ἐπιστροφή του στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί γιά ὄλους τούς ἄλλους συμπατριῶτες μας, μέ ἀπόλυτο δικαίωμα, ὅπως γιά κάθε πολίτη τῆς ἐγκατάστασης, τῆς ἐξόδου καί τῆς ἐπιστροφῆς τους, ὅποτε καί ὅπως ἐπιθυμοῦν, σύμφωνα μέ ἀπαραβίαστα σέ κάθε περίπτωση βασικά ἀνθρώπινα καί πολιτικά δικαιώματα. Γιά τά ὀποῖα θάπρεπε νά ἀγωνιζόμαστε πάντοτε καί παντοῦ.

Κι ὁ χορός καλά κρατεῖ. Ἐνῶ ὁ δημόσιος διάλογος γιά τά συγκεκριμένα θέματα τῆς ἔνταξης στήν ΕΟΚ φαινόταν νά λαχαινιάζει, κυκλοφόρησε αὐτές τίς μέρες τό βιβλίο τοῦ Γιώργη Πανιτσιδῆ «ΕΟΚ καί ἑλληνική γεωργία» (Ἐκδόσεις «Σύγχρονη Ἐποχή», Ἀθήνα 1978, Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἐρευνῶν, Σειρά II,2). «Ἀσύμφορη καί καταστρεπτική γιά τή γεωργία μας ἡ ἔνταξη στήν ΕΟΚ» εἶναι ἡ περίληψη καί ὁ ὑπότιτλος τῆς ἐργασίας καί 133 σελιοεῖς ἡ ἔκτασή τῆς. Βάση τοῦ ἔργου εἶναι μιὰ διάλεξη τοῦ συγγραφέα μέ σχεδόν τόν ἴδιο τίτλο πού ἔγινε στό ΚΜΕ, ἐπαναλήφθηκε σέ συνέ-

δριο τῶν ΚΑΤΕΕ καί στήν Πάτρα (καί ἄλλοῦ, θά πρόσθετα, μετά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου), ἐνῶ ταυτόχρονα «*πάρθηκαν ὑπ' ὄψιν ὅσο ἦταν δυνατόν οἱ προβληματισμοί, οἱ ὑποδείξεις καί παρατηρήσεις πού ἔγιναν κατά τή διάρκεια τῆς διάλεξης αὐτῆς*». Δέν ξέρω τί ὑποδείξεις, παρατηρήσεις κλπ. ἔγιναν κατά καιρούς στό συγγραφέα καί πόσο «*πάρθηκαν ὑπ' ὄψιν*». Πάντως στή βιβλιογραφία, στό τέλος τοῦ βιβλίου, πού περιλαμβάνει 21 τίτλους, 3 τίτλοι εἶναι ἔργα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Λένιν, 4 τίτλοι εἶναι βιβλία Ρώσων συγγραφέων πάνω σέ γενικά θέματα τῆς ΕΟΚ ἢ ἄλλα, 3 βιβλία εἶναι γραμμένα σχετικά μέ τό

και γραμματα ζυυριζω • και γραμμα

γενικό θέμα της ένταξης της Ελλάδας (μπροσούρα του ΠΑΣΟΚ, έκδοση του ΚΜΕ, βιβλίο του Ν. Γουργιώτη), 2 είναι μπροσούρες του Συνδέσμου Έξαγωγέων (σχετικά με το ελληνικό εμπόριο με τις ανατολικές χώρες και τις χώρες της Μ. Ανατολής και της Β. Αφρικής), 1 είναι οι θέσεις του 10ου συνεδρίου του ΚΚΕ, 1 ή «Στατιστική Έπετηρίς» του 1971, 1 το «Σχέδιο Προγράμματος Γεωργικής Αναπτύξεως 1976 - 80» και τα υπόλοιπα γερμανικές και γαλλικές μελέτες γενικές περί ΕΟΚ ή άσχετες έντελως με το θέμα. Η ελληνική βιβλιογραφία και άρθρογραφία με απόψεις αντίθετες από τις απόψεις του συγγραφέα δέν «πάρθηκαν ύπ' όψιν» (έκτός από κάποιες αναφορές σε λόγους του Γ. Μαύρου και Ι. Πεσμαζόγλου και στίς «Θέσεις» του ΚΚΕ έσωτ.).

Τό βιβλίο αυτό καθεαυτό χωρίζεται σε τρία κεφάλαια: «Η ΕΟΚ και η Ελλάδα», «Η αγροτική οικονομία της Ελλάδας και η ένταξη στην ΕΟΚ», «Η εναλλακτική λύση της ένταξης». Ένω τά δύο πρώτα κεφάλαια δέν προσθέτουν τίποτε τό καινούριο στην πανοπλία του ΚΚΕ σε σχέση με την ΕΟΚ (ή σύνδεση μαζί της δέν έφερε τίποτε τό καλό και η ένταξη σ' αυτήν θά φέρε καταστροφές), τό τρίτο, εκ πρώτης όψεως, κινεί τό ενδιαφέρον (κριτική τών θέσεων του ΚΚΕ έσωτ. και του ΠΑΣΟΚ και προβολή της οικονομικής έξωτερικής στρατηγικής του ΚΚΕ).

Αλλά άς γίνουμε πιό αναλυτικοί, γιατί ακόμα και τώρα οι τέτοιας έμπνευσης θέσεις εξακολουθούν να προκαλούν άμηχανία σε πολλούς (ίσως από την έλλειψη «εναλλακτικών» αναλύσεων από άλλες μη κυβερνητικές δυνάμεις...)

Τό πρώτο κεφάλαιο, γενικά άφιερωμένο στίς μέχρι τώρα σχέσεις ΕΟΚ — Ελλάδας είναι ένα, θάλεγα κλασικό πιά, μίγμα από γενικές παρατηρήσεις, ανακρίβειες, αντιφάσεις άσχετες, κριτικές, ύποκριτικές άνησυχίες, διαβεβαιώσεις χωρίς συνέχεια, άμαλγάματα και άυθαιρεσίες. Είναι γενική και μελοδραματική ή επισήμανση π.χ. της ΕΟΚ σάν κύριου κέντρου του αντισοβιετισμού

στην Εύρώπη (σελ. 11) ή η άνησυχία για την πώση της κατανάλωσης άγροτικών προϊόντων πού προκαλούν στην ΕΟΚ τά «κρισιακά» (sic) φαινόμενα (σελ. 22).

Είναι ανακρίβεια π.χ. ότι η Ίρλανδία, όταν εντάχθηκε στην ΕΟΚ, βρισκόταν σε «περίπου ίδιο» επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης με τις άλλες χώρες, ήδη μέλη της. Όπως και τό ότι «πολλές φορές» μιά σειρά χώρες-μέλη της ΕΟΚ πήραν μέτρα προστατευτισμού πού στοιχειοθετούν «πολλές φορές πλήρη παράλυση τών κοινών μέτρων» (σελ. 31). Όπως και τό ότι δέν υπάρχει «καμιά έγγύηση ότι και όταν ενταχθούμε» δέν θά έχει η Ελλάδα «άνιση και ταπεινωτική μεταχείριση από τους συμμάχους και έταίρους της» (σελ. 15).

Είναι αντίφαση να ισχυρίζεται π.χ. κανείς ότι η «ταξική ουσία» της κοινής αγροτικής πολιτικής της ΕΟΚ είναι η «άπαλλοτρίωση» τών μικρομεσαίων αγροτικών νοικοκυριών (ήδη συζητήσιμο) (σελ. 27), άπαλλοτρίωση πού θυμίζει την εποχή της «περίφραξης» άγροκτημάτων στην Άγγλία όπως την περιγράφει ο Μάρξ (άρπαγή γης κ.λπ.) (σελ. 33) και να αναφέρει (σελ. 29) ότι τό Ταμείο της (Τμήμα Προσανατολισμού) «έπιδοτεί τους μικροϊδιοκτήτες πού επιθυμούν να έκαταλείψουν τό αγροτικό επάγγελμα». Είναι «άσχετη» ή κριτική ότι οι ενιαίες τιμές πού όρίζει η ΕΟΚ για τά αγροτικά προϊόντα δέν παίρνουν ύπόψη τους «τήν άποδοτικότητα τους ούτε την εισοδηματική τους διαφορά πού φθάνει 1:5». Δηλαδή, θάπρεπε να όρίζονται διαφορετικές τιμές; ή «θάπρεπε» να μίν υπάρχουν οι διαφορές αυτές;

Είναι ύποκριτική ή άνησυχία π.χ. για «πισωδρόμηση» (sic) της δημοκρατίας στην Εύρώπη (σελ. 11) πού άπειλείται από τά μονοπώλια, όταν της άρνεϊται κανείς σήμερα τά μέσα να τά έλέγξει (τήν ένοποίησή της και τη μεγέθυνσή της στην κλίμακά τους) ή δέν της αφήνει για αύριο παρά την «δημοκρατία του γκουλάγκ» (ή καμιά «κεντρώα» λύση τύπου Βιντέλα;).

Είναι διαβεβαίωση χωρίς συνέχεια (κι επομένως άχρηστη) ή ύποστήριξη ότι η ΕΟΚ είναι μίν «ύπό-

βαθρο του ΝΑΤΟ», έχει αντίθεσεις με τις ΗΠΑ, επηρεάζεται όμως «σοβαρά» (δηλαδή πόσο; έχει δοθεί ή άπάντηση προφορικά από τόν ίδιο τό συγγραφέα: σε «τελευταία άνάλυση» δέν υπάρχουν διαφορές) από αυτές (σελ. 11 - 12). Κι άς βεβαιώσει ο κ. Παντισίδης παρακάτω (σελ. 101) ότι τό «δημοκρατικό και προοδευτικό κίνημα (...) οι συνεπείς άριστερές δυνάμεις, τό ΚΚΕ» δέν άγνοούν τις αντίθεσεις και τις «άξιοποιούν στό βαθμό πού μπορούν» (άλήθεια; πού, πώς, πόσο, ποιός;).

Αμάλαμα είναι να κριτικάρει π.χ. κανείς την ένταξη στην ΕΟΚ γιατί η ΕΟΚ μάς κάνει έντονο συναγωνισμό (σελ. 16) ή παίρνει άλλα μέτρα έναντίον μας, όσο (και έπειδή) δέν είμαστε ένταγμένοι.

Και άυθαιρεσία είναι να αναλύει κανείς με έπιμέλεια τά τελωνιακά μέτρα της ΕΟΚ και να ξεπερνάει τά αντίστοιχα ελληνικά με ένα πυροτέχνημα, χαρακτηρίζοντας άπλά «πυρά όπισθοφυλακής» πού «ούσιαστικά δέν προστατεύουν την έγχώρια παραγωγή» (σελ. 17), χωρίς περαιτέρω εξηγήσεις και στοιχεία. Τό ίδιο και τό να χαρακτηρίζει κανείς «παραμορφωμένη» την όλοκλήρωση της ΕΟΚ ή «στρεβλωτικό προτσές» τή διαδικασία πού όδηγει εκει (σελ. 6), χωρίς να εξηγει με ποιό πρότυπο μετριέται και κρίνεται η παραμόρφωση ή η στρέβλωση (μήπως με άνάλυση διαδικασία άλλου, π.χ. στην ΚΟΜΕΚΟΝ;), και είναι μιά άλλη ιστορία τί θά θέλανε οι όπαδοί αυτής της διαδικασίας.

Και έπειδή άνάλογα χαρακτηριστικά διανθίζουν και τά άλλα κεφάλαια, δέν ξαναρχίζω την ταξινόμηση γι' αυτά. Κι όπως ο ίδιος ο συγγραφέας δέν επιδιώκει διάλογο με αντιφρονούντες, αλλά άπλως παραθέτει άφορισμούς και κάποια στοιχεία, δέν άντέχω στον πειρασμό να τόν άκολουθήσω κατά πόδας.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, άφου βεβαιώνει (σελ. 37) ότι η ΕΟΚ έχει γεωργία με «ύψηλό βαθμό άνάπτυξης και έντατικοποίησης» (παρά την έκδηλη κατά τόν συγγραφέα άποτυχία της κοινής αγροτικής πολιτικής, όπως εκτέθηκε στό πρώτο κεφάλαιο...), εκθέτει με κάποια χαιρεκα-

τα μωριζω • και γραμματα μωριζω

κία θάλεγε κανείς ή μέ κάποιον μιζερμπιλισμό πώς ή ελληνική γεωργία έχει τά χάλια της και πώς είναι «άνεφικτο» (μά γιατί;) νά φτάσει ή 'Ελλάδα τό επίπεδο ανάπτυξης τών χωρών της ΕΟΚ (σελ. 39 και συνέχεια). Τό κόστος της παραγωγής στην 'Ελλάδα (έτσι γενικά) είναι «σύμφωνα μ' όρισμένους υπολογισμούς» (ποιούς τελοσπάντων;) υπερδιπλάσιο από ό,τι στην ΕΟΚ (σελ. 41) κλπ. κλπ. 'Ακολουθούν πολλά στοιχεία στατιστικής σύγκρισης, αλλά κανένα για τί σύγκριση μέσα στό χρόνο (ρυθμοί ανάπτυξης, γενικά της παραγωγής, αλλά και ειδικά τών μέσων της και τών ειδικών κλάδων της κλπ.).

'Αλλά ή ένταξη δέν είναι καταστροφική μόνο λόγω άνισότητας τών δύο εταίρων. 'Η ΕΟΚ είναι «φθίνουσα αγορά» και «κεκορεσμένη», πνίγεται από τήν «σχετική» βέβαια) υπερπαραγωγή άγροτικών προϊόντων (σελ. 44). Π.χ. τό κρασί (σελ. 46 και συνέχεια): οί τρεις υποψήφιος στην ΕΟΚ χώρες ('Ελλάδα, 'Ισπανία, Πορτογαλία — άλλο άμάλγαμα και τοῦτο, πού μόνο οί κοινοτικοί αντίπαλοι της ένταξης της 'Ελλάδας χρησιμοποιούν άπέναντι στη συγκεκριμένη αίτησή της) παράγουν τόσο κρασί όσο μαζί Γαλλία και 'Ιταλία (λάθος, μόνο τό μισό)! Γι' αυτό, μέ τό «προσχημα βελτίωσης της ποιότητας», ή ΕΟΚ προσπαθεί νά μειώσει τήν παραγωγή (γιατί «πρόσχημα»; ξέρει καλά τήν ποιότητα του κρασιού στις πεδιάδες του Λανγκντόκ ό κ. Παντισίδης;) Μήπως θάπρεπε νά πάρει μέτρα για ν' αυξήσει τήν κατανάλωση (πού μειώνεται συνεχώς); τί σοί άγροτική πολιτική θά πρότεινε, έτσι ακαδημαϊκά, ό κ. Παντισίδης, όταν ένα προϊόν βρίσκεται σέ, έστω «σχετική», υπερπαραγωγή;

'Η τό ελαιόλαδο (σελ. 48 - 49): μόνο ή 'Ιταλία παράγει 80% της κατανάλωσης της ΕΟΚ. 'Εμείς πού έχουμε και «δυσμενέστερο» κόστος (άν και μās βάζουν αντισταθμιστικές εισφορές για νά μειώσουν τήν ανταγωνιστικότητα μας — στην ίδια σελίδα!) πού νά πουλήσουμε! Δέν λεί, βέβαια, ότι ιταλική και ελληνική παραγωγή μαζί θά κάλυπταν μόνο 85% της κοινοτικής κατανάλωσης! 'Αλ-

λά ίσως υποθέτει, σωστά, ότι ένόψει της ένταξης, πολλοί θά σκεφτούν νά φυτέψουν άρον άρον ελιές (όπερ και γίνεται). Και, βέβαια, θεωρεί άπαράδεκτο νά εμποδίζεται κάτι τέτοιο, όπως και τό νά μειώνεται ή ελαιοκαλλιέργεια, ιδίως αν μπει και ή 'Ισπανία, μεγάλη ελαιοπαραγωγός. Μά τότε τί θέλει ό συγγραφέας; 'Ας ξαναδιαβάσει ό υπομονετικός αναγνώστης τίς άπορίες της παραπάνω παραγράφου.

'Η ό καπνός: ή κοινοτική παραγωγή έπιδοτεται «γενναία» και ένθαρρύνεται (σελ. 50). 'Η ΕΟΚ καλύπτει μόνο 1/4 τών αναγκών της. Θαύμα θά πεί κανείς, υπάρχουν λοιπόν δυνατότητες για μās. 'Οχι, ή ΕΟΚ «προμελετημένα» (σελ. 50) δέν αγοράζει ελληνικά καπνά για νά μειώσει τή σημασία τών εξαγωγών μας, ώστε νά μή τά επιχορηγεί «γενναία» όταν ένταχθούμε ή νά μήν έπιδοτεί τήν εξαγωγή τους. Πώς μπορεί τελικά νά γίνει κάτι τέτοιο μέ τούς κανόνες της ΕΟΚ όταν ή 'Ελλάδα θά είναι μέλος; Μυστήριο. Βέβαια τά ελληνικά καπνά ύφιστανται και θά ύφιστανται ανταγωνισμό από τήν 'Ιδια τήν ΕΟΚ (όσο είμαστε έξω) και από τόν Τρίτο Κόσμο και τίς ΗΠΑ. 'Ακόμα κι αν ή ΕΟΚ βρεί τό «κόλπο», νά μή τά προστατεύει (ειδικά τά δικά μας), μένοντας έξω δέν θάχουμε αυτόν τόν ανταγωνισμό; δέν είναι αποτέλεσμα γενικότερων στοιχείων της παραγωγής, της διεθνούς αγοράς κλπ; Κι επομένως, τί σχέση έχουν τά τέτοια επιχειρήματα (σελ. 51) μέ τήν ένταξη;

'Ιδια έρωτηματικά γεννιούνται και μέ τά όσα λεί ό κ. Παντισίδης για τόν ανταγωνισμό τών φρούτων, του βαμβακιού και τών «κομπόστων» (sic) τών ΗΠΑ στις αγορές της ΕΟΚ και άλλου (σελ. 52 και συνέχεια). 'Αν δέν είναι δυνατόν νά... διατάξουμε τούς 'Αμερικανούς νά σταματήσουν τίς εξαγωγές τους παγκόσμια, σέ τί αλλάζει αυτός ό ανταγωνισμός είτε είμαστε μέλη της ΕΟΚ (μέ έστω και τήν υποθετική προστασία της κατά τόν κ. Παντισίδη) είτε όχι;

Πάντως, κατά τόν συγγραφέα δέν πρόκειται νά έχουμε στην προοπτική της ένταξης για εξαγωγή τίποτε

άλλο, εκτός από τά εργατικά χέρια τών άγροτών πού θά καταστραφούν (σελ. 54). 'Αντίθετα, θά «πνιγούμε» στις εισαγωγές σπορελαίων και «πειριζήτητων» (λέει ό κ. Παντισίδης) γαλλικών, ιταλικών και γερμανικών κρασιών¹.

'Η κατάσταση πάντως χειροτερεύει ακόμη πίο πολύ, μιά και ή ένταξη θά περιορίσει τίς συναλλαγές μας μέ τίς «σοσιαλιστικές» χώρες (σελ. 59). Γιατί; γιατί θά δυσκολευτούν οί εισαγωγές μας από αυτές, λεί ό συγγραφέας (σελ. 59), πράγμα πού θά οδηγήσει «ανάγκαστικά» σέ μείωση τών εισαγωγών πού θέλουν νά κάνουν από μās, ιδίως άγροτικών προϊόντων. Μά γιατί; δέν θά τά έχουν ανάγκη; δέν θά τούς συμφέρουν οί τιμές (πού ή δέν θά αλλάξουν ειδικά και μόνο γι' αυτές, ή ίσως και θά έπιδοτούνται βάσει της ΚΑΠ); μά τότε, έτσι κι άλλως δέν θά τ' αγοράζαν, ή είναι φιλέλληνες έμποροι; 'Ιδίως μάλιστα μετά τήν κατάργηση του κλήρικ πού ό κ. Παντισίδης επικροτεί όπως και τό κόμμα του, ένω τό τελευταίο τόσο τό παινούσε μέχρι νά ζητηθεί από τήν ΕΣΣΔ και άλλες χώρες ή κατάργησή του.

'Αλλά μή χανόμαστε άλλο σέ λεπτομέρειες (τεράστιας σημασίας γιατί ανατρέπουν τούς γενικούς άφορισμούς άπ' όπου, άπαγωγικά, κινάει ό συγγραφέας, όπως και στη βιβλιογραφία του...). 'Ας σημειώσουμε για νά τελειώνουμε μ' αυτό τό κεφάλαιο, ότι ό κ. Παντισίδης χρησιμοποιεί κι άλλα άνεξέλεγκτα και άνακριβή στοιχεία. 'Ενα ακόμη παράδειγμα: ή διαφορά του κατά κεφαλή εισοδήματος στην ΕΟΚ και τήν 'Ελλάδα δέν μεγάλωσε όπως βεβαιώνει στην σελ. 77 - 78 μέ μιά άπλή αναφορά σέ φύλλο της «Καθημερινής», αλλά μίκρυνε, μ' όποιον όρισμό και όποια μέθοδο χρησιμοποιήσουμε — και είναι έτσι άσφαιρο τό χιοῦμορ περί Ευρώπης... τών «δύο ταχυτήτων» (πού εξάλλου παραπέμπει σέ τελείως άσχετο θέμα). Χρησιμοποιεί επίσης καινούριους όρους όπως ή «παραγεωργία» (τί είναι πάλι τοῦτο) πού ή ΕΟΚ θέλει νά εγκαταστήσει στην 'Ελλάδα (σελ. 79), τά «εύγενή» άγροτικά προϊόντα (δέν διαβλέπω τή... μαρξιστική θεμελιώ-

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

ση τής έννοιας), οί «άπαιτήσεις του νόμου του διεθνούς καταμερισμού τής εργασίας» (;) (σελ. 79 πάντα). Καί τέλος, διακατέχεται από μία ρομαντική και παραδοσιολατρική διάθεση, άνησυχώντας μήπως επιβληθεί στην Έλλάδα να εγκαταλείψει τις «παραδοσιακές καλλιέργειες» της σέ όφελος των φυσικιών, των φουντουκιών, των άμυγδάλων, των άρωματικών φυτών, των λουλουδιών (σελ. 79) και του καλαμποκιού, τής φακής, των μπιζελιών και τής σόγιας (σελ. 80)! Τί διάβολο έχει έναντίον όλων αυτών των (γιατί όχι «εύγενων»;) προϊόντων, μερικά από τά όποια μάλιστα είναι «στρατηγικής» σημασίας στό διεθνές εμπόριο (καλαμπόκι, σόγια...) και μακάρι να μπορούσαμε και να μάς άφήνανε να τά άναπτύξουμε. Καί ποιά, τελοσπάντων, είναι αυτά τά «εύγενή» παραδοσιακά πού πρέπει να κρατήσουμε με νύχια και μέ δόντια: είναι μέσα και ό καπνός π.χ., αυτό τό άποικιακό προϊόν πού επιβλήθηκε στην Έλλάδα, όπως τό μπαμπάκι στην Αίγυπτο και τό φυστίκι στη Σενεγάλη (άλλά, εύτυχώς, μέ λιγότερη άποκλειστικότητα); Καί σοβαρά ισχυρίζεται ό κ. Παντισίδης (μέ ποιά στοιχεία, ποιές επίσημες άποφάσεις κλπ.) ότι στην «λυκοφωλιά» τής ΕΟΚ (σελ. 80) βυσοδομούνται γενικές καταστροφές των άμπελιών μας και των σιτηρών, των έλαιώνων και των τεύτλων, ή όποιων άλλων τωρινών προϊόντων μας; Ή μήπως τελικά είναι όλα αυτά εύκολη δημαγωγία (κι εύληπτη όπως είναι γραμμένη, κι εύπρόσδεκτη, στην υπεράσπιση «έθνικών προϊόντων» και στάτους κβό πού προϋποθέτει) για χρήση άσχημα ή καθόλου πληροφορημένων χωρικών και για βραχυπρόθεσμα πολιτικά όφέλη; Συγγνώμη, κ. Παντισίδη, αλλά μου φαίνεται ότι είναι πιά προφανές.

Άλλά ύπάρχει, σ' όλη αυτή την καταστροφολογία και έναλλακτική λύση, πέρα βέβαια από την ταύτιση του ΚΚΕ έσωτ. μέ την κυβέρνηση (σελ. 102). Τό ΠΑΣΟΚ άντιτάσσεται βέβαια στην ένταξη αλλά μέ «παλινωδίες» (σελ. 103), άφου ζητάει ειδική συμφωνία τύπου Νορβηγίας, ένω ό κ. Παντισίδης υπενθυμίζει ότι τέτοιες συμφωνίες «συνήθως» καταπα-

τώνται και έπομένως χρειάζονται «ισότιμες και άμοιβαία έπωφελείς βάσεις», πού προφανώς ή γραμμή του ΠΑΣΟΚ δέν έξασφαλίζει (;) Καί μέ «ταλαντεύσεις», άφου τό ΠΑΣΟΚ προτείνει άλλου, ή Έλλάδα, ή Ίσπανία και ή Πορτογαλία και οι άλλες μεσογειακές χώρες να ζητήσουν από την ΕΟΚ «άπό κοινού» (υπογραμμίζει, μέ κριτική προφανώς διάθεση, ό συγγραφέας) έγγυήσεις για τά έξαγώγιμα προϊόντα τους από την ΕΟΚ (σελ. 103).

Όχι, ή έναλλακτική λύση είναι εκείνη πού προτείνει τό ΚΚΕ, και πού άνταποκρίνεται «πέρα για πέρα» στις έθνικές έπιταγές (σελ. 105). Αυτή ή λύση είναι ή θέση του 10ου Συνεδρίου «... *υπέρ τής εφαρμογής μιας ανεξάρτητης οικονομικής πολιτικής, στα πλαίσια μιας ισότιμης οικονομικής συνεργασίας μέ όλες τις ευρωπαϊκές, και πρώτα άπ' όλα τις βαλκανικές χώρες*» (σελ. 105). Καί προσθέτει ό κ. Παντισίδης: τούτο δέν σημαίνει άπομονωτισμό ούτε έισοδο στην ΚΟΜΕΚΟΝ: ή Σουηδία, ή Αυστρία, ή Έλβετία, ή Φινλανδία δέν άνήκουν σέ κανένα οικονομικό σχηματισμό άν και είναι καπιταλιστικές και πολύ πιά άναπτυγμένες από την Έλλάδα. Πέρα από τόν άναπάντεχο αυτόν έπαινο στις παραπάνω πράγματι καπιταλιστικές ή άναπτυγμένες χώρες, να υποθέσουμε κι έμεις ότι ή Έλλάδα, παραμένοντας καπιταλιστική, θά μπορούσε να κάνει τό ίδιο; Γιατί, άν μιλάμε για «σοσιαλιστική» Έλλάδα (όπως τουλάχιστον θά την έννοει ό κ. Παντισίδης, μέ βάση τά πρότυπα του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», πού συχνά έξαιρει στό βιβλίο του), τότε έννοούμε και ένταξη στην ΚΟΜΕΚΟΝ, κι άνοίγει άλλη συζήτηση (όπου μπορεί κανείς να άναφερθεί και στις γνώμες τής Κίνας, τής Ρουμανίας, τής Άλβανίας, τής Γιουγκοσλαβίας και άλλων, μέχρι άποδείξεως του έναντίου, «σοσιαλιστικών» επίσης χωρών).

Ή καπιταλιστική, λοιπόν, Έλλάδα, σέ βελτιωμένη πάντως έκδοχή της, να επιδιώξει ανεξάρτητη οικονομική πολιτική και ισότιμες σχέσεις. Ήπειδή προφανώς, κατά τόν κ. Παντισίδη, δέν τίς έχει, αυτά είναι και τό ζητούμενο. Έπομένως, δέν

είναι μέ κανένα τρόπο «έναλλακτική λύση» δηλαδή μέθοδος για την έπιτευξή της. Άλλά ίσως κάποια στοιχεία μάς δίνει ό κ. Παντισίδης παρακάτω.

Άφου οι σχέσεις μας μέ την Εύρώπη είναι άνισότιμες, να άνάπτουμε τίς σχέσεις μέ τή «σοσιαλιστική Εύρώπη» πού έχει «άχανή» άγορά (σελ. 108) και διάθεση για ισότιμες σχέσεις. Πώς όρίζεται τό ισότιμες και άνισότιμες; Όχι μόνο από τό γεγονός ότι οι έμπορικές σχέσεις είναι έλλειματικές ή όχι. Αυτό καθαυτό δέν έχει καμιά σχέση μέ τό πρόβλημα τής ανταλλαγής αξιών (για να θυμηθούμε και τή μαρξιστική όρολογία). Τί μένει; Ή διάθεση από τή μία μεριά και ή άπαιτησή μας από την άλλη; Μέ τέτοιες υποκειμενικές έννοιες δέν χτίστηκε ποτέ καμιά οικονομική πολιτική. Ούτε άρκούν τά έπίθετα ανεξάρτητος, ισότιμος, άμοιβαία έπωφελής κλπ. για να οικοδομηθούν τέτοιες σχέσεις: για να γίνει γάμος, χρειάζονται δύο κι ό καθένας όλόκληρος. Γι' αυτό και οι διάφορες λύσεις άπέναντι στην ΕΟΚ πού προτείνουν «τά δικά μας δικά μας και τά δικά σας δικά σας» είναι άπλως εύσεβεις πόθοι. Όπως και άπέναντι στό ξένο κεφάλαιο, τό όποιο θά μπορούσε να γίνει δεκτό από τό ΚΚΕ (σελ. 107) σέ «ισότιμους όρους», πού δέν θέτουν σέ κίνδυνο την έθνική ανεξαρτησία και ειδικότερα έφόσον δέν πάει σέ θέσεις — κλειδιά, δέν παίρνει προνόμια και άπαλλαγές δέν έχει άπεριόριστο δικαίωμα επανεξαγωγής κερδών και επενδύεται για «άνέγερση και έκσυγχρονισμό κρατικών έπιχειρήσεών» ώστε να μπορούν να έλέγχουν οι εργαζόμενοι τή δραστηριότητά του μέσω τής Βουλής και των όργανώσεών τους (σελ. 108)! Άς διαβάσει ό κ. Παντισίδης τούς όρους συνεργασίας πού προτείνει τό Βιετνάμ στό ξένο κεφάλαιο για να καταλάβει τί σημαίνει πολιτικός και οικονομικός ρεαλισμός και τί «ξένο κεφάλαιο» (γιατί αυτά πού λέει όρίζουν μάλλον την ξένη βοήθεια στην καλύτερή της περίπτωση ή τόν δημόσιο δανεισμό και πάλι πρόβλημα μέγα).

Άλλά συνεχίζει ό κ. Παντισίδης και υποστηρίζει την προσχώρηση μέ

να ζυωριζω • και γραμμαρα ζυωριζω

κάποιο άσφαές τρόπο στον καταμερισμό τής έργασίας των «σοσιαλιστικών» χωρών (σελ. 109). Μάλιστα πρέπει ή γεωργία μας να «έξειδικευθεί παραπέρα» στα προϊόντα πού δέν παράγονται εκεί ή πού ή παραγωγή τους είναι έλλειμματική. Δηλαδή άκριβώς ότι λέει ότι μας ζητάει ή ΕΟΚ!! Στη μία περίπτωση σκάβουμε τό λάκκο τής άνεξαρτησίας μας, στην άλλη σωθήκαμε. Άλλα βέβαια ό καταμερισμός στην ΚΟΜΕΚΟΝ είναι «όρθολογικός», (σελ. 111), ή άγορά έχει «τεράστια άπορροφητικότητα», είναι κυριολεκτικά «άπύθμενη». Τί στό καλό, αν έχουν τέτοια άγορά, γιατί δέν άγοράζουν όλη τήν έλληνική παραγωγή; ή γίνεται «άπύθμενη» μόλις και δεχτοϋμε τον παραπάνω καταμερισμό; μά αυτό μέ όλες τές νόρμες λέγεται αύξηση τής έξάρτησης. Πού ήδη είναι ιδιαίτερα ένοχλητική όταν ό κ. Παντισίδης ύπερασπίσει φανατικά τήν κατάργηση του κλήρικ (πρίν λίγο καιρό ύβριζόταν ή ΕΟΚ γιατί λέγεται ότι τήν είχε ζητήσει εκείνη) και άποκλείει μέ βάση άμφίβολα ή συναισθηματικά έπιχειρήματα τή δυνατότητα να στραφεί ή «άπύθμενη» άγορά τής ΚΟΜΕΚΟΝ προς άγροτικά προϊόντα άλλων άνταγωνιστικών μας χωρών, τώρα πού δέν είναι ύποχρεωμένη να έχει ίσοσκελισμένο έμπόριο μαζί μας. Κι αν βρουν χαμηλότερες τιμές; Κι αν κάνουν κλήρικ με άλλες λιγότερο άναπτυγμένες ή

έν πάση περιπτώσει πιό στρατηγικές για τήν πολιτική τους χώρες; Άλλη ή φύση των έμπορικών σχέσεων πού άναπτύσσουν οι σοσιαλιστικές χώρες... κι άλλη των καπιταλιστικών χωρών πού πραγματική τους επιδίωξη είναι να τσακίσουν τον έμπορικό τους αντίπαλο, άδιαφορώντας για κάθε είδους συνέπειες», λέει ό κ. Παντισίδης (σελ. 118). Πρόκειται δηλαδή περί φιλανθρώπων.

Πέρα, τέλος, από αυτά, ό κ. Παντισίδης τελειώνει μέ μία κάπως άθελτου χιοϋμορ άναφορά στην «πολύτιμη πείρα των σοσιαλιστικών χωρών στον τομέα τής άγροτικής οικονομίας» (σελ. 125) πού θά μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε κι έμεις. Και μέ μία σειρά κυριολεκτικά διαφημιστικών άναφορών σε άνατολικά βιομηχανικά προϊόντα (τής Λ.Δ. τής Γερμανίας για τή γεωργία, τής Ούγγαρίας, τής ΕΣΣΔ και τής Βουλγαρίας για... τές συγκοινωνίες κλπ.) πού προτιμώ ν' αντιπαρέλθω χωρίς πολλά σχόλια.

Ή έναλλακτική λύση δέν περιέχει τίποτε παραπάνω από κάποιους εύσεβεις πόθους κι εύχές και μίαν έντονοτάτη συνηγορία για μεγαλύτερη συνεργασία μέ τές άνατολικές χώρες (και, μέ λίγα λόγια, τές άναπτυσσόμενες πού «άπαγγιστρώνονται» από τον ήμπεριαλισμό...). Κι έπειδή αύτή ή συνεργασία είναι ήδη πολύ άναπτυγμένη (όπως φαίνεται και από τά στοιχεία πού δίνει ό κ.

Παντισίδης, αλλά και από άλλα), τελικά άναρωτιέται κανείς τί άλλο θέλει ό συγγραφέας.

Ή, αυτό τό έρώτημα διακατέχει τελικά τον άναγνώστη από τήν άρχή μέχρι τό τέλος τής άνάγνωσης του βιβλίου. Είναι άραγε κι αυτό σύμπτωμα του περίεργου «άριστερου άπολιτικισμού» πού άναπτύσσεται γενικότερα στον χώρο του ΚΚΕ;

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

1. Δές τελευταίες στατιστικές «La Méditerranée dans le monde», IAM, Montpellier.

2. Δές Πολίτη άρ. 9 .«Ή οικονομία των νοτιοευρωπαϊκών χωρών».

3. Είναι φυσικά άδύνατο, σε τέτοιο χώρο, να ζαναγορίσει κανείς σε στατιστικές και πραγματικά στοιχεία πού θεμελιώνουν ή όχι τέτοιες τάσεις, τόσο στο παρελθόν, όσο και για τό μέλλον. Άς ύπογραμμιστεί έδώ ότι τό πρώτο έπιχείρημα έπικαλούνται και κάποιοι κοινοτικοί και συχνά τούς άπαντήθηκε σωστά ότι για τήν ώριμη μάλλον έπιστροφή μεταναστών γίνεται, όσο για τές προοπτικές νέων κυμάτων μετανάστευσης είναι από τά πράγματα και από τές σοβαρές αναλύσεις τής κίνησης του άγροτικού πληθυσμού μάλλον ή πολύ άσθενείς. Όσο για τό δεύτερο, οι κοινοτικοί φοβούνται τό αντίθετο κι άντε βρές άκρη! Κι αν τά κρασιά αυτά είναι «περιζήτητα», γιατί να τά στερηθοϋμε..!

ΑΓΩΝΑΣ 2

για την κομμουνιστική ανανέωση

Κεντρική έκδοση τής
Ε.Κ.Ο.Ν. Ρήγας Φεραίος

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

Γιά τή λογοτεχνία καί τήν τέχνη

Β.Ι. Λένιν

μεταφ. 'Αλεξ. Αύγερινου,
έκδόσεις: Γερ. 'Αναγνωστί-
δη, 'Αθήνα 1978, σ.σ.357.

Μετά τά κείμενα τών Μάρξ — Ένγκελς γιά τή λογοτεχνία καί τήν τέχνη (έκδ. Έξάντας), τ' ανάλογα τού Λένιν γίνονται προσιτά στό ελληνικό κοινό από τίς εκδόσεις 'Αναγνωστίδη, πού «άνέλαβαν» από καιρό τό ρόλο τού τροφoδότη τού ελληνικοῦ κοινού μέ τόν κλασικό μαρξισμό. Έτσι, οι εκδοσεις αυτές, μέσα άπ' τήν πληθώρα άρνητικῶν στοιχείων πού κάποτε θάπρεπε νά κατονομάσουμε συγκεκριμένα, καταφέρνουν νά διατηροῦν μιά άρκετά σταθερή παράδοση στην Έλλάδα, σύμφωνα μέ τήν όποία ό μαρξισμός παρέχεται συνκυριακά, φτηνά, γεγονός πού

είχε σάν άποτέλεσμα καί μαρξιστές επιστήμονες νά τόν ύποπεύονται συνήθως — όταν πρόκειται γιά τήν ελληνική έκδοχή του — ως πρός τήν επιστημονική του έγκυρότητα.

Τά περισσότερα κείμενα τής συλλογής αυτής είναι άρθρα τού Λένιν πού σχετίζονται μέ συγκεκριμένα προβλήματα τής πολιτιστικής πραγματικότητας στή Ρωσία από τό 1894 ως τό 1920. 'Η πλειοψηφία τους μάλιστα αναφέρεται στά χρόνια μετά τήν 'Οκτωβριανή επανάσταση: είναι, δηλαδή, άρθρα κυρίως πολιτικού χαρακτήρα. Άρθρα πού έχουν — ίσως — μιά γενικότερη, μεθοδολογική αξία, είναι τά περίφημα πέντε κείμενα τού Λένιν γιά τόν Τολστόι καί τό έργο του. Λέμε «περίφημα», διότι έχουν επανειλημένα σχολιαστεί, έρμηνευτεί καί χρησιμοποιηθεί από μαρξιστές κριτικούς τής λογοτεχνίας. Λέμε επίσης ότι «ίσως» έχουν γενικότερη, μεθοδολογική αξία, διότι στό μεταξύ οι θεωρητικές καί επιστημολογικές άναζητήσεις τού μαρξισμού σ' ό,τι άφορά τά λογοτεχνικά καί καλλιτεχνικά φαινόμενα έχουν προχωρήσει τόσο, ώστε τά άρθρα τού Λένιν νά διατηροῦν άπλῶς μιά σωστή κατεύθυνση, χωρίς νά μπορούν νά προσθέσουν ή τροποποιήσουν πολλά πράγματα. Αντίθετα, ή βιβλιογραφία πού σχολίασε αυτά τά κείμενα, γονιμοποίησε πρωτοπόρες σκέψεις καί στάσεις.

Άς είναι. Δέν είναι, όμως, αυτός λόγος νά μήν καταλαβαίνουμε κιόλας τί πραγματικά έγραψε ό Λένιν. Δύο τυχαία παραδείγματα. Στην άρχή τού άρθρου «ό Λένιν Τολστόι σάν (sic) καθρέφτης τής Ρωσικής επανάστασης» σελ. 31: «'Ανάμεσα στις μάξες πού τή δημιούργησαν (σημ. γρ. τή Ρωσική επανάσταση) καί σ' αυτούς πού πήραν μέρος, βρίσκονται πολλά κοινωνικά στοιχεία πού είναι φανερό πώς δέν κατάλαβαν πάλι τί συμβαίνει καί πού στέκονται μέ άδιαφορία μπροστά στις ιστορικές πράξεις, μέ τίς όποιες τούς έφερε αντιμετώπους ή πορεία τών γεγονότων». 'Ο Λένιν, γιά νά δείξει πόσο πουςύνθετο φαινόμενο υπήρξε ή επανάστασή τους, λέει τό εξής: «'Ακόμα καί στή μάζα όσων συμμετείχαν άμεσα καί πραγματοποίησαν

τήν επανάσταση, υπήρχαν πολλά κοινωνικά στοιχεία πού δέν τήν κατ' λάβαιναν καθαρά καί πού μείνανε στό περιθώριο, μακριά από τά αληθινά ιστορικά καθήκοντα πού τούς υπαγόρευε ή ροή τών γεγονότων». Κι ένα ακόμη μικρό δείγμα πού άρκει γιά νά μάς πείσει ότι δέν πρόκειται γιά κακία μας: Στο άρθρο «Α.Ν. Τολστόι», σελ. 60: «Οί αντιφάσεις στις άπόψεις τού Τολστόι (...) καθόριζαν τήν ψυχολογία τών διαφόρων τάξεων (...) πρίν από τή μεταρρύθμιση καί πρίν από τήν επανάσταση». Τά δύο πρίν είναι υπογραμμισμένα καί στό γαλλικό καί στό ελληνικό κείμενο. Μόνο πού τό πρώτο πρίν στό γαλλικό είναι ένα υπογραμμισμένο «μετά τήν μεταρρύθμιση», πράγμα πού είναι αυτόνομο μέ στοιχειώδεις γνώσεις ιστορίας.

'Η ελληνική έκδοση είναι μετάφραση τού πέμπτου τόμου τών 'Απάντων τού Λένιν, πού συντάχτηκαν στή Μόσχα καί έχουν μεταφραστεί στό γαλλικό. Μετά τά κυρίως κείμενα, ό τόμος περιέχει μιά σειρά από γράμματα τού Λένιν πρός τόν Γκόρκι, Λουνάτσάρσκι κι άλλους αποδέκτες, όλα σχετιζόμενα μέ προβλήματα κουλτούρας. Επίσης υπάρχει ένα παράρτημα μέ αναμνήσεις γνωστών προσώπων τού περιβάλλοντος τού Λένιν, αναμνήσεις πού δίνουν άποκλειστικά όρισμένες πληροφορίες γιά τή στάση του άπέναντι στις καλές τέχνες. 'Η ένότητα «Διατάγματα καί αποφάσεις πού υπογράφτηκαν από τόν Λένιν» είναι άπογορευτική: Έπτά διατάγματα πού αποφασίζουν έθνικοποιήσεις κάποιων γκαλερί καί συλλογών έργων τέχνης, αποφασίζουν τό γκρέμισμα καί τήν άνέγερση κάποιων μνημείων, κάποιες στατικές καί γραφειοκρατικές ρυθμίσεις σχεδόν τεχνικών προβλημάτων ή πού τουλάχιστον αντιμετώπιζονται μέ τεχνοκρατικό χαρακτήρα. 'Η εποχή τών πρώτων χρόνων μετά τήν 'Οκτωβριανή επανάσταση, ξέρουμε πώς ήταν πλούσια σέ δημιουργικές αναμορφώσεις. Αυτές μέ τόν καιρό σώπασαν καί συνέχισαν νά τραβοῦν τό δρόμο τους διατάγματα καί αποφάσεις, πού, όπως καί τά παραπάνω, είναι διαβήματα κρατικού κύρους, άσχετα μέ τήν λαϊκή

ρα ζωριζω • και γραμμαρα ζωριζω

πολιτιστική ανάπλαση.

Ο τόμος κλείνει μ' έναν πίνακα ονομάτων, συνοδευμένο τό καθένα από μιά σύντομη, αλλά χρησιμότητα βιογραφική σημείωση, στοιχείο απαραίτητο για νά διαβαστούν αυτά τά επικαιρικά και πολιτικά άρθρα του Λένιν λειτουργικά.

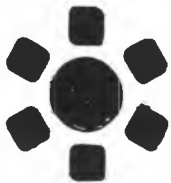
Μνήμων, τόμος έκτος

(1976 - 1977), 'Εταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού, 'Αθήνα 1976 - 77, σ.σ. 330.

Στόν έτήσιο τόμο τής «'Εταιρείας Μελέτης Νέου Έλληνισμού», οι περισσότερες συνεργασίες που δημοσιεύονται είναι προσανατολισμένες σέ Ιστορικά θέματα του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Σημειώνουμε ένδεικτικά: Βασίλη Κρεμμυδά, 'Η οικονομική κρίση και ή 'Επανάσταση του 1821, 'Ελένης 'Αγγελομάτη — Τσουγκαράκη, 'Ανέκδοτες έπιστολές του Μ. Οικονόμου και του Θ. Φαρμακίδη (Μαρτ.-Μάιος 1827) και τής 'Αντζελας Λαμπίρη, 'Ο Σπ. Τρικούπης εισηγείται στόν 'Οθωνα τήν παραχώρηση συντάγματος (1835). 'Εξω από τήν παραπάνω ένότητα, αναφέρουμε τή γλωσσολογική μελέτη του Γιώργου Χρ. Σακελλαριάδη: Πάθη των άφώνων συμφώνων στά νεοελληνικά ιδιώματα, καθώς και τό άρθρο του 'Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου, στό όποιο εξιστορείται «'Η στρατιωτική και ή πολιτική κρίση στην 'Ελλάδα τόν 'Απρίλιο του 1941».

'Η έτήσια βιβλιογραφία 'Ιστορίας του Νέου Έλληνισμού 1975, που έκτείνεται σέ 100 σελίδες του τόμου, όπως έπισημάναμε κι άλλη φορά, άποτελεί μιά σημαντικότετη προσφορά του Μνήμονα στην άνάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών.

Δ.Μ.

Ματιές στά έντυπα που λάβαμε

'Αγώνας, Κεντρική έκδοση τής ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος, άρ. 2, 'Ιούλιος - 'Ιούλιος 1978. Περιλαμβάνει κυρίως προγραμματικά άρθρα στελεχών τής όμώνυμης όργάνωσης.

'Αγωνιστής, 15θήμερη έκδοση τής Νεολαίας ΠΑΣΟΚ, 16 'Ιούνη 1978, μ' άφιέρωμα: «'Η 'Ελληνίδα σήμερα».

'Αθηναίος, τευχ. 3, 'Ιούλιος 1978, περιοδικό των μαθητών του Κολλεγίου 'Αθηνών. Σημειώνουμε πήν 'Ερευνα για τόν επαγγελματικό προσανατολισμό.

ΑΝΤΙ, τευχ. 103. Μελέτη για τούς ελεύθερους ραδιοσταθμούς». 'Αρχιτεκτονικά θέματα, 1978. Περιλαμβάνει μελέτες για τήν άστική πολυκατοικία, τούς άρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς, στούς 'Ελληνες άρχιτέκτονες και χρονικό τούς άρχιτεκτονική κίνηση (βιβλία, κριτική, σεμινάρια κλπ).

Βιομηχανική 'Επιθεώρησης, άρ. 523, και 524. 1978.

Βιβλιοεμπορική, πανελλήνια έφημερίδα των έκδοτών και βιβλιοπωλών, 15 'Ιουνίου 1978.

Γιατί; Μηνιαίτικη έπιθεώρηση πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού προβληματισμού, έκδίδεται στίς Σέρρες, άρ. 37 'Ιούλιος 1978.

Γραφή, διμηνιαία περιοδική έκδοση τέχνης, 1, Μάιος - 'Ιούλιος 1978. Παικίλη ύλη γύρω από θέματα καλών τεχνών και λογοτεχνίας.

Δελτίο Συνδέσμου βιομηχάνων Βορείου 'Ελλάδος, Μάιος 1978.

Δελτίο τής αίθουσας Τό Τρίτο Μάτι. Ζωγραφική, γλυπτική, χαρακτηριστική, 'Ιανουάριος - Μάρτιος 1978. Στά περιεχόμενα ξεχωρίζουμε μιά συνέντευξη του Τάκη και τίς «'Αναμνήσεις ένός έμπόρου πινάκων Ζωγραφικής του Ambroise Vollard, που δημοσιεύεται σέ συνέχειες.

Δελτίο Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών 'Ελλάδος, τευχ. 94 - 95, 'Απρίλ. - Μάης 1978.

Μέ τήν εδκαίρια του εορτασμού των 2.300 χρόνων από τό θάνατο του ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, οι έκδόσεις ποιότητας Δ. Ν. Παπαδήμα, υπενθυμίζουν στά έλληνικό άναγνωστικό κοινό, τίς μοναδικές έργασίες-βιβλία του διαπρεπούς φιλόλογου Κ. Δ. Γεωργούλη:

1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ,
Πρώτη Φιλοσοφία
2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ,
Φυσική 'Ακρόασις
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
ό Σταγειρίτης

✱ Έκδόσεις ποιότητας
Έκδόσεις Δ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
'Ιπποκράτους 23, τηλ. 3627318, 'Αθήνα.

Σημ. Ακόμη, υπενθυμίζουν τό ειδικό τεύχος-άφιέρωμα τής 'Ελληνικής Δημιουργίας στην 'Αριστοτέλη. Σας ενδιαφέρει.